

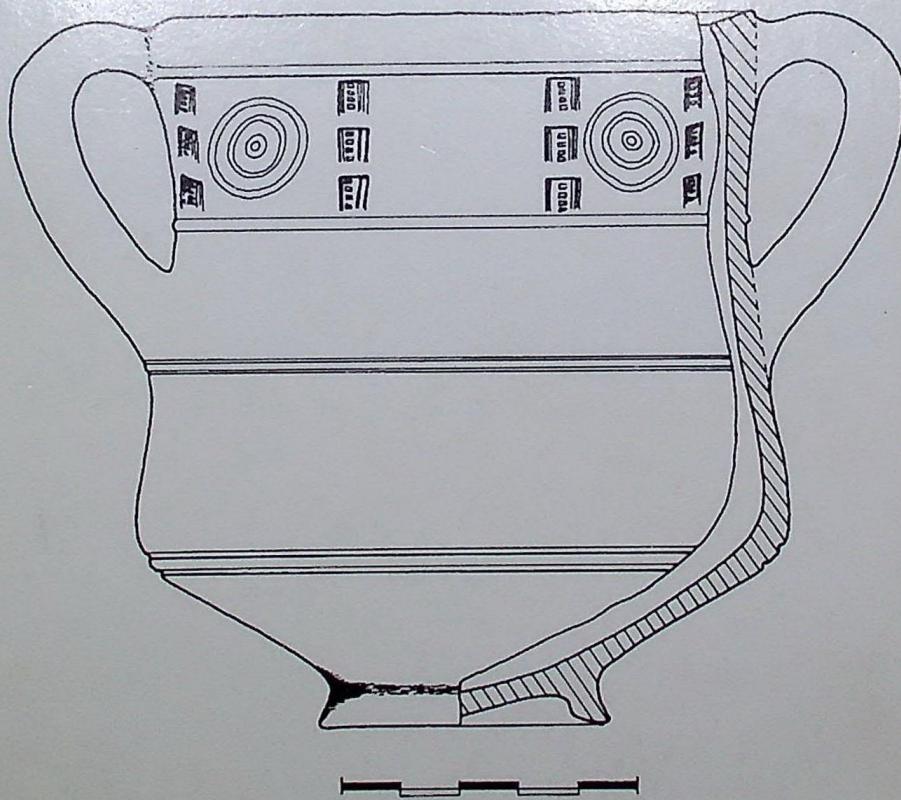
UDK 08 (497.11)

YU ISSN 0507-4428

НАРОДНИ МУЗЕЈ У ВРАЊУ

ВРАЊСКИ ГЛАСНИК

Књ. XXXI-XXXII

ВРАЊЕ, 1998/99.

BULLETIN
OF THE NATIONAL MUSEUM VRANJE
VOLUME XXXI-XXXII

Власник и издавач
Proprietor and Editor

НАРОДНИ МУЗЕЈ ВРАЊЕ

Уређивачки одбор
Editorship

Др Живан Стојковић
др Момчило Златановић
Славица Степаненко
Миомир Стојановић
Милан Јовановић

Одговорни уредник
Editor in-chief

Снежана Радивојевић-Петровић

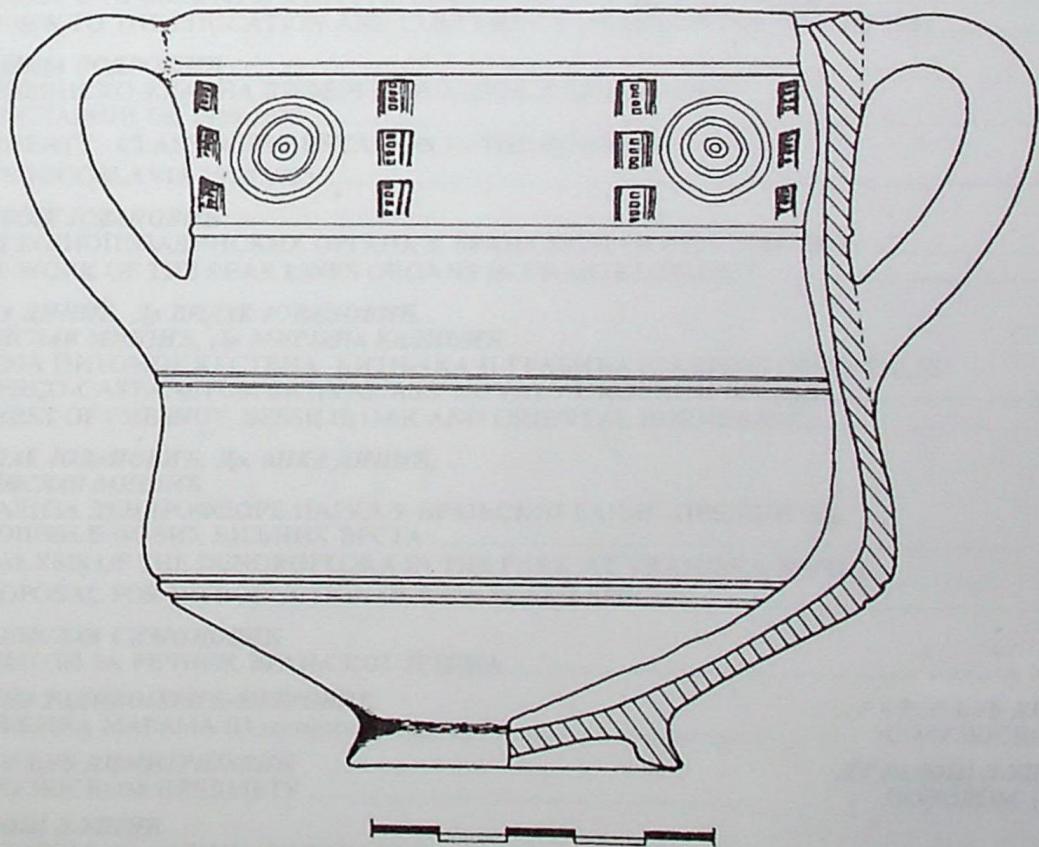
UDK 08 (497.11)

YU ISSN 0507-4428

НАРОДНИ МУЗЕЈ У ВРАЊУ

ВРАЊСКИ ГЛАСНИК

Књ. XXXI-XXXII

ВРАЊЕ, 1998/99.

САДРЖАЈ TABLE OF CONTENTS

АЛЕКСАНДАР БУЛАТОВИЋ	
"ГРАДИНА" У ЉАНИКУ - ГРАДИНСКО НАСЕЉЕ ПОЗНОГ БРОНЗАНОГ И СТАРИЈЕГ ГВОЗДЕНОГ ДОБА	7
"GRADINA" IN LJANIK - RUINS OF AN ANCIENT SETTLEMENT FROM THE LATE BRONZE AGE AND OLDER IRON AGE	17
ГОРАН МИТРОВИЋ	
ДЕО ОСТАВЕ РИМСКИХ ДЕНАРА КОД СЕЛА ПРИБОЈА	19
АЛЕКСАНДАР ТРАЈКОВИЋ	
ВЛАСИНСКИ УСТАНАК 1572. ГОДИНЕ	39
THE VLASINA UPRIISING IN 1572.	53
РАДОШ ЉУШИЋ	
ПИСМА ДАНИЛА МЕДАКОВИЋА И КАРЛА ПАЦЕКА	55
ЉУБОДРАГ ПОПОВИЋ	
ПОПИС СТАНОВНИШТВА У ВРАЊСКОМ ОКРУГУ 1879. ГОДИНЕ	69
ДР ЖИВАН СТОЈКОВИЋ	
СКОПЉЕ УОЧИ УЛАСКА СРПСКЕ ВОЈСКЕ 1912. ГОДИНЕ	83
ДР ЈОВАН М. ЗЛАТИЋ	
ОСЛОБОЂЕЊЕ ВРАЊА И ВРАЊСКЕ КОТЛИНЕ 1918. ГОДИНЕ	87
ДР МИЛИЦА БОДРОЖИЋ	
ПРИЛОГ О ПРОСВЕТИ И КУЛТУРИ ВРАЊА ОД 1919. ДО 1941. ГОДИНЕ	111
REVIEW TO THE EDUCATION AND CULTURE OF VRANJE FROM 1919 TO 1941	140
ДР МИЛИЦА БОДРОЖИЋ	
ИМОВИНСКО-КЛАСНА ДИФЕРЕНЦИЈАЦИЈА У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ ОД 1930-1935	141
PROPERTY - CLASS DIFFERENTIATION IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA 1930 1935	161
ДОБРИВОЈЕ ЈОВАНОВИЋ	
РАД ВОЈНОПОЗАДИНСКИХ ОРГАНА У ВРАЊСКОМ ОКРУГУ 1941-1944	163
THE WORK OF THE REAR LINES ORGANS IN VRANJE DISTRICT	184
Др АНКА ДИНИЋ, Др ВИДАК ЈОВАНОВИЋ, Др ВОЈИСЛАВ МИШИЋ, Др МИРЈАНА КАЛИНИЋ	
ШУМА ПИТОМОГ КЕСТЕНА, КИТЊАКА И ГРАБИЋА (CARPINO ORIENTALIS QUERCO-CASTANETUM SATIVAE ASS. NOVA) У ОКОЛИНИ ВРАЊА	185
FOREST OF CHESNUT, SESSILIE OAK AND ORIENTAL HORNBEAM.....	192
Др. ВИДАК ЈОВАНОВИЋ, Др. АНКА ДИНИЋ, Др. ВОЈИСЛАВ МИШИЋ	
АНАЛИЗА ДЕНДРОФЛОРЕ ПАРКА У ВРАЊСКОЈ БАЊИ -ПРЕДЛОГ ЗА УНОШЕЊЕ НОВИХ БИЉНИХ ВРСТА	199
ANALYSIS OF THE DENDROFLORA IN THE PARK AT VRANJSKA BANJA -PROPOSAL FOR INTRODUCTION OF NEW PLANT SPECIES.....	205
ДР БРАНИСЛАВ СИМОНОВИЋ	
ПРИЛОЗИ ЗА РЕЧНИК ВРАЊСКОГ ЈЕЗИКА	211
СНЕЖАНА РАДИВОЈЕВИЋ-ПЕТРОВИЋ	
СОФКИНА МАРАМА (О музејском поклону)	249
ДР СРБОЉУБ ДИМИТРИЈЕВИЋ	
О МУЗЕЈСКОМ ПРЕДМЕТУ	255
ДР РАДОШ ЉУШИЋ	
ПОВОДОМ 120 ГОДИНА ОСЛОБОЂЕЊА ВРАЊА ОД ТУРАКА (говор)	261

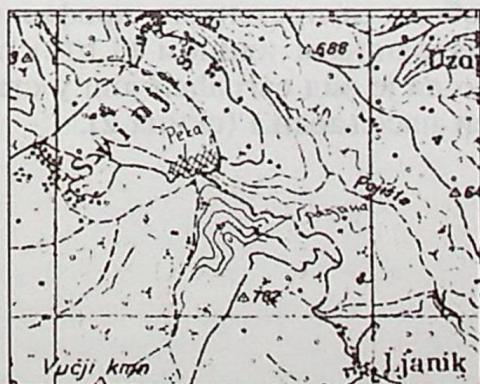
СЛАВИЦА СТЕПАНЕНКО	265
СТО ДВАДЕСЕТ ГОДИНА ВРАЊСКЕ БИБЛИОТЕКЕ	265
ДР ЈОВАН ЈАЊИЋ	269
ДОПРИНОС ИСТОРИЈИ СРПСКЕ УСМЕНЕ НАРОДНЕ КЊИЖЕВНОСТИ	269
Др СТАНА СМИЉКОВИЋ	279
ДР ЈОВАН ЈАЊИЋ: УСМЕНА НАРОДНА КЊИЖЕВНОСТ - МЕТОДИЧКО-НАСТАВНИ АСПЕК- ТИ, ЗАВОД ЗА УЏБЕНИКЕ И НАСТАВНА СРЕДСТВА, БЕОГРАД 1998.....	279
МР СРБОЉУБ ИВАНОВИЋ	281
ДРАГОЉУБ Б. ЂОРЂЕВИЋ: СКИНХЕДИ - момци из нашег краја	281

са искажен је тектонски линија који се налази у моравском делу Јадранског мора и око око 100 km јужно од Београда. У близини ове линије је уочено да се налази један од највећих монолитних блокова у Европи, али и један од највећих монолитних блокова у свету, који је узет из висине од 180 m и тежи 150 t. Овај блок је узет из висине од 180 m и тежи 150 t.

АЛЕКСАНДАР БУЛАТОВИЋ
Народни музеј ВРАЊЕ

"ГРАДИНА" У ЉАНИКУ - ГРАДИНСКО НАСЕЉЕ ПОЗНОГ БРОНЗАНОГ И СТАРИЈЕГ ГВОЗДЕНОГ ДОБА

У мају 1998. године у Народни музеј у Врању доспело је једно бронзано шупље ливено длето и гвоздени предмет (фалера?) у облику малтешког крста. Предмети су пронађени на локалитету Градина у атару села Љаник у општини Прешево. Ово село налази се на комуникацији која повезује пчињску и прешевску котлину. На истом потесу, око 2 km северозападно од Љаника, на налазишту Кальјаја у селу Буштрању, делимично је истражено утврђено насеље из старијег гвозденог доба.¹

Положај утврђеног и равничарског насеља

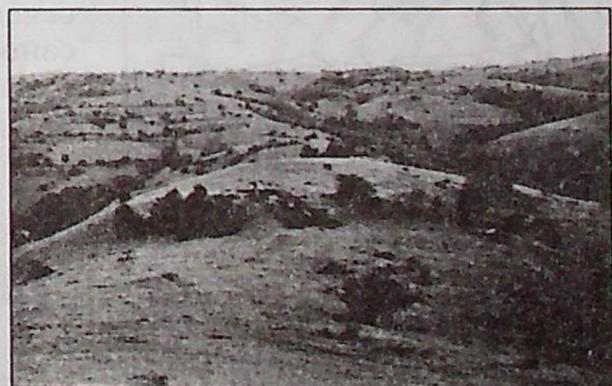
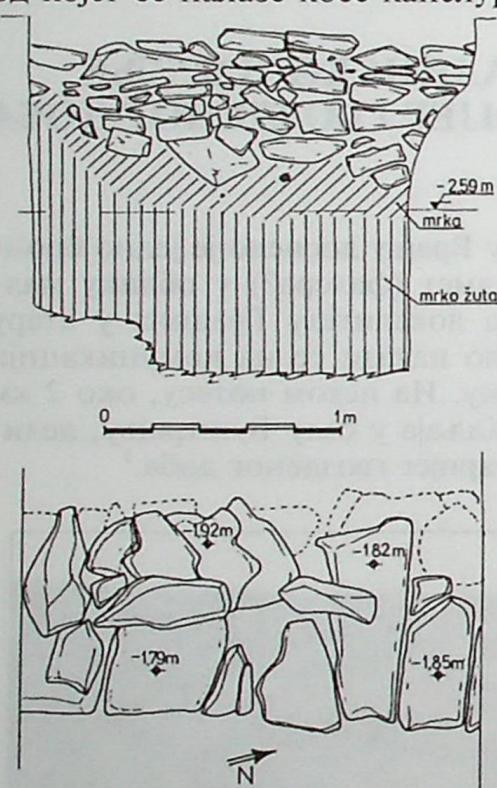

Фото 1

Екипа Народног музеја у Врању посетила је локалитет Градина у Љанику и констатовала да се ради о остацима утврђеног праисторијског

1. М. Вукмановић и П. Поповић, Сондажна истраживања градинских насеља на подручју Врањско-прешевске котлине, Годишњак АНУБиХ књ. XX, Центар за балканолошка истраживања, Сарајево 1982, 192-196.

насеља на доминантном узвишењу (фото 1). Локалитет се налази на овалном платоу површине око 1500 m^2 , а како ће касније бити откривено, са североистока, истока и југоистока било је вештачки утврђено, док су остale стране биле природно заштићене стрмим тереном. На северозападном ободу платоа налазе се стene висине 1-2 м и дужине 2-4 м. Стene су оријентисане по правцу СИ-ЈЗ и вероватно су представљале заклон од веома јаког ветра који непрестано дува са југа. Површинском претрагом терена нађена су два фрагмената керамике рађена руком, сиво mrke бојe, украшена спноповима немарно урезаних вертикалних линија распоређених у метопе, односно хоризонталним низом косих убода испод којег се налазе косе канелуре (Т.П/11 и 12 и фото 5).

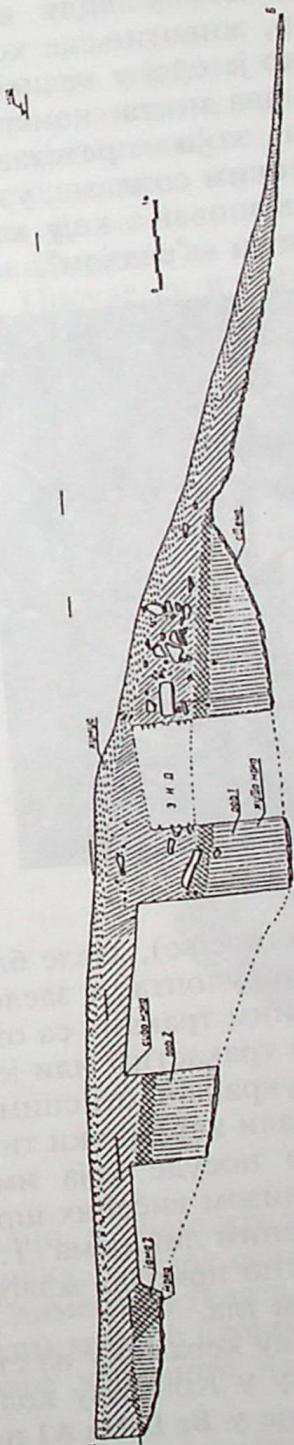

Скица 1

Убрзо су обављена краћа сондажна археолошка истраживања и том приликом је са пет сонди истражена површина од 77 m^2 .² У ров-сонди 1, која је отворена на југоисточном ободу платоа, откривен је сегмент бедема изграђен од ломљеног и притесаног камена техником сухозида, који је опасавао насеље са североисточне, источне и југоисточне стране. Просечна ширина бедема је 95 цм (скица 1). У истој сонди констатован је културни слој на којем почива овај бедем, а у којем су нађени фрагменти косо засеченог обода са прстенасто профилисаним унутрашњом ивицом (Т.П/12) па је извесно да је зид саграђен још у старијој фази насељавања (скица 2).

2. Истраживања је обавила екипа Народног музеја у Врању у саставу А. Булатовић и Г. Митровић, у првој половини октобра 1998. године.

Скица 2

Уз стене на СЗ ободу налазишта у сондама 2, 3 и 4, констатовани су остаци стамбених објеката у виду великих количина профилисаног кућног лепа, као и гар, животињске кости, комадићи запечене земље и уломци керамике. Иако је слој у великој мери оштећен ерозионим процесима, у сонди 3, на два места констатовани су фрагменти угљенисаних дрвених облиса који представљају остатке дрвених делова архитектуре објекта. У овим сондама, уз стене, углавном је констатована керамика млађе фазе становања коју карактеришу орнаменти изведени назубљеним инструментом - "радлом".

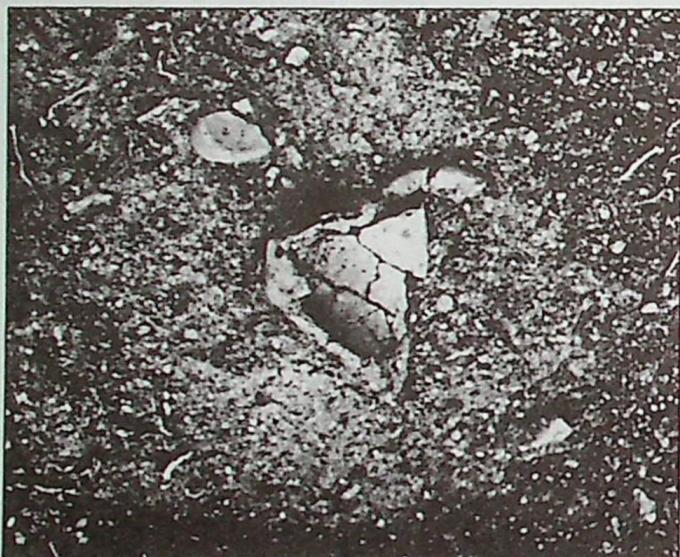

Фото 2

На СИ ободу платоа, у сонди 5, констатован је само културни слој старије фазе становања. Како је у овој сонди констатована велика количина ломљеног камена, лепа, керамике (неколико готово целих посуда "in situ"-фото 2), затим фрагмент бронзане игле, секире и јајастог предмета од глачаног камена (Т.II/15-17), могуће је да су овом сондом заправо откривени остаци стамбеног објекта. Најзаступљенији типови посуда су: коничне шоље са једном дршком која високо прелази обод (једна

има на врху лепезасто проширење), зделе благе "S" профилације, пехари са једном дршком, дубоке полулоптасте зделе са косо разгрнутим ободом и лонци укraшени пластичним тракама са отисцима прстију или зарезима, често у комбинацији са тракастим или језичастим дршкама (Т.I/1, 2, 4-6 и 15). Један лонац је укraшен отисцима прстију директно на површину посуде (Т.I/16). Остали керамички типови из ове сонде углавном нису укraшени осим једне посуде која има на трбуху брадавичасту дршку (Т.I/11) и посуде са низом висећих шрафираних троуглова на трбуху, који су начињени урезаним линијама (Т.I/9). Ова посуда по стилу и технички укraшавања вероватно припада млађем хоризонту становања, а у овај слој је доспела ерозијом тла.

Најближе аналогије за ову керамику из старијег културног слоја налазимо на градинском насељу у Кончуљу код Бујановца, у слоју испод урушеног бедема који се датује у Br D-Ha A1 по средњоевропској хронологији.³ Ови керамички облици појављују се и на "Грађишту" у Прибоју (косо засечени ободи, дубоке полулоптасте зделе са косо разгрнутим ободом, пластичне траке), на "Селишту" у Сурдулу (дубоке полулоптасте

зделе, косо засечени ободи) и на локалитету "Три крушке" у Клиновцу (пластичне траке, брадавичасте апликације, дршке са лепезастим проширењем на врху).⁴

Налази керамике који припадају млађем хоризонту становања су малобројни, али су мањом сви орнаментисани, тако да су погодни за хронолошку детерминацију овог хоризонта, иако се углавном ради о деловима трбуха када је немогуће одредити типове посуда. Међутим, захваљујући орнаментици која се јавља на овим фрагментима и делимично њиховој профилацији, закључујемо да су најзаступљенији типови посуђа пехари односно амфоре. Посуде су израђене од пречишћене земље, са примесама песка. Већим делом имају углачану превлаку. Основна техника украсавања заступљена на овој керамици је утискивање назубљеним инструментом - радлом и мотив тзв. "ложног шнура". Отисци инструментом су углавном коси или правоугаони, а распоређени су у вертикалним, косим или хоризонталним низовима (Т.ИІ/8-10 и фото 4). Поред украсавања инструментом, од орнамената су заступљени коси убоди у комбинацији са урезаним линијама или плитким косим канелурама (Т.ИІ/1-3, 11 и 12 и фото 3) и најзад хоризонтални низ утиснутих полумесечастих зареза (Т.ИІ/ 4).

Фото 3

Фото 4

Око 300 м северозападно, у подножју узвишења на којем се налази ово утврђено насеље у Љанику, у атару села Свињиште, констатовано је равничарско насеље већих димензија (карта 1) на којем се проналази керамика (површински налази) која по својим стилско-типолошким одликама у потпуности одговара керамици из оба хоризонта на љаничкој

3. А.Булатовић, Налазишта брњичке културне групе у врањско-бујановачкој и прешевској котлини, *Гласник САД-а 15*, у штампи.
4. Опширније о хронолошком, односно културном опредељењу старијег хоризонта становања на овом насељу видети у А.Булатовић, н.д.

градини (Т.I/3, 7, 13 и 18-старији хоризонт).⁵ Од керамике из млађег хоризонта, која ће бити презентована у раду, нађени су фрагменти: благобиконичне зделе са увученим тордираним ободом која је украшена назубљеним инструментом, пехара косог обода који је такође украшен косим и хоризонталним низовима отисака начињених назубљеним инструментом и трбуха посуде на којем се поред отисака назубљеног инструмента налазе и плитке канелуре (Т.II/5-7).

Фото 5

Најближе аналогије за ову керамику пронашли смо на локалитетима у врањско-бујановачкој и прешевској котлини. Пре свих, мислимо на налазишта Каципуп у Ораовици и Каљаја у Буштрању код Прешева где се такође појављује укравашавање назубљеним инструментом у комбинацији са канелурама, затим убоди, полумесечасти зарези, а од типова посуда благобиконичне зделе са тордираним ободима.⁶ Овај тип здела, као и орнаменти у виду канелура, отисака радлом и урезаних линија појављују се и на налазишту Сланиште у Моштаници код Врања.⁷

И у суседним областима (североисточна Македонија и југоисточно Косово) утискивање назубљеним инструментом је уобичајена техника укравашавања посуда у старијем гвозденом добу. У североисточној Македонији на локалитетима Вражогрнце, Ругинце и Пелинце евидентирана је керамика која у многоме подсећа на љаничку. У питању су посуде које су мањом укравшане назубљеним инструментом.⁸ Идентично укравшена керамика (низови тачкастих убода у комбинацији са урезаним линијама

5. О керамици из старијег хоризонта видети у А. Булатовић, н.д.

6. М. Вукмановић - П. Поповић, н.д. Т.IV/6, Т.V/8, 9, 11, 12, 14-16, Т.VII/4, 5, Т.XV/6.

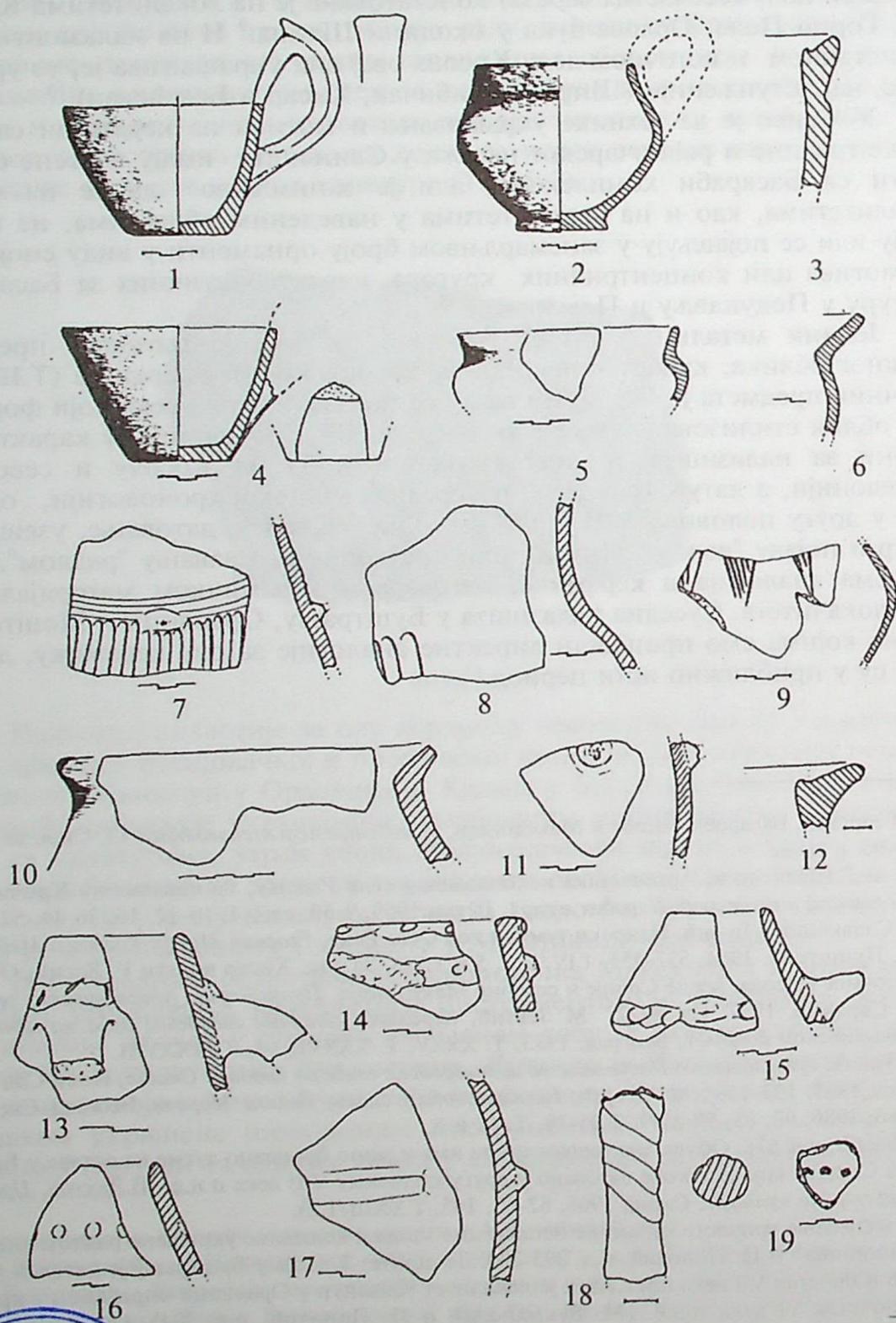
7. А. Булатовић, Некропола из старијег гвозденог доба на локалитету Сланиште у Моштаници код Врања, *Врањски гласник XXIX-XXX*, Врање 1996/97, 5-14, Т.2/2,3,6 и Т.3/1, фото 2-4.

и низови полумесечастих зареза) констатована је на локалитетима Криви дол, Горно Поле, Орлова чука у околини Штипa.⁹ И на налазиштима у југоисточном и источном делу Косова овај вид укращавања је, уз урезивање, најзаступљенији (Широко, Дибичак, Хисар и Белаћевац).¹⁰

Уочљиво је да технике укращавања и мотиви на керамици са љаничке градине и равничарског насеља у Свињишту имају извесне сродности са Басараби комплексом, али је занимљиво да се на овим локалитетима, као и на локалитетима у наведеним областима, не појављују или се појављују у занемарљивом броју орнаменти у виду спојених "S" мотива или концентричних кругова, карактеристичних за Басараби културу у Подунављу и Поморављу.¹¹

Једини метални налаз са љаничке градине је гвоздени предмет кружног облика, купастог пресека са две кружне перфорације (Т.П/13). Пречник предмета је 41 мм. На њему се налазе четири усека који формирају облик стилизованог малтешког крста. Овакви облици су карактеристични за налазишта старијег гвозденог доба на Косову и северној Македонији, а датују се у **На С** по средњеевропској хронологији, односно, у другу половину VIII и VII век п.н.е.¹² Овакво датовање, узевши у обзир и појаву "лажног шнура" који претходи укращавању "радлом", али и према аналогијама керамике, одговара и керамичком материјалу са овог локалитета. Суседна налазишта у Буштрању, Ораовици и Моштаници, на којима смо пронашли директне аналогије за ову керамику, датована су у приближно исти период.¹³

-
8. З.Георгиев, Басараби стилот и Македонија, *Macedoniae Acta Archaeologica* 13, Скопље 1993, 81-96. и табле.
 9. М. и Д.Гарашанин, Археолошка ископавања у селу Радању, на локалитету Криви дол, *Зборник на штипскиот Народен музеј* I, Штип 1959, 9-60, сл.1-4, 10-12, 16, 36-44, 52 и 53.
 10. Н.Славковић - Ђурић, Илирски тумули код Суве Реке, *Гласник Музеја Косова и Метохије* IX, Приштина, 1964, 537-555, Т.IV/1, 3, 5 и Т.V/5. За лок. Хисар видети Р. Васић, Област источног Косова, јужне Србије и северне Македоније, *Праисторија југославенских земаља* V, Сарајево, 1987, Сл.38/22; М. Јевтић, *Керамика старијег гвозденог доба на централнобалканском подручју*, Београд, 1983, Т. XXXV, Т. XXXVII/1-5, Т. XXXVIII.
 11. Н.Тасић, *Југословенско Подунавље од индоевропске сеобе до пророда Скиша*, Нови Сад-Београд, 1983, 123-136; М. Стојић, *Гвоздено доба у басену Велике Мораве*, Београд-Светозарево, 1986, 92, 93, 98 и 99, Т.25-29, Т. IX и X.
 12. Р.Васић, н.д. 678. Облик малтешког крста има и једно бронзано дугме из оставе у Бразди код Скопља које је такође датовано у другу половину VIII века п.н.е. (В.Лахтов, *Проблем џребенишке културе*, Охрид 1965, 62-63, 145, Т.XXIII/1,2).
 13. За издавање врпчасте керамике непосредно испред керамике украшене радлом види М. Вукмановић и П. Поповић, н.д. 203-204. Локалитет Каљаја у Буштрању је датован у крај VIII и почетак VII века п.н.е., док је локалитет Каџипуп у Ораовици определјен у крај VII и почетак VI века п.н.е. (М. Вукмановић и П. Поповић, н.д. 204), као и локалитет Сланиште у Моштаници (А. Булатовић, 1996/97, 9 и 10).

Табла 1

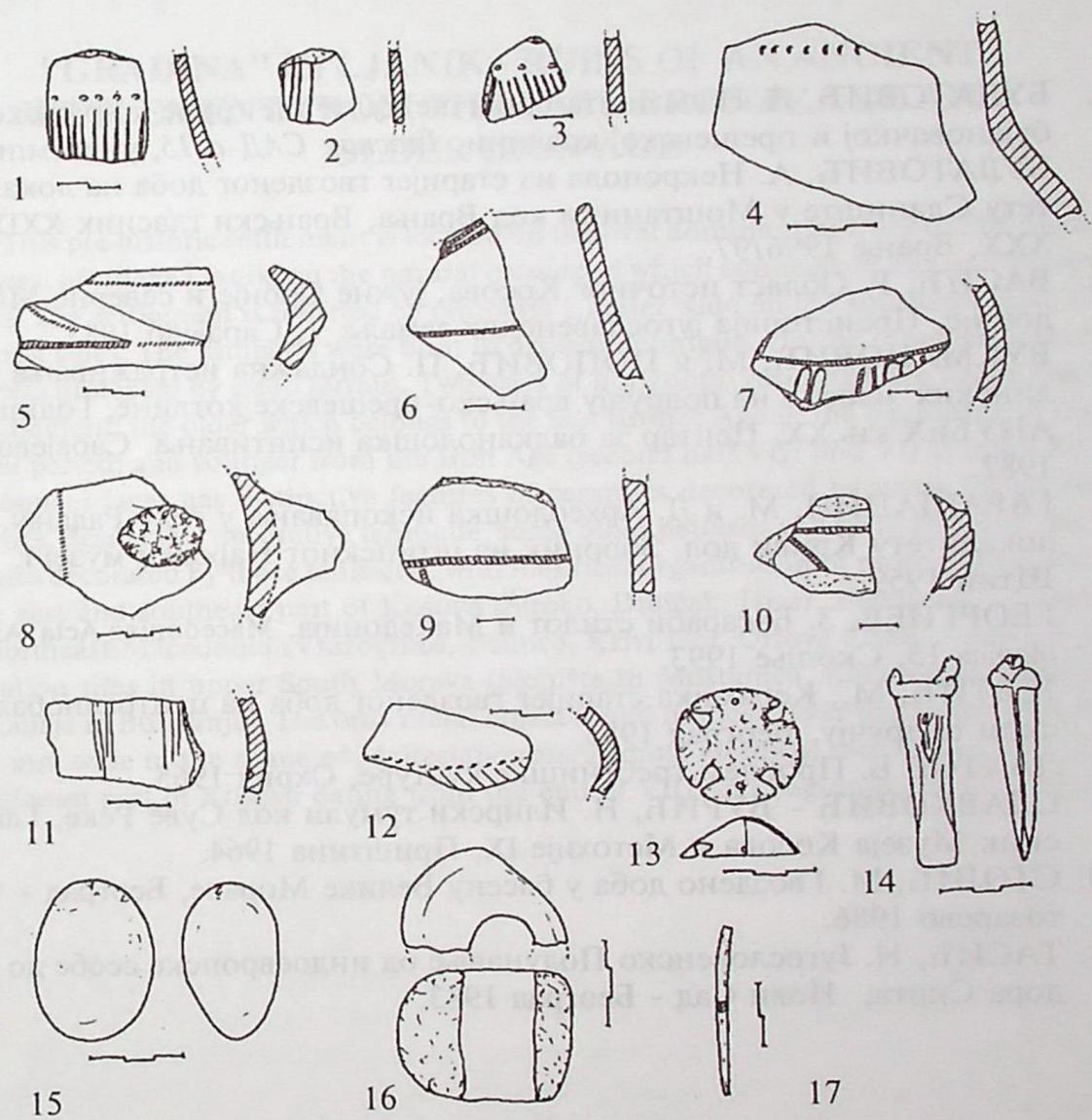

Таблица 2

БИБЛИОГРАФИЈА

1. БУЛАТОВИЋ, А. Налазишта брњичке културне групе у врањско-бујановачкој и прешевској котлини, *Гласник САД-а 15*, у штампи.
2. БУЛАТОВИЋ, А. Некропола из старијег гвозденог доба на локалитету Сланиште у Моштаници код Врања, *Врањски гласник XXIX-XXX*, Врање 1996/97.
3. ВАСИЋ, Р. Област источног Косова, јужне Србије и северне Македоније, Праисторија југославенских земаља V, Сарајево 1987.
4. ВУКМАНОВИЋ, М. и ПОПОВИЋ, П. Сондажна истраживања градинских насеља на подручју врањско-прешевске котлине, Годишњак АНУБИХ књ.ХХ, Центар за балканолошка испитивања, Сарајево 1982.
5. ГАРАШАНИН, М. и Д. Археолошка ископавања у селу Радању, на локалитету Криви дол, Зборник на штипскиот Народен музеј I, Штип 1959.
6. ГЕОРГИЕВ, З. Басараби стилот и Македонија, *Macedoniae Acta Archaeologica 13*, Скопље 1993.
7. ЈЕВТИЋ, М., Керамика старијег гвозденог доба на централнобалканском подручју, Београд 1983.
8. ЛАХТОВ В. Проблем требенишке културе, Охрид 1965.
9. СЛАВКОВИЋ - ЂУРИЋ, Н. Илирски тумули код Суве Реке, Гласник Музеја Косова и Метохије IX, Приштина 1964.
10. СТОЛИЋ, М. Гвоздено доба у басену Велике Мораве, Београд - Светозарево 1986.
11. ТАСИЋ, Н. Југословенско Подунавље од индоевропске сеобе до прдора Скита, Нови Сад - Београд 1983.

SUMMARY

"GRADINA" IN LJANIK - RUINS OF AN ANCIENT SETTLEMENT FROM THE LATE BRONZE AGE AND OLDER IRON AGE

This pre-historic settlement is located on the oval dominant hill, about 500 meters northwest of village Ljanik, on the natural cross-road which connects Pčinja and Preševo ravines. The settlement is fortified by ramparts 1 meter wide on the southeast, east and northeast sides. The ramparts were built in dry-wall technique. On the other sides settlement was protected by steep terrain. Two ways of horizontal residing were found out in the settlement; the older which belongs to the late Bronze Age in the beginning of transitional period; and younger from the Iron Age (second half VIII and VII century B.C.). The younger layer has distinctive features of ceramics decorated by using instrument with cogs. Beside this decorative technique, some other patterns can be found also. Some ceramics decorated by these technique, with identical organisation of motives was found in the east and southeast part of Kosovo (Široko, Dibičak, Hisar, Belaćevec ...), north and northeast Macedonia (Vražogrnce, Pelince, Krivi Dol, Orlova Čuka...) and on the excavation sites in upper South Morava (Slanište in Moštanica, Kacipup in Oraovica and Kaljaja in Buštranje). The only metal object found in these layer was round iron plate, 41 mm wide in the shape of Maltesian cross. Almost identical motive can be found in southeast part of Kosovo dating from the end of VIII and beginning of VII century B.C.

ГОРАН МИТРОВИЋ
Народни музеј ВРАЊЕ

ДЕО ОСТАВЕ РИМСКИХ ДЕНАРА КОД СЕЛА ПРИБОЈА

УВОД

Приликом археолошког ископавања локалитета "Панађурка" у селу Прибоју Врањском, екипе стручњака из Народног музеја у Врању и Завода за заштиту споменика културе у Нишу, пронашле су 45 сребрних новчића из римског периода. Прибој је познат археолошкој литератури по праисторијском локалитету Градиште који се налази изнад самог села¹.

ОКОЛНОСТИ НАЛАЗА

Остава са римским сребрним новцем пронађена је на потесу између старог пута Врање - Владичин Хан и железничке пруге, североисточно од села Прибоја на делу који се назива Коњарка (Панаћурка).

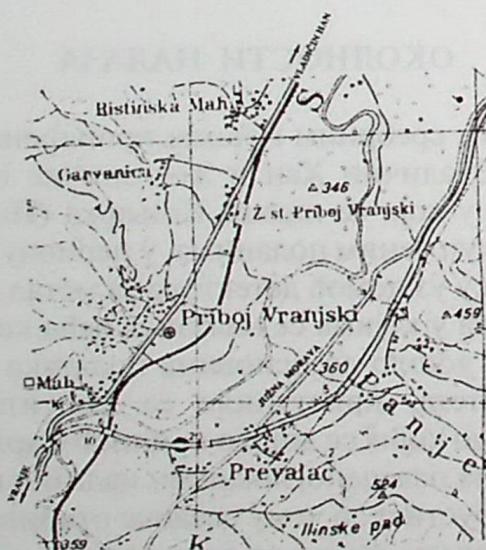
Према досад прикупљеним подацима, у периоду од марта до јула 1995. год. две групе трагача су уз помоћ детектора за метал локализовале и откопале два керамичка суда у којима се налазила већа количина римског сребрног новца. Да би се дошло до основних података о условима налаза и стратиграфији локалитета, приступило се заштитном сондажном истраживању. Резултати до којих се дошло приликом археолошких радова несумљиво указују да се на наведеној локацији налазио периферни део мањег насеља у саставу виле рустике, о чему сведоче откривени фрагменти керамике и предмета од печене земље за свакодневну употребу из касноантичког периода. Као потврда овој тези, јужно од локалитета уочавају се веће количине камена, фрагменти опека, кровних покривача и питоса.

1. Милан Јовановић, Врањски гласник - 1, Археолошка топографија, Врање, 1965, 218

Локалитет "Панађурка", налази се у непосредној близини римског магистралног пута за Скупи па је могуће претпоставити да је остава новца припремљена за неку већу исплату, закопана због непосредне ратне опасности, а учесници су потом настрадали. Посебно треба напоменути да су у ширем потесу константовани и праисторијски (Прибој - Градиште) и антички (Островица - Градиште) локалитети који су се налазили непосредно уз тадашње саобраћајнице, па се са сигурношћу може закључити да је потес био трајно насељаван, истовремено и значајан, пошто је био на изузетној саобраћајници која је долином реке Јужне Мораве спајала југ Балканског полуострва са централном Европом.

Остава римског сребрног новца из села Прибоја код Врања садржала је око 35.000 новчића, у укупној тежини око 100 килограма. Већи део те оставе растурен је по иностранству тако да ће као целина остати непозната археолошкој науци.

Овом приликом биће обрађено 45 сребрних новчића пронађених приликом чишћења јама за време археолошких радова. У одговору на питање о времену и поводима похрањивања оставе, као и о саставу оставе, рано је доносити закључке. Тек онда кад буде доступан сав сачувани новац, или макар један већи део, остава ће се моћи прецизније обрадити. Сада ћемо презентовати један од највећих остава римских денара пронађених на територији Србије.

САСТАВ НАЛАЗА

Део оставе који се налази у Народном музеју у Врању састоји се од 45 сребрних денара и обухвата временски распон од Марка Антонија (48 - 43. год. п.н.е.) до Септимија Севера (193 - 211).

1. Марко Антоније	- - - - -	2 ком.
2. Веспазијаја	- - - - -	8 ком.
3. Домицијан	- - - - -	2 ком.
4. Трајан	- - - - -	5 ком.
5. Хадрија	- - - - -	3 ком.
6. Антонин Пиј	- - - - -	6 ком.
7. Марко Аурелиј	- - - - -	4 ком.
8. Фаустина	- - - - -	5 ком.
9. Фаустина II	- - - - -	4 ком.
10. Луције Веј	- - - - -	1 ком.
11. Комо,	- - - - -	2 ком.
12. Септимије Севеј	- - - - -	3 ком.
Укупно	- - - - -	45 ком.

МАРКО АНТОНИЈЕ

1. AV ...III VIR PC

Представа галије

RV. LEG XII

Легионарски орао између два?

R-17,5 mm T - 3,15 gr

Ковница Рим, 48 - 43. год. п.н.е.

ИБ.242.

2. AV. AVG ...

Представа галије (једва видљиво)

Реверс потпуно изbrisан

R - 18 mm T - 2,9 gr

Ковница Рим, 48 - 43. год. п.н.е.

ИБ. 241.

ВЕСПАЗИЈАН (69 - 79)

3. AV • IMP • CAESAR • VESPASIANUS

Биста Веспазијана са ловоровим венцем, удесно.

RV. Нечитак

Веспазијан седи на трону удесно и држи грану и скиптар.

R - 19 mm T - 2,9 gr

Ковница Рим,

ИБ. 252.

4. AV. • IMP • CAESAR • VESPASIANVS AVG •

Глава Веспазијана са ловоровим венцем, удесно.

RV. COS • ITER • TR • POT •

Пакс обучена седи улево држи гранчицу и кадуцеј.

R - 18 mm T - 3,2 gr

Ковница Рим, 69 - 71. год.

ИБ. 270. RIC - 10.

5. AV. CAES • IMP • VESP CENS

Биста Веспазијана са ловоровим венцем, удесно.

RV. PONTIF MAXIM

Представа седеће фигуре на трону

R - 18 mm T - 3,1 gr

Ковница Рим,

ИБ. 243.

6. AV. IMP • CAESAR • VESPASIANVS AVG •

Глава Веспазијана са ловоровим венцем, удесно.

RV. IVDAEA (у исечку)

Јеврејка под велом, обучена, седи на земљи окренута удесно и нариче.

Главу је положила на леву руку ослоњену на лево колено, а десну руку је спустила у крило. Иза ње је трофеј.

R-18,5 mm T - 2,9 gr

Ковница Рим, 71. год.

ИБ. 254. RIC - 15.

7. AV. IMP • CAESAR • VESPASIANVS • AVG •

Глава Веспасијана са ловоровим венцем, удесно,

RV. (у исечку) IVDAEA

Јеврејка под валом, обучена, седи на земљи окренута удесно и нариче.

Главу је положила на леву руку ослоњену на лево колено, а десну је спустила у крило. Иза ње је трофеј.

R - 17,8 mm T - 2,8 gr

Ковница Рим, 71. год

ИБ. 230. RIC-15.

8. AV. IMP • CAES • VESP • AVG • P • M • COS III

Биста Веспасијана са ловоровим венцем, удесно.

RV. AVGVR (изнад) TRIPOT (испод)

Свештенички симболи: simpulum, aspergilum, kapis и litvus.

R - 18 mm T - 3 gr

Ковница Рим, 72 -73. год.

ИБ. 247. RIC - 42.

9. AV. IMP • CAES • VESP • AVG • P • M • COS III

Глава Веспазијана са ловоровим венцем, удесно.

RV. AVGVR (изнад) TRIPOT (испод)

Свештенички симболи: simpulum, aspergilum, capis и litvus.

R - 18 mm T - 3,1 gr

Ковница Рим, 72 -73. год.

ИБ. 248. RIC- 42 .

10. AV. IMP • CAESAR • VESPASIANVS

Глава Веспазијана са ловоровим венцем, удесно.

RV. нејасан

R - 18,5mm T - 3 gr

ИБ - 251.

ДОМИЦИЈАН (81 - 96)

11. AV. CAESAR • DIVIF • DOMITIANVS • COS VII

Глава Домицијана са ловоровим венцем, удесно.

RV. PRINCEPS • IVVENTVTIS

Четвороугаони олтар покривен тканином са ресама и на њему коринтски шлем.

R - 18 mm T - 2,88 gr

Ковница Рим, 80. год.

ИБ. - 226. RIC - 51.

12. AV. IMP • CAES • DOMIT • AVG • GERM • P • M • TR • P • XI •

Глава Домицијана са ловоровим венцем, удесно.

RV. IMP • XXI • COS • XVI • CENS • P • P • P •

Минерва са шлемом на глави, обучена, стоји улево. У десној руци држи копље а леву је спустила на бок.

R - 18 mm T - 3 gr

Ковница Рим, 92. год.

ИБ. 262. RIC - 169.

ТРАЈАН (98 - 118)

13. AV. IMP • CAES • NERVA • TRAIAN • AVG • GERM •

Глава Трајана са ловоровим венцем, удесно.

RV. P • M • TR • P • COS • III • P • P

Херкул наг са лављом кожом на глави, стоји спреда на олтару са толјагом у десној руци и лављом кожом преко леве.

R - 19 mm T - 3 gr

Ковница Рим, 101 - 102. год.

ИБ. 257. RIC - 49.

14. AV. IMP • TRAIANO AVG • GER • DAC • P • M • TR • P •

Биста Трајана удесно, ловоровим венцем и драперијом на левом рамену.

RV. COS • V • P • P • S • P • Q • R • OPTIMO • PRINC •

Пакс обучена стоји улево окренута, држи маслинову гранчицу и ослања се на стуб.

R - 18mm T - 3,1 gr

Ковница Рим, 103 - 111. год.

ИБ. 234. RIC - 126.

15.AV. IMP • TRAIANO • AVG • GER • DAC • P • M • TR • P •

Биста Трајана са ловоровим венцем удесно.

RV. COS • V • P • P • S • P • Q • R • OPTIMO • PRINC • (у исечку) DANVVIVS
Дунав, у венцу од трске, наг до појаса, опружио се на стењу улево,
главом окренут удесно, десну руку је положио на бродски прамац, а
лактом леве руке ослања се на урну.

R - 18mm T - 3,1 gr

Ковница Рим, 103 - 111. год.

ИБ. 231. RIC - 100.

16.AV. IMP • TRAIANO • AVG • GER • DAC • P • M • TR • P •

Биста Трајана удесно са ловоровим венцем и драперијом на левом
рамену.

RV. COS V • P • P • S • P • Q • R • OPTIMO • PRINC •

Еквитас обучена, стоји улево и држи теразије и корнукопију.

R - 18 mm T - 3,2 gr

Ковница Рим, 103 - 111. год.

ИБ. 228. RIC - 118.

17.AV. IMP • TRAIANO • AVG • GER • DAC • P • M • TR • P •

Биста Трајана удесно, са ловоровим венцем и драперијом на левом
рамену.

RV. COS V • P • P • S • P • Q • R • OPTIMO • PRINC •

Пакс обучена, стоји улево окренута, држи маслинову гранчицу и
ослања се на стуб .

R - 18 mm T - 3,1 gr

Ковница Рим, 103 - 111. год.

ИБ. 269. RIC - 126.

ХАДРИЈАН (117 - 138)

18.AV. IMP • CAESAR • TRAIAN • HADRIANVS • AVG •

Биста Хадријана са ловоровим венцем, удесно у оклопу и са драперијом .

RV. P • M • TR • P • COS • III •

(у исечку) PRO AVG

Провиденција обучена стоји улево, десном руком показује на глоб на
тлу са леве стране, а левом руком држи скриптар.

R - 18mm T - 3,1 gr

Ковница Рим, 119 - 122. год.

ИБ. 258. RIC - 133 c.

19. AV. IMP • CAESAR • TRAIAN • HADRIANVS • AVG •

Биста Хадријана са ловоровим венцем, удесно у оклопу и са драперијом.

RV. P • M • TR • • • P • • COS • III •

Пијетас, обучена са велом на глави стоји удесно са подигнутим рукама.

(у исечку) VOT PVB

R - 18,8mm T - 2,9 gr

Ковница Рим, 119 - 122. год.

ИБ. 229. RIC - 141.

20. AV. HADRIANVS AVGVSTVS

(Глава Хадријана са ловоровим венцем, удесно.

RV. COS III

Церес обучена, седи улево и држи акростолиј и корнукопију, испред ње модиј и класје жита.

R - 19mm T - 3,2 gr

Ковница Рим, 125 - 128. год.

ИБ. 264. RIC - 146.

АНТОНИН ПИЈЕ (138-161)

21. AV. ANTONINVS • AVG • PIVS • P • P • TR • P • COS • III •

Глава Антонин Пија са ловоровим венцем, удесно.

RV. AVRELIVS • CAESAR • AVG • P II • F • COS •

Гологлава глава Марка Аурелија, удесно

R - 19mm T - 3,3 gr

Ковница Рим, 140. год.

ИБ. 253. RIC - 417 а.

22. AV. ANTONINVS • AVG • PIVS • P • P •

Глава Антонин Пија са ловоровим венцем, удесн

RV. COS • III

Спојене руке држе кадуцеј и два класа жита.

R - 18,8mm T - 2,9 gr

Ковница Рим, 145 - 161. год.

ИБ. 255. RIC - 136.

23. AV. ANTONINVS • AVG • PIVS • P • P • TR • P • XVIII

Глава Антонин Пија са ловоровим венцем, удесно.

RV. COS • III

Веста обучена без вела, стоји улево и држи сумпулум и паладијум, посвећује се изнад олтара.

R - 17,9mm T - 3,3 gr

Ковница Рим, 154 - 155. год.

ИБ. 232. RIC - 238.

24. AV. ANTONINVS • AVG • PIVS • P • P • TR • P • XIX •

Глава Антонин Пија са ловоровим венцем, удесно.

RV. COS • III

Анона обучена, стоји улево, држи два класа жита и наслања се левом руком на модиј постављен на прамац брода.

R - 17,3 mm T - 3 gr

Ковница Рим, 155 - 156. год.

ИБ. 233. RIC - 244 a .

25. AV. ANTONINVS • AVG • PIVS • P • P • TR • P • XXII

Глава Антонин Пија са ловировим венцем, удесно

RV. FORTVNA OPSEQVENS

(у исечку) COS III

Фортуна обучена стоји улево, држи патеру у десној а корнукопију у левој руци

R - 18mm T - 3,2 gr

Ковница Рим, 158 - 159. год.

ИБ. 235. RIC - 286 a.

26. AV. ANTONINVS • AVG • PIVS • P • P • TR • P • XXII

Глава Антонин Пија са ловоровим венцем, удесно

RV. VOTA • SVSCEPTA • • DEC • III •

(у исечку) COS III

Антонин Пије у тоги покривен велом стоји улев посвећује са патером у десној руци изнад жртвеника док у десној држи свитак.

R - 18,5mm T - 2,9 gr

Ковница Рим, 158 - 159. год.

ИБ. 227. RIC - 294 ha

МАРКО АУРЕЛИЈЕ (161-180)

27. AV. ANTONINVS AVG • ARMENIACVS •

Глава Марка Аурелија са ловоровим венцем, удесно.

RV. P • M • TR • P • XIX • IMP • II • COS • III •

Марс у краткој одећи стоји удесно, у десној руци држи копље а левом је спустио штит.

R - 19 mm T - 3,00 gr

Ковница Рим, 164 - 165. год.

ИБ. 268. RIC - 124.

28. AV. M • ANTONINVS • AVG • TR • P • XXVII •

Глава Марка Аурелија са ловоровим венцем, удесно.

RV. RELIG AVG • I MP VI • COS III

Меркур стоји спреда, главом окренут улево, држи патеру и кадуцеј.

R - 18,8 mm T - 3,1 gr

Ковница Рим, 172 - 173. год.

ИБ. 246. RIC - 285.

29. AV. M • ANTONINVS • AVG • TR • P • XXIX •

Глава Марка Аурелија са брадом и ловоровим венцем удесно.

RV. IMP • VII • COS • III •

Рома са шлемом на глави у краткој туници, стоји улево у десној руци држи Викторију а у левој копље.

R - 19 mm T - 3,4 gr

Ковница Рим, 174 - 175. год.

ИБ. 263. RIC - 316.

30. AV. IMP • M • ANTONINVS • AVG • TR • P • XXV

Глава Марка Аурелија са брадом и ловоровим венцем удесно.

RV. COS III

Салус седи улево, храни змију овијену око жртвеника.

R - 18,9 mm T - 2,7 gr

Ковница Рим, 170 - 171. год.

ИБ. 244. RIC - 235.

ФАУСТИНА СТАРИЈА

31.AV. FAVSTINA AVGSTA

Биста Фаустине са драперијом и пунђом, удесно.

RV. IVNONI REGINAE

Јунона са велом на глави, држи патеру и скриптар, поред њених ногу паун.

R - 17,5 mm T - 3,2 gr

Ковница Рим. 139 - 141. год.

ИБ. 261. RIC - 338.

32.AV. DIVA FAVSTINA

Биста Фаустине, удесно.

RV. AVGSTA

Јунона обучена стоји улево са подигнутом десном руком и скриптом у руци.

R - 18 mm T - 3,1 gr

Ковница Рим, после 141. год.

ИБ. 267. RIC - 364.

33.AV. DIVA FAVSTINA

Биста Фаустине Старије са дијадемом на глави.

RV. CERES

Церера са обучена велом на глави и седи улево, у рукама држи класје жита и бакљу.

R - 18,2 mm T - 3,2 gr

Ковница Рим, после 141. год.

ИБ. 265. RIC - 379.

34.AV. DIVA FAVSTINA

Биста Фаустине Старије, удесно.

RV. AVGSTA

Церера обучена са велом на глави, стоји улево, у десној руци држи ба-кљу а левом придржава руб хаљине.

R - 17,8 mm T - 3,2 gr

Ковница Рим, после 141. год.

ИБ. 236. RIC -362.

35. AV. DIVA FAVSTINA

Биста Фаустине Старије, удесно.

RV. CERES

Церера обучена са велом на глави стоји улево, у рукама држи класе жита и бакљу.

R - 19 mm T - 2,5 gr

Ковница Рим, После 141. год.

ИБ. 249. RIC - 378 a.

ФАУСТИНА МЛАЂА

36. AV. FAVSTINA AVGVSTA

Биста Фаустине млађе удесно.

RV. SEACVLI FELICIT

Престо прекривен и украшен и на њему Комод и Антонин.

R - 17,3 mm T - 3,2 gr

Ковница Рим, 161 - 176. год.

ИБ. 266. RIC - 711.

37. AV. FAVSTINA AVGVSTA

Биста Фаустине млађе удесно.

RV. AVGVSTI PII FIL

Венера обучена стоји улево, држи Викторију и левом руком се ослања на штит постављен на шлем.

R - 18 mm T - 3,00 gr

Ковница Рим, 147 - 161. год.

ИБ. 250. RIC - 495 a.

38. AV. FAVSTINA AVGVSTA

Биста Фаустине млађе, удесно.

RV. Реверс нејасан.

Ковница Рим, 147 - 161. год.

R - 17 mm T - 3,2 gr

ИБ. - 239.

39. AV. FAVSTINA AVGSTA

Биста Фаустине млађе, удесно.

RV. AVGSTI P II FIL

Венера обучена стоји на л., држи Викторију и левом руком се ослања на штит постављен на шлем.

R - 17 mm T - 3,0 gr

Ковница Рим, 147 - 161. год.

ИБ. 237. RIC - 495 a

ЛУЦИЈЕ ВЕР (161-169)

40. AV. L • VERVS AVG • ARMENIACVS •

Биста Луција Вера са ловоровим венцем у оклопу, удесно.

RV. TR • P • III • IMP • II • COS • II •

Марс стоји десно, у десној руци држи копље а леву руку је спустио на штит.

R - 18,5 mm T - 3,5 gr

Ковница Рим, 163 - 164. год.

ИБ. 259. RIC - 514.

КОМОД (177-192)

41. AV. M COMODVS ANTON • AVG • PIVS

Глава Комода са ловоровим венцем, удесно.

RV. P • M • TR • P • VIII • IMP • VI • COS • III • P • P •

Минерава корача удесно и држи копље и штит.

R - 18 mm T - 2,7 gr

Ковница Рим, 183 - 184. год.

ИБ - 260. RIC - 72.

42. AV. L • AEL • AVREL • COMM • AVG • P • FEL •

Глава Комода са ловоровим венцем, десно.

RV. LIB • AVG • P • M • TR • P • XVII • COS • VII • P • P •

Либертас обучена стоји удесно, у десној руци држи капу, а у левој штап. Десно је звезда.

R - 17,5 mm T - 2,4 gr

Ковница Рим, 192. год.

ИБ. 245. RIC - 241.

СЕПТИМИЈЕ СЕВЕР (193-211)

43. AV. IMP • CAE • L • SEP • SEV • PERT • AVG • COS • II •

Глава Септимија Севера са ловоровим венцем, удесно
RV. BONA SPES

Спес обучена корача улево, десном руком држи цвет, левом подиже
руб хаљине.

R - 19,1mm T - 3,7 gr

Ковница Емеса, 194 - 195. год.

ИБ. 256. RIC - 364.

44. AV. Натпис нечитак.

Глава С. Севера са ловоровим венцем, удесно.

RV. Реверс нечитак.

R - 17mm T - 3,00 gr

ИБ. 238.

45. AV. Натпис нечитак.

Глава С. Севера са ловоровим венцем, удесно.

RV. Реверс нечитак

R - 16,5mm T - 2,7 gr

ИБ. 240.

T-1

AV

RV

AV

RV

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

AV

11

RV

T-2

AV

12

RV

13

14

15

16

17

18

19

20

T-3

AV

RV

21

AV

RV

22

23

24

25

26

27

28

29

30

36

T-4
AV RV

31

32

33

34

35

36

37

38

39

40

T-5

AV

RV

41

AV

RV

42

43

44

45

АЛЕКСАНДАР ТРАЈКОВИЋ

ВЛАСИНСКИ УСТАНАК 1572. ГОДИНЕ

У српској историографији је уобичајено да устанци српског народа против поробљивача добијају називе према месту или крају где су отпочели, као на пример: Таковски устанак, Нишки устанак 1841., Топлички устанак 1917. године и сл. Зато ћемо и устанак који је 1572. године отпочео на Власини и захватио највећи део врањског Поморавља и Пчиње, назвати Власински устанак.

Једини до сада пронађени писани извор о том устанку је ферман, султана Селима другог (1566-1574) упућен 1572. године санџак-бегу Ђустендилског санџака под чијом управом је тада био и врањски кадилук, коме је припадала и Власина. Тај документ у преводу Љиљане Чолић гласи:

"Ђустендилском бегу заповест: Садашњи кадија Врања и назир-кенан послали су писмо и известили о следећем:

Житељи рудника жељеза по имениу Власина, који припада врањском кадилуку, саопштили су да је штићеник по имениу Воихна преузео са та-пијом њихове пањаке, под изговором да су незапоседнути; када је стигла заповест да се изврши подробно ислеђење и кад су за његово привођење (сudu) била послата четворица спахија, он није био присутан па су ухваћена двојица штићеника, његових сродника; на то су стотину неверника дошли и узели их (ослободили) из руку поменутих спахија; кадија се плашио да о томе поднесе извештај царском дивану јер је овај (Воихна) у стању да окупи пет-шест хиљада неверника у својим mestима. Саградио је једну цркву и завештао јој споменута места. Многе од њих (од житеља рудника Власина) хватао је, мучио телесним казнама и сатирао. Не да се ухватити; сада га је сусрео мелвана Синан, кадија Салне када је са око две стотине неверника газио и пустошио усеве неких штићеника.

Дакле, када се једном вилајету поставља валија и судија, моја царска жеља није да они једино за себе стичу богатства, сакупљањем блага од

прихода санџака и другог; то се чини зато да они чувају и штите земљу, држе у запту и штите рају, а да рушитеље поретка и злотворе кажњавају посредством часног шеријатског суда. Који је разлог томе што у твом санџаку један неверник тако нарушава ред и што је кадар да сакупи то-лико неверника, да сагради цркву и да сатире неке штићенике кажњавањем телесним казнама? Ово питање проистекло је само због твоје неспособности да чуваш санџак, или због твог пренебрегавања дужности и мекоће, пошто си склон отимачини и узимању (блага). По овом питању заслужили сте и укоре и лјутњу. Благоизволео сам следеће: Чим стигне (ова моја заповест), нипошто немојте одуговлачити и затезати, већ се лично побрини, и ухвати споменутог неверника, на који год начин буде могуће, путем најбољих мера и припрема; Такође..." и ту се завршава факсимил документа.¹

Аутор превода овог документа, Љ. Чолић, наводи да је имала на увид факсимил фермана који се налази у Државном архиву Србије под ознаком: "Turcica, fot. 140." Пре Љ. Чолић исти ферман је првео са турског, приштински професор Скендер Ризај који је, како наводи, имао на увид документ који се налази у Архиву Председништва турске владе у Истамбулу, где је регистрован у "Mühimme defteri 22, од средине месеца мухаррема 980. (1572) до средине септембра 981. (1573), лист № 103." На основу анализе наведеног фермана, Ризај је написао кратку студију о устанку Срба у Врањском кадилуку, који је под називом "Думенов устанак из 1572. године против турске управе на подручју Врање", објавио у Врањском гласнику 1965. године.² Тиме је овај устанак Срба ушао у српску историографију па се као неспоран помиње у радовима и делима неких историчара. Радован Самарцић у свом делу "Мехмед Соколовић" (Београд, 1971. стр. 542) наводи да је "међу Србима, на зао глас, у низу других, изашао неки зимија Домјен, из рудника Враниште, у кази Врање, који је поставши прави господар свог краја, присвојио земље, саградио цркву као своју задужбину и окупио војску од неколико хиљада ѳаура." М. Костић наводи да је "Думен предводио 5000-6000 побуњених рудара из железног рудника Ејулердена (несумњиво рудник Јелашница код Сурдулице), сточара и земљорадника врањског Поморавља." (Врањско-бујановачка котлина, Врањски гласник из 1968. године, страна 199). Овај устанак се помиње и у радовима: Томе Поповића, Богумила Храбака, Рајка Л. Веселиновића, Александра Матковског и др. Из наведеног видимо да су превод и рад С. Ризаја о овом устанку већ користили неки историчари, па пошто смо, упоређујући га са напред наведеним преводом Љ. Чолић пронашли извесне разлике, то овде дајемо део навода С. Ризаја:

-
1. Љ. Чолић, *Да ли је постојао думенов устанак*, Историјски институт, Београд, Историјски часопис, књ. XXXI, 1984, 205-214.
 2. С. Ризај, *Думенов устанак из 1572. године прошив јурске управе на подручју Врање*, Врање, 1965, Врањски гласник, књ. I, 25-31.

"Наиме, царска заповест је упућена бегу Ђустендила. Она говори да су кадија и назир (kenan) Врање (Irvanya) Високој порти упутили писмо следеће садржине: Штићеник (zimmi), односно становник хришћанин по имениу Думен из жељезног рудника Ејулерден, који се налази у саставу казе Врање (Irvanya), присвојио је пашњаке тог краја, из разлога, што су наводно ти пашњаци били напуштени. Да би се сазнало ко је поменути штићеник њега с великим пажњом потражити, упућена су четворица спахија (sipahi). Они су успели путем подвале да ухвате два рођака тога хришћанина - штићеника (zimmi). На то пристигну 100 неверника (ка-фирле) и њих ослободе из руку споменутих спахија. О томе кадија није упознао великог господара јер се плашио угледа поменутог штићеника, способног да подиже, односно окупи око себе 5000-6000 неверника. У ферману се даље истиче да је тај хришћанин подигао једну цркву (kilisse), а споменута присвојена места доделио цркви као задужбину (vakf etmilstir). Споменути штићеник је и неке особе ухватио и поубијао (halak eylemistir). Њега није могуће заробити. Он чак са још 200 неверника долази и пљачка куће неких штићеника. На месту догађаја налазио се кадија Салте господин (mevlana) Синан. Он се обратио централној турској власти и известио о насталој ситуацији.

Према томе, велики господар царевине обратио се санџак-бегу Ђустендила следећим речима: "Ти си постављен на одређеном вилајету мојом славном вољом, с тим да чуваш и вршиш надзор (haraset) над земљом (memljetek) и да недисциплиноване 'светим шеријатом' прописно кажњаваш. Међутим, испоставило се, да се ти ниси понашао као управљач (hakim), већ си сакупљао благо за личну благајну, а то није твоја дужност."

Тако, цар се обраћа бегу Ђустендила речима: "Заслужили сте укор и казну, и заповедам: да споменутог неверника ухватите без икаквог одлагања. За то нарочито да се постарате и на који било начин, примењујући најпогодније и најопрезније мере да хватање уследи."³

Пажљивим упоређивањем ова два текста може се закључити да потичу из истог извора и да се односе на исти догађај. Глобално посматрано, у њима нема већих разлика у опису догађаја на који се односе. Међутим, посматрано у детаљима, међу њима налазимо битне разлике. Док је превод Љ. Чолић скоро буквалац, па се може узети као аутентичан, С. Ризај је био доста слободан у преводу па је направио две крупне грешке: прво, што устанак лоцира међу рударе рудника Ејулерден, и друго, што као вођу устанка наводи неког Влаха по имениу Думен. На основу тога цео тај покрет српске раје против турске власти у Врањском кадилуку назвао је Думенов устанак. Тако је у нашу историјску литературу, један од најранијих устанака Срба против турске власти, ушао под називом "Думенов устанак".

3. С. Ризај, исто.

Не зnamо на основу чега је Ризај закључио да су устанак дигли "рудари рудника Ејулерден" и одакле му идеја да за вођу устанка прогласи неког Влаха по имени Думен. Прегледали смо више од хиљаду старих имена из Дечанске хрисовуље, Повеље краља Душана о даровању Врања и околних села Хиландару, из Пчињског поменика, као и из турских катастарских пописа свих хришћана из Врањског кадилука из XVI века, и никада нисмо нашли српско ни хришћанско име "Думен" нити "Домјан". Зашто је Ризај целом том устанку дао влашки карактер, када је опште познато да су Срби у том крају остатке влашких староседелаца асимилирали у потпуности још у време турских надирања у XV веку? Слично је и са тзв. рудником Ејулерден. Прегледали смо спискове неколико стотина села у врањском Поморављу, како из српских манастирских повеља тако и из турских катастарских пописа из XV и XVI века, и никада нисмо нашли село са тим именом. Локалитет са називом Ејулерден нисмо могли да нађемо ни у једној топографској карти врањског Поморавља, нити у оним старијим, а ни у новијим издањима. Пажљиво смо анализирали и текст транскрипције фермана на латиничко писмо, коју је извршила Љ. Чолић, па ни ту нисмо нашли ни једну реч која би макар асоцирала на локалитет Ејулерден и име Думен. У транскрипцији и у преводу документа Љ. Чолић налазимо да су врањски кадија и назир обавестили султана да су: "Житељи рудника жељеза по имени Власина, који припада Врањском кадилуку, саопштили да је штићеник по имени Војихна преузео њихове паšњаке" итд.⁴ Исто то дословце наводи и македонски турколог, Александар Стојановски у свом делу "Врањски кадилук у XVI веку".⁵ Познато је да турска администрација није мењала називе насеља ни топонима уопште, као ни лична и породична имена људи у освојеним српским земљама, па се питамо откуда Ризају ти називи којих нема ни у документу кога интерпретира, нити их је било на терену? Одговор на то питање захтева посебну анализу, а то није предмет овог рада. Међутим, неопходно је да овде кажемо да је С. Ризај овај значајни догађај у историјској борби Срба против Турака, погрешно назвао "Думенов устанак" и лоцирао га у непостојећем руднику "Ејулерден". На ово указујемо нарочито због тога што и неки наши историчари у својим делима овај устанак српског народа у врањском Поморављу погрешно називају "Думенов устанак". Сматрамо да је једино исправно да овај устанак добије назив по месту где је отпочео, а то је село Власина, што се несумњиво види из султановог фермана, па га с тога треба у нашој историографији означити као Власински устанак.

4. Љ. Чолић, исто, 206-207.

5. А. Стојановски, *Врањски кадилук у XVI веку*, Врање, 1985, 114.

ОСПОРАВАЊЕ ВЛАСИНСКОГ УСТАНКА

Љиљана Чолић својим преводом и транскрипцијом фермана султана Селима II из 1572. године упућеног Ћустендилском санџак-бегу, помогла је да се отклоне грешке Скендера Ризија у вези са називом устанка, његовим вођом и локацијом. Међутим, она отвара нови проблем: оспорава чињенице о самом устанку и у закључку свог рада "Да ли је постојао Думенов устанак", наводи: "На основу свега изложеног и детаљне анализе предметног документа, наш коначан закључак је да Думеновог устанка 1572. године није било и да га треба уклонити из српске историографије," итд. Закључак који у вези са овим устанком изводи аутор је веома строг и искључив. Не допушта другачија мишљења и само једним потезом пера брише из историје Срба један значајан догађај, ако не за цео српски народ, оно бар за његов део који је настањивао и данас настањује власинску област и цело врањско Поморавље.

Да погледамо на којим чињеницама Љ.Чолић заснива свој закључак. По њеном мишљењу, "Војихна није био оптужен због подизања устанка, већ за следеће кривице:

- за присвајање пашњака који су припадали житељима рудника;
- за неприступање шеријатском суду;
- зато што може да окупи 5000-6000 неверника;
- због градње цркве и завештања присвојених места;
- због физичког кажњавања и мучења житеља рудника;
- због гажења и пустошења усева;"⁶

Свој закључак да није било устанка аутор темељи на чињеници да "Војихна није био оптужен због подизања устанка", већ за много блаже кривице кршења турских закона (шеријатских и кануна), које набраја у шест тачака, издвајајући их из извештаја врањског кадије упућеног султану. Посматрано са формално-правног становишта и административно-биракратског гледишта, могло би се прихватити ауторово гледиште. Да би остао доследан свом биракратско-административном погледу на овај догађај, аутор о личности вође устанка наводи:

"На крају, покушајмо да одговоримо на питање ко је био тај Војихна, кога тужитељи називају само "штићеником" (zimmi). По нашем схватању, и по аналогији са приликама у другим рудницима исте епохе, он је могао бити или рударски кнез или нахијски кнез, или заступник у руднику Власини, а није искључено да је обављао све три поменуте дужности истовремено. Имао је старешински положај у самом руднику, а и над великим бројем тзв. неверника."⁷

Укључивши, на овај начин, вођу устанка Војихну у турски управни апарат и сводећи цео догађај на кршење унутрашњег реда и дисциплине

6. Љ. Чолић, исто, 208.

7. Љ. Чолић, исто, 211.

у административном државном апарату, аутор изводи закључак да устанка није ни било и "да га треба уклонити из српске историографије."

Међутим, пажљивом анализом текста фермана, нарочито оног дела у коме се наводи извештај врањског кадије (захваљујемо аутору превода) и ми долазимо до закључка да је тада, 1572. године, на Власини и њеној широј околини дошло до велике побуне српске раје против турске власти. Неки подаци из фермана, као на пример: да је 100 "неверника" ослободило од спахија ухапшене рођаке Војихне, да он крастари са око 200 "неверника", да се вођа побуне Вијихна ослања на пет до шест хиљада "неверника" које може да дигне на оружје, показује да се није радило о краткотрајној локалној побуни, још мање о простом кршењу закона, већ о озбиљном устанку са средиштем у Власини који је обухватио широко подручје ондашњег Врањског кадилука.

За правилно закључивање о догађајима на Власини описаних у ферману, поред анализе турског управног система у окупираниј Србији у то време, потребан је и поглед на опште политичке и економске прилике у Турској, али и у Врањском кадилуку пре избијања устанка на Власини.

Турска освајања су достигла свој врхунац за време владавине Сулејмана Величанственог (умро, 1566) и пар година после њега. Дотле су огромни државни трошкови и луксузан живот турских феудалаца (спахија) подмиравани ратним пленом. Кад је отпочео процес слабљења турске царевине, пресахли су приходи од ратног плена из освајачких похода, па се то надокнађивало наметима на српску и целокупну хришћанску рају у европском делу Турске. Тада је отпочео процес слабљења турске централне власти и преображај спахија од послушних султанових чиновника у праве господаре тимара и зеамета. Тад је отпочео и процес читлучења српске раје. Дотле су сељаци плаћали ушур (десетак) централној власти, а са око 90% плодова и целокупне имовине слободно располагали. Имовинску и личну сигурност раје гарантовала је турска централна власт, а спахије су биле извршиоци такве политике. Са почетком опадања моћи турске царевине почела је да јача моћ појединих спахија. Да не би навлачили на себе гнев султана и Порте, они су преузимали обавезу плаћања десетка уместо раје, а сами разрезивали намете хришћанима, задржавајући за себе највећи део ушура и харача. Одузимањем сељацима имања, спахије су све више постајале први власници земље, а сељаке су претварали у своје чифчије. Тада је прошло време имовинске и опште сигурности раје кога је гарантовала турска држава оличена у султану и Порти. Поред одузимања сељачких имања, Порта је у то време донела и Закон по коме су сви рудници, било у својини хришћана или муслимана, прешли у државне руке. Уведен је државни монопол на производњу железа и оружја, па су многи власници остали без својих рудника, жељезара и ковачница (самокова). Све је то имало за последицу незадовољство не само српске раје, већ и многих власничких слојева становништва против турске власти. На све ово треба додати и да је дошло до забране

подизања нових хришћанских цркава, а постојеће цркве и манастири су приморани да од турске власти ваде тапију на земљу коју су поседовали. Пошто су за издавање тапија уведене баснословне таксе које они нису могли да плате, то су им од стране спахија одузимани поседи, па су цркве, због недостатка средстава за живот и рад, почеле да се гасе, што је повећавало опште незадовољство код народа.

У то време, 70-их година XVI века, поред хајдучије, почињу и све чешће буне и устанци хришћанске раје против турске власти. У то време је под султаном Селимом другим, на положај великог везира био Мехмед паша Соколовић (1505-1579). О том времену наш познати историчар Радован Самарцић, бележи: "... већ у првој години његовог (Мехмедовог) везировања, у Срему се за цара Срба прогласио неки Павле, човек, можда, и племенита порекла, кога је царски диван осудио на смрт; док је (Мехмед) водио војску на Сигет, Срби су имали храбrostи да је, из својих шума, нападају, па је коле по успутним паланкама брзо искићено њиховим главама; а кад је султан Селим наредио да се крене на Кипар, па су започеле борбе и дуж јадранских и јонских обала, и Срби и Грци приклонили су слух турским душманима: многи су, побунивши се, прешли на непријатељско земљиште, Грци су запалили Мореју устанком који није лако угашен, а међу Србима на зао глас је, у низу других, изашао неки зимија Домјен из рудника Враниште у кази Врање, који је, поставши прави господар свог краја, присвојио земље, саградио цркву као своју задужбину и окупио личну војску од неколико хиљада ћаура."⁸

Како нам овде указује Р. Самарцић, то је било време буна и устанака српске раје против турске власти, па није чудо да је баш у то време избио и устанак на Власини и у целом врањском кадилуку.

ПОЧЕТАК УСТАНКА НА ВЛАСИНИ

На Власини су се били стекли сви услови да баш ту отпочне устанак Срба нахије Иногоште против турске власти и да се одатле прошири на целу нахију и њену околину. Власина је, захваљујући привреди која је била обновљена, свом географском положају (налазила се на раскршћу важних путева), постала у првом веку турске владавине значајно привредно и трговинско средиште целе нахије Иногоште, а делом и Крајишта и Знепоља. Ту су радили и живели богати српски трговци, власници рудника, топионице, самокова, ковачница и других радионица; занатлије, сточари и други привредници. Из њихових редова су били организатори, покретачи и вође устанака. И сам Војихна, вођа устанка, свакако је припадао реду најбогатијих привредника Власине, чији су даљи просперитет и стечена имовина били угрожени променама у турском тимарском систему.

8. Р. Самарцић, *Мехмед Соколовић*, Београд 1971, 542.

О нараслој економској снази Власине налазимо податке у турском катастарском попису извршеном 1570. године, две године пре избијања устанка. Тада је од многобројних рудника врањског Поморавља у средњевековној Србији, евидентиран једино рад рудника железа, вигњева и самокова на Власини и у његовој блијој околини. На Власини су радила 24 вигња и 17 самокова; у Мачкатици 2 вигња и 1 самоков, и у Врлој реци 1 вигањ и 1 самоков. Радило је укупно 27 вигњева (топионица железне руде) и 19 самокова који су давали око 23 тоне ковног железа годишње. Ова, за оно време, замашна производња запошљавала је велики број рудара, ћумурција, радника на транспорту, дробљењу и испирању руде, топионичара, ковача у самоковима и многобројним ковачницама, и радника на другим пословима. Иако је, формално, имала статус села, Власина је у XVI веку имала и свој трг на коме се пазарним даном сваке недеље и на панађур (вашар) једанпут годишње вршила купопродаја и размена производа са широког подручја врањског Поморавља, Крајишта и Знепоља. На власинској пијаци размењивани су ратарски и воћарски производи из Поморавља и Пострумља, као и сточарски производи Власинске области. Ако рударској, занатској, транспортној и трговачкој привреди Власине додамо и развијено сточарство, прераду сточарских производа и домаћу радиност, сам по себи се намеће закључак да је у време устанка 1572. године Власина била јако економско средиште па је природно да је баш ту отпочео устанак и да су га предводили угледни и богати власински Срби.

Осим наведеног економског фактора, Власина је и по бројности српског становништва била једно од највећих насеља Врањског кадилука. Пре-ма турском попису 1570. године, Власина је имала 93 сељачка (раjetинска) домаћинства. Тај попис није обухватио становништво ван бављења земљорадњом, као што су били многобројни рудари, ћумурције, топионичари, ковачи у самоковима, занатлије, трговци, караванције и друга неземљорадничка занимања. По нашој процени ових породица је било више него земљорадничких и сточарских, па је Власина у време устанка имала више стотина домаћинстава распоређених у неколико насеља и већи број људи без породице и породичног домаћинства. Овако велика концентрација српског становништва на Власини била је други, веома значајан фактор који је условио да баш ту отпочне устанак.

Дизању народа на устанак, осим материјалних фактора допринело је и оживљавање рада Српске цркве после обнове Пећке патријаршије (1557). Као што се види из султановог фермана, непосредни повод устанку је била забрана или чак и рушење већ подигнуте цркве на Власини, а прва мера вође устанка је била одузимање султанових пашњака који су додељени цркви. Међутим, главни узрок устанку који је отпочео на Власини и захватио целу нахију Иногаште, био је удар турског режима на имања и имовину српске раје стечену радом у селима у рударству и у преради железа. Турски пописи из XVI века показују да је српско село у тимарском режиму, док је владао ред у држави па се

плаћало "богу божије а цару царево", а са остатком се слободно располагало и трговало, обновило производњу на њивама, у воћњацима и виноградима. Народ је живнуо, па је било и вишкова жита, воћа и поврћа за трговину, а стваране су и резерве за гладне године. Обнављањем рада у руднику, прераде железа и трговине овим производима, настало је слој људи који су својим радом и знањем стекли имовину са којом су, по одбитку ушутра и харача намењених туркој држави, слободно располагали. Турска власт је угрозила такав систем привређивања и плаћања дажбина држави. Спахије су почеле да се понашају као власници додељених им тимара, а сељаке (рају) су претварали у обичне чифчије којима су узимали све осим за одржање голог живота. Држава је укинула право приватне својине на руднике железа, вигњевима, самоковима и ковачницама и укинула слободну трговину железом. Тако је велики број власника ових рудника и радионица остао без посла и без својине. Угрожени су и манастири (у нахији Иногаште је било седам већих и десетак мањих манастира и цркава) наредбом турске власти да морају да прибаве тапије на своја имања уз високе таксе, које манастири нису могли да плате, због чега су им одузимани поседи.

Посматрајући све у целини, турска власт је угрозила имовину сељака, рудара и манастира, тј. угрозила њихов опстанак. Зато је нужно дошло до устанка против турске власти који, нажалост, није успео јер је био изолован и ограничен на мало подручје.

РАЗМЕРЕ И ВРЕМЕ ТРАЈАЊА УСТАНКА

Економски ојачала српска раја на Власини и у целој нахији Иногаште није се мирила са отимањем земље од стране спахија. Предузетници, пак, нису могли да се помире са одузимањем рудника, радионица и трговина. С друге стране, обновљена Српска црква будила је у народу наду за обновом српске државе, па је и тај моменат, тј. етничко буђење, значајно утицало на устаничко расположење српске раје.

Повод за дизање устанка била је забрана Србима да граде цркву на Власини. На овакав закључак наводи податак из извештаја врањског кадије да је воћа устанка "подигао једну цркву као своју задужбину" и доде лио јој пашњаке које је одузео од спахија. Устанак је избио за време владавине султана Селима II (1566-1574) када су српске цркве, а нарочито манастири, нагло оптерећени плаћањем високих дажбина на тапије. Осим тога, тада је била уведена и забрана изградње нових хришћанских цркава. У једној канун-нами (турском закону) из 1539. године, о тој забрани налазимо и овакву одредбу: "На оним местима где није било старе цркве, касније саграђене цркве нека се поруше и разоре. Ако кадија у свом кадилуку тако не поступи, то ће бити довољан разлог за његово смењивање." Пошто је тај хришћанин (Војихна) подигао једну

цркву (*kilsse*), како се у ферману наводи, то је врањски кадија, под претњом смењивања са положаја, покушао да поруши цркву што је изазвало револт и устанак српске раје.

Није познат датум почетка устанка, али време његовог почетка, приближно, можемо да одредимо према датуму под којим је заведен султанов ферман у архиви Порте у Истамбулу. Према преводу С. Ризаја, ферман је заведен око 20-25. новембра 1572. године. Пошто је султаном вом ферману претходио извештај врањског кадије о устанку и догађајима у вези са њим, то значи да је устанак отпочео бар неколико месеци раније. Као што се види из извештаја врањског кадије, он није одмах обавестио Порту о устанку, већ је прво покушао да са подређеним му органима и спахијама сам угуши устанак. У вези са тим он обавештава султана да је слao спахије да ухвате вођу устанка, те да они у томе нису успели јер је он "неухватљив" и прети да ће подићи војску од 5-6 хиљада ратника. Не могавши сам да угуши устанак, по логици сваке управе па и турске, кадија се прво обраћао свом непосредном старешини, Џустендилском санџак-бегу. Када он није ништа предузео да угуши устанак (што се види из љутње султана на санџак-бека изражене у ферману), кадија се осмелио да се обрати директно Порти, односно султану. Од времена када су устаници збацили турску власт на Власини и у целој нахији Иногашту, па до завођења кадијиног извештаја у архиви Порте, прошло је најмање пола године. Према томе, устанак на Власини отпочео је, највероватније, у пролеће 1572. године.

Почетак устанка не бележи веће борбе устаника са Турцима. Побуњеници су себи поставили циљ да уклоне спахије и тако поврате сељацима својину на њиховим имањима која су им спахије одузимале. Истовремено су уклонили "емине", султанове поверилике и надзорнике рудника, топионице железа и самокова и повратили својину над овом индустријом. Обновили су манастир на Власини и доделили му у посед спахијске и султанове пашњаке на власинској висоравни.

Вођа устанка Војихна (или Војин), имао је под оружјем 200 устаника као оперативну војску, како наводи врањски кадија, што му је било довољно да отера спахије и емине са Власине и Иногашта. У то време су Турци у целом врањском кадилуку имали војну посаду једино у врањској тврђави. Та посада је бројала 30-35 војника, што није била нека војна сила да угуши устанак. Друге војске у целом кадилуку није било, осим спахија власника тимара, који су истовремено били и султанови војници, припадници тзв. спахијске војске. Спахије су постајали оперативна војска тек кад их позове санџак-бег и организује их у војне јединице. Пре тога су они били господари над рајом, сваки у свом тимару. Према броју тимара рачунамо да је тада у Иногашту било око стотинак спахија, а у кадилуку неколико стотина. Најближи гарнизон турске војске био је у седишту санџака у Џустендилу, где је био стациониран и одред јаничара. Зато, добро организованим устаницима под вођством

Војихне са 200 наоружаних ратника није било тешко да отерају локалне сеоске спахије, емине, њихове пандуре и друге представнике турске власти са подручја Власине и целе нахије Ингошта.

Српски устаници су, отеравши турске спахије и емине, повратили Србима њихова имања и руднике и успоставили своју власт у целом Ингошту. Ово закључујемо на основу извештаја врањског кадије. Он приказује Војихну, вођу устаника, као "неухватљивог и непобедивог" па наводи да је он са сто "неверника" напао спахије и ослободио своје људе ухваћене на превару. Овај податак говори да је кадија, будући да је одговаран за ред и мир у кадилуку, организовао војску од спахија и покушао да са њом угushi устанак. Спахије су успеле да на превару ухвате неколико побуњеника али је Војихна са стотину својих устаника напао спахијску војску и ослободио своје људе. То значи да је на почетку устанка дошло до битке између устаника и спахијске војске у којој су устаници однели победу над Турцима.

Устаници су успоставили своју власт на ослобођеној територији. Та власт је имала и своју оружану силу од 200 војника оперативне војске, а у случају потребе, по оцени кадије, Војихна је могао да мобилише и супротстави Турцима још 5-6 хиљада устаника. Овај податак кадије показује да је устанак захватио широко подручје, односно, целу нахију Ингоште која је, према попису из 1570. године, имала 2.649 српских породица, као и делове суседних нахија. То даље показује да су се заједно са власинским рударима и свештенством дигли на устанак сви сељаци Ингошта и њихове околине. Речи кадије, да је Војихна "ухватио и поубијао неке људе", као и да "долази и пљачка қуће неких штићеника", можемо да објаснимо тиме да је кадија хтео да пред султаном прикрије ослободилачки карактер устанка и да устанике прикаже као пљачкаше. Ако је и било убиства од стране устаника онда је то било ради кажњавања издајица. Противници устанка и сарадници са турском влашћу могли су да буду само Срби који су служили у турској војсци као војници, али и малобројни Срби који су прешли у муслиманску веру и тако се потурчили. Да би успео, сваки устанак је морао да спречи издају у сопственом народу па је природно што су се и власински устаници борили против издаје и сарадње са поробљивачима.

Устаничка власт у Ингошту и на Власини трајала је од пролећа 1572. до пред крај 1573. године. То је био период око две године живота у слободи, у време када је Турска царевина била на врхунцу моћи под султаном Селомом II и његовим великим везиром Мехмедом Соколовићем.⁹ До тог времена у Турској није било већих хришћанских устанака. Први који су се побунили против тако велике и моћне царевине били су Грци, који су дигли устанак у Мореји (Пелопонез у јужној Грчкој) и Срби са устанком на Власини и у Ингошту. Оба устанка су у крви угушенана или су означила почетак борбе поробљених хришћанских народа на Балкану против турског ропства. Устанак Срба на Власини и у Ингошту је, за

разлику од устанака Срба преко Саве и Дунава, био самоникли. Није подстрекаван нити је имао било какву подршку тадашњих хришћанских држава Европе. Био је изолован па зато и није имао услова за ширење и веће успехе.

КРАЈ УСТАНКА

Устанак Срба Власине и целог Ингошта који је отпочео у пролеће 1572. године, с обзиром на време и услове под којима је почeo, није имао изгледа на успех. Турска царевина је тада била на врхунцу своје моћи. Устанак је подигнут у средишту Балканског полуострва, далеко од граница већих хришћанских држава Европе које би прискочиле у помоћ устаницима. Устанак је био ограничен на мали простор нахије Ингошта и његове најближе околине, па је било само питање времена када ће велика турска сила угушити устанак.

Ослобађање Власине и Ингошта од турске власти трајало је најмање годину дана, вероватно и две. Толико је Турцима требало времена да се приберу од изненађења и пошаљу војску да умири побуњену рају. Као што се види из наведеног фермана, Ђустендилски санџак-бег није предузимао никакав озбиљнији војни поход на устанике. Он је бринуо, како се наводи у ферману, једино о својој каси, а пошто су устаници напали на султанове поседе (хасове), његова каса тиме није била оштећена па није журио са гашењем устанка. Акцију против устаника предузео је тек када га је султан упозорио и припредио му. Ако је турском држави требало више времена да припреми напад на устанике и њихову територију, сам напад је био силовит, а одмазда над рајом због непокорности, пуна страхота. Немамо података да ли је на устанике пошао Ђустендилски санџак-бег са својом спахијском војском, коју нешто касније Евлија Целебија описује као једну од најстрашнијих у османлијском царству ("Страшна војска са самуркабаницама и капама од крзна тигрова и леопарда"), или је устанике напала султанова јаничарска војска. Можда су и обе војске пошли на њих. Судећи по ригорозном и драстичном кажњавању српске раје, вероватније је да је устанак угущила јаничарска војска и то једна из Једрена и друга из Ђустендила. Нема директних података о борбама које су устаници, њих 5-6 хиљада, водили са Турцима, али судећи по ономе

9. Мехмед Соколовић, турски велики везир за време султана Селима II и Сулејмана Величанственог, био је српског порекла. Рођен је у породици која је припадала ситном сеоском племству, која га је послала на учење у манастиру Милешева, одакле су га Турци одвели у јаничаре када је имао 18 година. Као јаничар је био на обучавању пуних 15 година. После обуке је постављен за адмирала султанове флоте. За румелијског беглербега постављен је 1551. а за великог везира 1565. год. Предводио је турску војску у освајачким походима по Европи. Иако је био велики муслиманин, убио га је дервиш, 11. октобра 1579. год. (Р. Самарџић, исто, Београд, 1971)

што се тада десило побуњеном српском народу, устаници су се борили против много јаче турске силе све док нису изгинули, као у бици код Трепање 1454. године. Посекавши многе устанике Турци су све друмове "окитили" колчевима са натакнутим српским главама, многе побуњенике натакли на колац, цркве и манастире разорили, а села Власине и целог Ингошта спалили.

Због недостатаца писаних извора о том страдању Срба Власине и Ингошта, послужимо се (мада избледелим, али сачуваним) памћењем тих догађаја у народном предању. О томе, Риста Николић у својим етнографским истраживањима на Власини 1905-1909. године, бележи: "Постоје извесне тамне традиције у народу, које указују на неке важне догађаје, који су се одиграли у овој области у раније доба. Такве су традиције о једној страховитој погибији старога становништа ове области, чија је последица била промена ранијег етничког стања ових крајева."¹⁰

Ово памћење народа Власине и околине о једној страховитој погибији старог српског становништва односи се, очигледно, на гашење устанка 1573. године, јер у старој Власини и у Ингошту није забележен сличан догађај који би тако дуго био задржан у памћењу народа. Памћење и сећање на то страдање је сачувано у народу целог Ингошта иако је тај простор касније насељен неким другим српским становништвом које није било директни сведок тог страдања. Слична памћења, осим на Власини, сачувана су и у неким другим селима Ингошта. У селу Алакинцу код Сурдулице, по предању, у близини данашњег насеља налазило се "старо српско село". Тада је била велика борба са Турцима који су се са Варденика спустили у Масуричко поље. "Турци су тада посекли калуђере, порушили манастир који се је налазио на месту које се сад зове Калуђерско гробље и уништили село." Слично предање налазимо и у селу Биновцу, које страдање старог српског села везује за време када је у Алакинцу уништен манастир. У селу Длugoјници сачувано је предање да се на месту званом Селиште, у подножју брда Попова глава, налазило старо село, а на Поповој глави стара црква. Турци су порушили село и цркву, а многе девојке посакале су у бунаре да не би постале турске робиње. Од тада је ово село било пусто више од 200 година. У атару данашњег села Јелашница, налазио се манастир и старо српско село које су Турци порушили, вероватно у време борби са устаницима. Народно предање, као и нека топографска имена и остаци стариња, показују да је у атару данашњег села Богошева постојало старо српско село. По предању, у старо време се "тај предњи народ потикао" (нестао), што такође указује на катастрофу коју је српски народ Власине и целог врањског Поморавља претрпео приликом гашења устанка. И село Брестово "је после битке са Турцима било расељено". У селу Каџапуну, десно од Лепеничке реке, налази се манастир Св.Илија. По народном

10. Р. Николић, исто, 155.

предању је у старо време цео крај око манастира опустео: народ се иселио, околна села су опустела, а манастирска црква је зарасла у коров и густу шуму. Верујемо да се и тај догађај десио за време гашења Власинског устанка у јесен, 1573. године. Сва ова предања показују да су Турци устанак угостили пустошењем свих села власинске области и већег дела врањског Поморавља, све до врањске тврђаве и вароши.

Турски терор за време гашења устанка изазвао је велике промене становништва Власине и свих околних села захваћених устанком. Многи устаници су изгинули. Многи су одведени као робље. Неки су нашли склониште у збеговима, у великим и густим шумама Власине, Варденика и Бесне Кобиле. Већи део народа се склонио у суседне области које нису биле захваћене устанком. Тако је дошло до пражњења српског становништва у целој области захваћеној устанком.

Како напуштена земља и рудници нису доносили никакве приходе турској држави, то је њена власт убрзо, после обрачуна са устаницима, зауставила прогон становништва и чинила све да поново насели опустошена села и обнови рударство на Власини и у околини.

SUMMARY

Aleksandar Trajković

THE VLASINA UPRIISING IN 1572.

From the firman of sultan Selim II (1566-1574) addressed to the ruler of Jastendil sanjak in 1572. we find out that the uprising of Serbs began on Vlasina against the turkish authorities and was spreading over a large area of Vranje district and Pčinja. That was the one of the earlyest uprisings of Serbs south of Sava and Dunav, and that is why we give to it such a significance.

Two interpretation of the mentioned firman were published in our history journalism. The first was given by professor Skender Rizaj from Priština and published in Vranje herald (Vranje 1965, I edition, pages 25-31), and the second was published by professor Ljiljana Čolić from Belgrade in History journal (Belgrade 1984, History journal, edition XXXI, pages 205-214). While Rizaj, from the reason only known to him locates the uprising in some "mine Ejulerden", which he made up, because it was not mentioned in the firman nor such locality exist in Vranje region, and for the leader of the rebellion he also puts nonexistent Vlach by the name Dumen, so according to him the uprising was called "the Dumen (s uprising" ; Ljiljana Čović gives us transcription and translation of the firman in which she cites that the uprising began in an iron mine by the name "Vlasina" and that the leader was Serb called "Voihna". But this author makes a big mistake when at the end of her study she claims next: "and our final conclusion is that the Dumen (s uprising in 1572 did not happen and it should be removed from the serbian history".

This conclusion, with no appeal and right to different opinion, is the result of superficial analysis of the firman and the ignorance of the events on Vlasina and in Vranje district in that time. She analyzes the text of the firman in formal and lawful way when she says that "Voihna" was not accused of rebellion but of following crimes: she cites "Voihna was accused of 6 various violation of turkish law ..." disregarding that every uprising against foreign authorities is also against its legal system, and that for an uprising one does not need permission from the authorities.

On the basis of the facts quoted in firman and analysis of the social, economic and political situation as well as the situation of the serbian population on Vlasina and whole Vranje area, we came to a conclusion that uprising began because of the aggravation of the economic and political situation of the Serbs. The uprising started at the time when forcible depriving of peasant (s land was in process and turning it into turkish estates; when Turkey deprived serbian entrepreneurs and merchants of their mines and smelters; and when it forbade the restoration of the old and construction of the new christian church. Infact, the direct motive for the rebellion was the demolishing of which had been built by miners and merchants from Vlasina. The uprising was started and led by a richenterprneur from Vlasina by the name Voihna, that is Vojin, who managed to upri-

se 5 to 6000 miners and peasants from Vranje area, Pčinja and Krajište. Freedom lasted for 2 years and was crushed in blood in 1573. This uprising had no future because it broke out in the middle of Balkans Turkey, far away from the christian countries which would have given help.

It is common thing in serbian history that uprisings of serbian people against oppressors get their names by the places and areas in which they broke out. Therefore we called this uprising "THE VLASINA UPRIISING".

РАДОШ ЉУШИЋ

ПИСМА ДАНИЛА МЕДАКОВИЋА И КАРЛА ПАЦЕКА

О КНЕЗУ МИХАИЛУ (ПРИЛОГ ЗА БИОГРАФИЈУ)

Данило Медаковић (1819-1881) успоставио је многоструке везе са Обреновићима. Дошао је у Србију 1837. године и обављао је разне административне послове. Србију је напустио заједно са кнезом Михаилом (1842). Неко време био је секретар кнеза Милоша (до 1845), па је затим студирао права и историју у Бечу и Берлину, где је докторирао (1847). Потом се дugo и успешно бавио новинарским послом на простору јужне Угарске. Кад су Обреновићи враћени на престо, и Медаковић се вратио у Србију (1859). У њој је остао до 1862. године. Умро је у Загребу, оставивши за собом "просторан *Живот Кнеза Михаила*", пише Милан Ђ. Милићевић.¹

Карло Пацек (1807-1876), Словак, доселио се у Србију у време прве владавине кнеза Милоша и био један од осамнаест лекара, колико их је Кнежевина тада имала. Поред Бартоломеа Куниберта, постао је кнежев лекар и остао током целог његовог живота, а потом и лекар кнеза Михаила. Док су Обреновићи били у изгнанству, био је управник њихових добара у Влашкој. Посебно је бринуо о васпитању Велимира, ванбрачног сина кнеза Михаила. Обављао је поверљиве послове за кнеза Милоша и кнеза Михаила. Његова преписка са Обреновићима налази се у Архиву Србије и Рукописном одељењу Универзитетске библиотеке као вредан историјски извор. Оставило је *Дневник (1856-1870)*, који се чува у Архиву Србије.

Искрено одан Обреновићима, остао је у њиховој служби до сукоба са кнезом Миланом. Аћим Чумић је казивао Милану Ђ. Милићевићу да је Пацек, познат као искрен пријатељ дома Обреновића, једном рекао за кнеза Милана: "Он би морао бити изрод па да од њега што вальа јер,

1. *Поменик знаменијих људи у српској народу новијег доба*, Београд, 1888, 336.

иначе, он је рођен од зла оца а од горе мајке, ма на које да се уметнуо неће никад ваљати." Није познато чиме га је кнез Милан наљутио и код провереног династијског пријатеља изазвао ову непромишљену изјаву, али знамо да је Обреновић тражио од председника владе и министра унутрашњих послова, Аћима Чумића, да протера Пацека из Србије. Чумић је узалудно покушавао да одбрани пријатеља династије, све док му кнез није рекао да ће га он на улици умлатити као псето! Посредовао је и Моја Гавriloviћ, али ни он није успео да смири кнеза, тврдећи Чумићу да је Пацек заиста погрешио. Чумић више није имао избора, послао је Гавriloviћа Пацеку да му саопшти кнежеву жељу и он је истог дана (крајем 1874. или почетком 1875. год) напустио Србију и никада се у њу више није вратио.²

Пацек је убрзо умро, а на сахрани скоро да није било Срба. Милош Бајић био је касно обавештен и искрено га је ожалио. Он се није могао начудити Пацековој немаштини, после 40 година у служби српским владарима. "Заиста, ја ћу му одговорити да је мало било пријатеља као Пацек за Обреновиће, а још мање за Бајиће и Бароне. Поштење је на овоме свету! Благо нико не понесе са собом!", писао је Антоније Радивојевић, Велимиру Теодоровићу.³

Повратак Обреновића на престо (1858) дао је повода настанку више брошура о њима. О томе се, чак, водила и преписка између Пацека и Матије Бана. Почетком 1859. године, вредни Бан послао је Пацеку једну броштуру, вероватно своју, али не наводећи њен наслов, из које је "извадио" чланак о наследству престола, достављен кнезу посредством Пацека. Био је спреман да исту броштуру прошири са два члanka и штампа је посебно, уколико се са тим сложи кнез Михаило. Циљ аутора јесте да се европско мнење припреми за корените реформе у Србији. "Велим слободу људску, али донекле само, и према обстојатељствима сваке земље". Бан је предлагао Пацеку да уреде "једну доста полезну књижевно-политичку радњу на немачком и француском језику за страни свет, а на српском за наш." Јер, тврдио је Бан, без припремљеног и наклоњеног јавног мнења у земљи и изван ње, не може се опстати.⁴

И Стојан Новаковић спремао је за *Вилу* биографију кнеза Михаила.⁵

-
2. Милан Ђ.Милићевић, *Дневник (1869-1905)*, 14. април 1897, Архив САНУ, бр. 9327.
 3. АС, ПО, LXXII, 500. Вреди забележити и следећи пасус из истог писма (23. март/4. април, 1876): "Добио сам писмо од Врндуца Марковића из Букурешта. Не може да се научуди смрти г. Пацека. Он је мислио да има благо небројено."
 4. АС, ПО, XXXV, 170.
 5. Реч је, очигледно, о некрологу, објављеном у бр. 17, од 15. јуна 1868. - Новаковић је о томе писао Јовану Бошковићу: "Спремам за трећи број "Виле" књижевну биографију пок. кнеза Михаила о његовом раду и о његовом меценатству. Ту су се нашли особити наши књижевни интереси да много којешта боље потврдимо - за то прибери и прибележи што би и ти знао за тај чланак; а ја ћу доћи да се договоримо и да прочитам што имам већ." Писмо није датирало - АС, ПО, LVIII, 998.

Карло Пацек, одговарајући на Медаковићево писмо, даје кратку биографију Михаила Обреновића, помажући му тиме да састави кнежев животопис. У њој има мање познатих момената из живота Обреновића, па је стога занимљива и корисна за проучавање ове личности.

Данило Медаковић није успео да објави кнежеву биографију у виду брошуре, из непознатих разлога. У породичној традицији Медаковића сачувано је сећање на рукопис о житију кнеза Михаила, који је нестао у пожару породичне куће на Зрињевцу бр. 15 у Загребу, уочи Другог светског рата (1941). Нема сумње, реч је о делу које наводи Милићевић у *Поменику*. Ако Данило Медаковић није имао две варијанте, онда остаје неразјашњено да ли је реч о брошури или "пространом" животопису, како тврди Милићевић.

Пацеково писмо написано је, највероватније, крајем 1869. или почетком наредне године.

За потребе Бартоломеа Куниберта, Пацек је саставио "мемоар о администрацији кнеза Михаила Обреновића". Будући да је 1839. године напустио Србију, овај документ му је послужио као извор за писање одељка о кнезу Михаилу. Тамо где описује кнеза Михаила, могу се запазити сличности са оним што је о њему написао у писму Медаковићу.⁶

У напоменама смо дали најужнија објашњења. Извршили смо интервенције у погледу великих и малих слова, интерпункције и најужније језичке измене (нпр: кои - који; маом - махом; будни - буди; нуждне - нужне; физичко - физички; променути - променити; паризкој - париској; уобште - уопште; тежку - тешку; јошт - још и тсл.). Скраћенице год. и књ. исписивали смо пуним речима, не стављајући их у угласте заграде. Округле заграде су Пацкове, угласте заграде су наше. Из речи за које нисмо били сасвим сигурни да смо их добро ишчитали, ставили смо у угластој загради знак питања. Текст Пацековог писма сачуван је у концепту и тешко је читљив, док је Медаковићево писмо сачувано у оригиналну.

Писма се чувају у Архиву Србије, у фонду Поклона и откупа кут. XXXV, бр. 41, 42 и кут. CXXI, бр. 60.

Прва два писма су Данила Медаковића, а треће, Карла Пацека.

Писмо Карла Пацека објавио је Милан Стојимировић Јовановић: *Један непознати биограф кнеза Михаила*, Српски народ, Божићни број за 1842. Стојимировић није знао за писмо Медаковићево, па није могао да утврди ко је био "непознат биограф кнеза Михаила".⁷ Новине у којима је

-
- 6. Бартоломео Куниберт, Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804-1850, Београд, 1901, 715-732. Можда би у овом "мемоару" требало тражити спис сличан Пацековом дневнику, који му хронолошки предходи!
 - 7. Стојимировићев текст користио је Сима Ц. Ђирковић у књизи Кнез Михаило Обреновић. Живот и политика, Београд, 1977, али ни он није успео да утврди ко је аутор овог писма у којем је изнета кратка биографија кнеза Михаила.

Стојимировић објавио "непознатог биографа" скоро да су недоступне, па је то разлог више да текст поново објавимо, а уз Медаковићево писмо и неопходна објашњења.

* * *

"Многопоштовани Господине!

Пријатно сте ме изненадили са Вашим одговором. Већ сам мислио да га нећу добити. Бојао сам се да Вам Ваши послови неће допустити моју молбу испунити. Олакшаћете и испунитићете ми јако мој посао.

Рукопис дра Машицког на сваки начин добро ће доћи. Ја се надам да ћу се из њега доста користити, јер то је писано у своје време пак ће бити подпуно, а ја би морао тражити и сјећати се. Молим Вас да изволите наредити да ми се тај рукопис преда. Могао би се предати брату моме Милораду, који још у Београду станује. После 3-4 недеље ја ћу га преко њега повратити.

Вашу књижицу "Обреновићи" ја не могу да нађем у мојим књигама. Учинићете ми љубав велику ако ме упутите како ћу до ње доћи.

Време кмежево од 1844. до конца 1858. нико не може испричати тако као Ви. Зато се обраћам и ослањам на Вас. Што пре будете могли то побележите и пошаљите ми, тим брже, јер ја сам рад што пре то урадити из више узрока, а навластито зато што не знам да ли ћу касније доспјети. У том времену дугоме Ви сте понајвише са њим били, путовали сте са њим, поред тога знате, шта спада у посао тај. Ви бисте то могли урадити и без Ваши бележака пређашњи, које су Вам у Београду, а ако су Вам белешке те нужне, будите добри и наредите да Вам се што пре пошаљу, не би ли и ја што пре посао овај урадити могао, који није нимало лак.

Ви сте изволили у писму своме позвати ме да Вам ја из тога времена назначим оно што би од Вас знати желео. Господине, ја Вам не знам никакве појединости из тога времена, јер нисам био ни близу њега. По срећи Ви знате шта спада у биографију и били сте поред њега. Мени не остаје друго него ослонити се на Вас, да означите не само дјела његова из тога времена, која га карактеришу ма од које руке, него и оно што је кад, где и којом приликом говорио. Ја сам /?/ са њим ретко бивао, на који час, па сам од њега чуо многовредни његови мисли толико, да би га само то могло представити скоро подпуно. Али што више такви примјера и доказа, тим боље. Поред тога и ради реда или састава /?/ треба испунити оно што се може.

Код свега допустите ми споменути ово, што сам ја тек нешто научо и што ћете Ви на сваки начин потпуно знати:

Слушао сам да је Тенка⁸ са неком својом дружином (1844?) преко Богићевића тражио опроштење и саизвлење на буну да га поврате, а да он није пристао. Ово сам само научо и то од други, а не од њега. То би валао споменути опширно.

Знам из кнезеви дела, да су га на то тентали покојни/владика црногорски,⁹ Миливој, ¹⁰ Стратимировић,¹¹ 1851. И ја мислим да је још тко кад на то тентао га, а ко је, Ви ћете знати. Ако знате, треба казати.

Кад је писао брошуру против Сипријана,¹² да ли се са овим састајао и разговарао, и има ли се шта о томе још казати осим онога што се види из брошуре?

Познато ми је да је код цара Николе био у милости, а да ли је био какви одношаја или речи, које би споменути требало?

Његову болест у Петрограду на сваки начин треба поменути опширније.

Казивао ми је нешто како су га Грци примили у Атини, али њега самога још више карактерише како је он сваћао она 2 паликара, што су дошли на брод у Пиреју да га виде.

У многоме и дугоме његовоме путу такви зли подобни појава морало је бити више, које би поменути валао.

Ви сте ми говорили некада, да је он половину свога доходка трошио на штипендије и друге добре цјели. Неке питомце познајем, а неке не. Знам да је платио штампу за неке књиге, али не знам све. Знам да је осим штипендија помогао Србе и Словене неке, али не знам које и колико. Ви то све знате. А све би требало споменути. Вук пок/ојни/ казао је за себе доста у предговору 4 књиге пјесама, али други нису казали ништа.

И то сам слушао, да је, по повратку у отаџбину, кад је била рђава година, давао народу своме храну своју из Влашке. Да ли је то истина?

Из онога што ја знам, или што сам од њега слушао, ја сам напунио до сада моји 60 сатни 1/2 табака. Код свега тога бојим се да ће много изостати, што не би требало да изостане. Радњу његове владе друге тек сам почeo. Очекујем појединости да ми се доставе по реду из оне стране. Колико и кад могу трудићу се да ми посао предузети испадне што је могуће подпунiji. Код свега тога ја нећу моћи бити миран и задовољан, док готов посао не проуче пре штампе они људи, који су кадри казати шта вала а шта не вала, они, који су кнеза и његова дјела познавали, пак који могу примјетити шта недостаје. Много би ми олакшано било, да су ми

8. Стефан Стефановић Тенка

9. Петар II Петровић Његош

10. Миливоје Петровић Блазнавац

11. Ђорђе

12. Сипријан Роберт, путописац, аутор књиге *Les Slaves Turquie - Serbes, Montenegrines, Bosniaques, Albanais et Bulgares, I-II*, Paris, 1844.

такви људи близо. Више би се користити могло њиховим примједбама. Овако ћу морати задовољити се, да Вам рукопис на сваки начин пошаљем пре него што га дадем у штампу. Ви ће те дади највише материјала, а и онако познајете предмет најбоље, пак ће те моћи најбоље и пресудити у колико посао мој вაља, или шта му недостаје и чиме и како га попунити треба. Осим Вас, ако буде могуће, рад сам конредовати још и са Гарашанином, од кога податке из каснијег времена очекујем.

О книгињи ја мислим споменути оно што је главно, до њихова разлаза. Наумљена нова женидба, мислим, може изостати сасвим, тим пре што се три године пред смрт о томе говорило да ће бити до који дан, пак није било. По мојој памети то што је био наумио узети Катарину,¹³ засјенило би јако Његову Свјетлост, а наумљено није оно што учињено. Да није било Катаринине матере, са многима мислим и ја, да би он и данас био жив.

С Велимиром¹⁴ ће ићи теже. Код све предрасуде нашега свјета, казати се мора, да му је син. Кад га је већ једанпут узео од матере и примио као свог сина, требало је да је и наредио са њим другачије. Ја се научути не могу да он није имао тестамента, тим више и пре, што му је прећено толико пута. Ja/??/ се представљам, да кнез умире при свјести онда кад је погинуо, у оним свима околностима, пак да при свјести изјављује своју последњу вољу. Шта Ви велите, можете ли помислити да би Велимира оставио онако као што је? У колико га ја познајем, ја држим да би он њега оставил као свога сина, и да би му оставил и име своје, и имање своје. Код свега тога што су наследници могли да му ништа не даду, ја држим да им је требало дати му сав очин дјео. Оно што су му дали, зашто су му дали? Наравно зато, што су знали да је син брата, ујака њихивога. Кад то знају, како су могли недати му сав његов дјео? Да њима не остаје доста, не би се толико чудио, а не би се чудио ни онда, да наследнике не познајем. Ако им неће бити доста њихов дјео, заиста их неће усрћити ни оно, што су од Велимира окрњили. Ја се још уздам да ће они то поправити, само би их требало опоменути.

Може бити да ћете се чудити кад видите из овог мога писма да сам ја већ 60 табака моји у предмету овоме направио. Као што сам Вам казао, ја сам рад употребити све што знам и што ми до руке дође, а што се посредно или непосредно њега тиче. Највећи дјео обузима опис терена, на коме је, и материјала или снаге, са којом је он радити морао и радио. У мојим очима то му истина диже цјену, што је све било зло и наопако, што је запињао и први и други пут. А у мало рјечи казати да је зло, није доста него налазим за боље то дјелима показати и доказати. Жалим само, што ја немам више такви доказа, каквих је за цјело било. Кад ставим у ред ово што имам, пак поднесем Вама, надам се, да ће те и Ви сјетити се

13. Катарина Константиновић, сестра од тетке кнеза Михаила.

14. Ванбрачни син кнеза Михаила, мајка Марија Бергхауз (Ројч 1849-Минхен, 1898)

многих прилика и дјела, које треба споменути и употребити. Из последњега времена много би ту могли казати његови министри. Молио сам зато Џукића али он се изговорио својом сеобом, те је оставио то Гарашанину. Овај се тога примио и ја сам увјерен да ће са добром вољом радити на томе. Али и такав посао би потпунији, кад би на њему радио ни више од они, који су уз њега били и са њим радили. Џукић моћи ће и касније, и сад, у томе што приврједити, јер тамо великога посла неће имати.

Молим Вас лепо да ми са Вашом помоћи у дјелу овоме претекнете у колико Вам је пре могуће, а међутим поздрављајући Вас срдачно, остајем

Ваш понизни слуга
УН/овом/ Саду на Петроварадин 1869
Дан/ило/ Медаковић"

* * *

"Господине!

Оно што је речено по новинама о кнезу Михаилу приликом његове грозне смрти, мене није задовољило, мени је мало. Ја сам се много пута усилјавао да што више јавно рекнем, али тога ми је сваки пут смела памет и укочила руку.

Мени је честити кнез једнако у глави и несрећа једног народа, у коју је наново пао са његовом смрти. Видио сам да га је народ жалио и жали, али знам да га није познавао подпuno, и држим да му треба казати тко му је био кнез Михаило и шта је са њиме саранио.

Уколико познајем наше људе, неверујем да ће се наћи кои, да то народу и свету каже. Код свега тога, што се јако плашим, да је моја снага врло слаба за тај посао, ја не могу срцу одолети и пропустити да не узмем тај посао на себе, кад се не надам, да ће га тко други латити се.

Ја знам многе врлине кнежеве, многе његове честите назоре, уобщте доста из живота његовога, али знам, да много не знам. Као што znate, ja nisam nikada dugo pored njega bio. A misleći o tome, palo mi je na um, da ima ljudi koji su pored njega duže bili i koji na svaki начин више знају и више о њему казати могу него ја. У тима заузимате Ви прво место, јер бијасте са њима непрекидно 25 година.

Ја Вас пристојно молим, ако Вам време и послови Ваши допуштају, да ми побележите и саобщите све оно, што знate да у биографију његову спада. Ако бисте хтјели и могли то учинити, будите добри јавити ми колико ћу на то од прилике чекати имати.

Ја сам кнеза видио и познавао у његовој 15-ој години. Од тога времена пазио сам на њега једнако. Из дјетињства његовога није ми тако

рећи ништа познато. А од каснијега времена Ви знате шта ми је познато бити могло.

У дјелу таквоме не може се игњоравати ни Велимир његов, ни растављање његово са Кнегињом Јулијом. Ја Вас лепо молим да ми кажете како Ви то и једно и друго познајете и сватате.

Надајући се да ће те ми уважити ову пристојну моју молбу, остајем са особитим поштовањем

Ваш понизни слуга Дан./ило/ Медаковић
У Н./овом/ Саду 11.октомвра 1869.

Ако тај посао урадим, не желим никако штампати га на тај рачун или корист какву, него предати га одбору што постои за споменик књажев. Поред труда готов сам и штампу дати".¹⁵

* * *

"Ко жели биографију књаза Михаила М. Обреновића написати, мора је поделити на четири периода. 1-ви би био период детињства, тј. од рођења његовога до ступања на владу у 17-ој години његовој, од 4. септембра 1823. до 26. јунија 1839-те године. 2-ги период заузима време прве владе његове од 26. јунија 1839-те до 25. августа 1842. 3-ћи период живота његовог састоји се у странствовању његовом од 25. августа 1842. до 14. септембра 1860, а 4-ти период сачињава време његове владе од 14. септембра 1860. до маја 1868."¹⁶

Родио се у Крагујевцу 4. септембра 1823. као најмлађе дете¹⁷ књаза Милоша и књагиње Љубице. До скора се је соба чувала у првобитном стању у такозваном шареном конаку, у којој се родио. По свима казивањима људи који су га познавали у првом детињству, бијаше дете здраво, весело, мало несташно, умиљато, добро, ал' кад му ко неправо хтеде / учинити/ - опоро до јогунства, косе праве кудраве, особито лепих очију, главом у висини дугуљастом, ваљда због тада обичног свезања главе мале деце мушке, да би им дације чалма боље прилегла. Сви су га звали, тепајући му, "Мања бег", ваљда што је био од Милана млађи и много мањи.

Ја сам га најпре видео 1834, када му још није било пуних 11 година. Кад ме једаред нашао неским играти сантрач (шах) остао је ту, гледао је да увати игру, моли ме да му покажем како се то игра, и заиста брзо

15. На празној страни овог писма Пацек је направио кратак концепт за биографију кнеза Михаила.

16. Сви датуми су по старом календару.

17. Најмлађе дете кнеза Милоша и кнегиње Љубице јестев Теодор, рођен и умро 1830. године - види Радош Љушић, Кнегиња Љубица, Горњи Милановац, 1977, 84/5. Као датуми рођења кнеза Михаила помињу се још 5. и 6. септембар - Исто, стр. 82, 97 (нап. бр. 69).

научи ту тешку забавку онолико колико се у тим годинама научити може.

Казиваше онда Вуле Глигоријевић, а доцније многи други, како је кад му је тек 3-ћа година била већ слободан био. Једнога дана пошао је са оцем јашећи на рогозу (мало коњче) на Мораву /?/. Пред лугом (браник, близу Пожаревца, чини ми се још постојећи) једним узме коњче ћудљиво, као што су махом она сорта, жвале у зубе, па стругне што год мога управо у луг. Отац поплашивши се викне на момке, држте море, пропаде ми дете. Момци полетећи за Мања бегом нађу га где виси, рука-ма се држећи о грани једној, па се смије. А коњчету ни трага. Једни дете доведоше оцу, а други у лугу увате коња, и на заповест књаза Милоша убију га на месту из пушке.

*

Учитељи су му били: Ав/рам/ Гашпаровић, човек добар, мек, обично мађарски школован, доцније пићу одан; Зорић, Србин из Русије дошавши са женом Францускињом, слаби наука човек, са системом: смирно, слушај, розги; доцније Дим/итрије/ Исаиловић, човек озбиљно учен, кротак, шаљив, болешљив; најпосле Рханос, погрчен Бугарин из Филибе, у Паризу нешто поврхносно школован. Од ових Зорића најмање вољаше Мијаило. Једанпут је нешто скривио у школи. А бијаше њи више у школи, као брат му Милан, Милан Давидов/ић/, Стево Поповић и још неки. Зорић хтеде да га казни; дете мислећи да није криво, успротиви се. Зорић хтеде да га ухвати, а онај бежи око школе. Кад виде да га не може стићи, викне деци: држте га! Но Мијаило видећи да бегати нема куд, шчепа маказе са астала, па претећи с њима: "дед ко сме да ме дирне", изиђе натрашке на врата, па матери на тужбу. Но ту га друга незгода снађе. Најпре је од строго и разумно га љубеће матере жестоко био каран; после пак узме таблицу (Schieferafel) па седнувши рече му: кад нећеш да слушаш учитеља, а ти буди син учитељ, па учи сине Наку твоју. Књагиња је хтела да научи читати и писати без правога учитеља. Па стане слова писати и срицати, запиткивајући све сина - да л' је тако? Овоме се брзо досади учитељем бити, па стане мрнчати, тим више што је чуо да се проча деца велегласно већ у авлији играју. Ал' мати видећи то једанпут: "Јес' чуо ти Мијаило, сад ћу ја тебе да ошинем, ако ти не хтеднеш људски". На то се мали учитељ смири; па кад мати виде да је доста польуби га у чело и рече му: "Тако, моје дете, ти си мој Мијаило, иди сада па играј се са другима, па ево јабука и теби и дружини твојој".

Немачки није радо учио. Француски је волео учити, као што се то махом код србчади примећава.

Волео је уопште учити из говора, причања, слушања, него из књига читајући. Био је штоно Немци зову *Bücherchau*. За све вештине и

упражњавања телесна, физичка, механичка, практична био је склонији и удеснији, него за ствари теоретичне или чак апстрактне. Јашити, коње терати, скакати, трчати, рвати се, фехтовати, гађати из пушке, стругати, покварен механизам исправити, људе од давна виђене познати, оријентирати се у шуми на сметеном терену или у вароши заплетеој, имао је особита дара. Пливати није добро умео, нити је ладну воду бегенисао.

Било му је, на кратко рећи, детињство физички добро испуњено, морално пак и интелектуално подоста занемарено. По томе се је физички и много пре развио, но у она два друга обзира. Доцније, тек много доцније, морао је те своје оскудице накнадити. Цветни век младости није готово ни могао уживати и пробавити јер је морао већ владати, кад је по природном реду требао да учи и да се тек спрема за владу; морао је ући у ред и то заплетен, тежак и неваљаљив људи још отежан, кад је требало по наравном течају да весело дане младости осећа и безбрежно задовољан проведе.

Мати његова, Љубица - за коју је Blanqui Ainé¹⁸ у париској Академији рекао: да саједињава све врлине мушки саједињене са свим женским одликама - волела га је здраво и он је њу љубио, чевствовао, слушао. Од ње је наследио скромност, умереност, озбиљност, дугострпљивост, постојанство. Камо среће да је и од оца био наследио живост, дејателност, решителност, проницательност, окретљивост спрам обстојатељствима, политички такт и лукавство и познавање људски неверства и опакости.¹⁹ Но, све ово му је фалило у младости, па и до краја. Сам поштеног карактера бивши, веровао је људима, па и био варан.

*

Са 17 година изаберу га за Књаза. Био је онда са оцем у Влашкој на мошији Хереште. Како је отац дugo оклевао отпустити га у Цариград; како је пошао мајком праћен у Цариград на инвеституру; како је тамо зиму пробавио; у пролеће се у Србију вратио; владу преузео; такозване уставобранитеље повратио; са избором министра несрећан био, па опет их тврдо одржао; комисију Муса ефендијину из Цариграда добио; буна неколико утишао; најпосле Вучићевом буном истеран био и у Аустрију пребегао; све то види из рукописа Мушицковог (који будимска цензура није допустила штампати, но који се налази у артијама мојим у Београду),²⁰ из Кунибертове,²¹ од части из Л. Ранке;²² Ami Boyé,²³ моје брошуре (Betrachten über Serbien)²⁴ брошурице Обреновићи²⁵ и пр/очаја/.

18. Реч је о Адолфу Бланкију, види: Ибровац Миодраг, *Један француски академик у Београду пре 100 година. Адолф Блански код кнеза Милоша, Јеврема и Анке Обреновић у Бечу, код кнеза Михаила и кнегиње Љубице у Београду*, Правда, бр. 1635-8, 6-9. јануар 1940.

19. Опакости!

20. Рукопис је непознат и није коришћен у науци.

Мени се чини да су главни узроци страдања његовога: постојаност његова, да не рекнем јогунство - што није хтео министре (два ветроглава и два тешкоглава педанта), рђаво изабране променити; друго, што се је дао од жена (Мме Вашћенко)²⁶ и дурака наговорити да пусти Вучића и дружину у земљу; треће, непостојанство, променљивост и немирни дух Срба уопште, који мисле, да ако шта промене, то мора вавек боље да буде. Доказ овога последњег је што су за 50 година три књаза убили (Карађорђа, Данила,²⁷ Михаила) и три прогнали: Милоша, Михаила и Карађорђевића.²⁸ А не мало је сопствена мајка принела, хотевши повратак књаза Милоша. Кад је изишао из Србије, млад човек од 14 година здрав, невешт, неук, зло окружен, горе саветован, без средстава (17 #²⁹ се је затекло код њега), незнајући коме да верује, коме ли не, просјачењем себичним узнемирајући, озлојеђен, поче се борити са несрећом која га је пратила такорећи до смрти. Тада је изгубивши у Новом Саду мајку³⁰ променио нарав и ћуд веселога детињства у меланхолију, која је доцније вавек сачињавала главну черту карактера његовог. Постао је и неповерљив и никад више доцније није никога љубимца (*favori*) имао. Научио је мисли своје сакривати (*dissimuler*); али претварати се (*simuler*) никад нити је хтео, нити је умео.

21. Бартоломео Куниберт, *Српски устанак и њака владавина Милоша Обреновића 1804-1850*, Београд, 1901.
22. Леополд Ранке, *Српска револуција*, Београд, 1965.
23. La Turquie d'Europe, I-III, Paris 1840.
24. Непозната у историографији. Сачуван је концепт једног недатираног писма Карла Пацева упућеног кнезу Милошу или кнезу Михаилу. Преносимо га у целини:

"Ваша Књажевска Светлост, милостијејши Господару!

Усудио сам се кратка ова начертанија житија Ваше Светлости и породице Ваше написати и издати, мислећи да ће бити добро примљена од многочислени почитатеља и приврженика Ваши, баш због тога што су тако кратка. Млоги ће их овако читати, који да је књига велика, не би је прочитao, а за описати сва Ваша делања, морао би човек већу част новље хисторије Сербије у више књига написати. Речи се и онако не броје већ се мере. Све сам чланове породице Ваше избројао због тога што су Ваша и што, ако имаду какву славу пред светом, ону од Вас и по Ваму је имаду. Лепо дрво тек је онда савршено, кад има осим корена и струка, и гране и лишће, и цвета и плода на њему, ил од њега. Усудио сам се поднети прекратку ову књижицу Вашој Књажеској Светлости због тога што сам уверен да волите помиловати кога него казнити га. Ако сам и морао немилост Ваше Светлости неко време сносити, то опет желим уверити Вашу Светлост да умем и благонаклоност и милост Ваше Светлости ценити и уважавати.

Остажем са страхопочитанијем

Ваше Светлости, милостијејшег Господара,
покорњејши слуга - др КП" - АС, ПО, LXXII, 644.

Ово писмо указује да је Пацев написао још једну брошуру, посвећену свим члановима дома Обреновић, али нам је непознат њен наслов. Може бити да се односи на њу брошура обележена напоменом 23. За сада извори не омогућавају да разрешимо ово питање. У кратком концепту кнажеве биографије, на другом писму Данила Медаковића, стоји: "Путовање (види брошуру моју)" - АС, ПО, XXXV, 41.

*

Читаво време странствања његовог вала поделити: 1. У време бављења његовог у Земуну, Новоме Саду и код сестара. 2. У период кад је био код оца у Бечу и са Вуком у Берлину. 3. Период путовања по Европи са чешћим бављењем у Бечу. 4. Период женидбе његове и сталног пребивања у Бечу и Иванци. Први и други период од чести познајете, а подоста би о томе нашли у горе поменутом рукопису Мушицковом, као и у хартијама Косте Богдановића. За трећи и четврти период моћи ћу Ви ја највише казати, али ми морате положити и означити или поједине во-просе и чекати док ја хартије моје из Београда добавим.

*

Што се Велимира тиче, било је овако. После повратка његовог /кнеза Михаила/ из Петербурга, пође књаз Милош у Загреб. Ту од људи беше ухапшен, и опљачкан није се апса курталисати могао, док књаз Мијаило није дошао у Загреб. Књаз Милош оде у Инзбрук, а књаз Мијаило у Роич. У Роичу га је послуживала лепа ћевојка од 17 година, кћи тамошњег *Wademeistera*, Maria Bergfhaus, Словенка Штајеркиња. Од ове му се роди Велимир (Wilhelm) 8. маја 1849. по римском/. Матери је купио кућу у Роичу, снабдео ју је миразом и она се удаје доцније за некога удовца Schifferer и родивши с њим више деце, умре, чиними се, године 1863. Књаз Велимира поиште к себи у Беч 1856-те године. Кад је детету било 7 година мати га доведе и ја га одведем у Београд, сместим код Антонијеве (Радивојевић) куће, гдје не знајући нико, кроме Антонија пребудне 4 године. После сам га заједно са Антонијевим сином Живком предао надзору Стеве Теодоровића, а доцније Милутина М. Стојановића. Свршио је у Београду 6 гимназијални калса, доцније је био у пансион /к/од Olivie Nemal u Champel код Генфа;³¹ а сад је већ у втору годину у економној академији у Хохенхеиму близу Штутгарта. Наличије и нарав очина. Како му је отац умро без тестамента, а и пре њега је био усвојио, био би остао без имања, да се нису наследници књажеви о њему праведно постарали подаривши му мошију Негој у Малој Влашкој и 30/m# у руралним облигацијама влашким, тако

-
25. Пацек има на уму брошуру Милоша Милосављевића, *Обреновићи. Крајко начертање жижија чланова ове књажеске породице*, Беч 1852, 38; Београд, 1869, 54 + 3 или, највероватније од истог аутора, брошуру, *Обреновићи и Србија*, Београд, 1968, 14.
26. Реч је тешко читњива и нисмо сигурни да смо је тачно прочитали.
27. Петровић-Његош
28. Александар
29. Ознака за дукат.
30. Љубица је умрла 14/26. маја 1843. године
31. Женева

да сада има прихода 7/м # годишње. Изабрао је струку економну, да будне независан, свој господар а ничији слуга; да може и другима користан бити; да не да повода интригама пакосних и лакомих људи. Прешао је на православну веру по жељи оца свог у години 1867. и добио од крштеног кума свог митрополита београдског³² име: Велимир, Михаил, Теодоровић.

*

Што се тиче женидбе књаза Михаила, овако је било. Око године 1852. навалио је био отац на њега да се жени, а и сам је видео да је време. Отац, као политичер зрелага такта, био му је изабрао у Букурешту кћер књаза Штирбеја. Да се је то извршило, каква би то следства доцније имало. Миаило не хтеде послушати оца, као и други истог предлог за кћер барона Сине, која је доцније умрла. Очеви несуђени заручница обојица су били пристали. Међутим, познаде графињу Јулију Хуњади, највише му препоручену старом познаницом књажевом, грагицом удовицом Arga-xin Esterházy. Узме је 1853. године, на дан Св. Илије. Брак не би срећан. Узроци су: што је нероткиња - стезањем струка у младости, поремећени су јој органи génératrice³³-; што је другога закона бивши католика бигот - ; што је другачије ћуди и бичаја псевдо аристократички - више салоне, луксуз, забаве, раскошлук, но миран и озбиљан кућан живот волећи и тражећи; што је друге народности нељубећи Србију и Србе и пр/очаја/. Књаз је трпио ћутећи 12 година; повраћао је отишавшу и вратити се нехотевшу, - покривао је и забашуривао несносно стање своје. Најпосле је она навалила да се разставе. Епископ Ђаковачки и викар апостолски Строссмајер разлучио ју је тхоро & менса (?) 18. декембра/ 1865. по р/имском/ писавши књазу у више писама да је то свршио по законима црквеним, каноничним и грађанским формама. Књаз од своје стране је са женом учинио уговор по коме јој поклања палаис бечки са свим мобилијаром, сав њој дат хадићар и 5.500 # годишњег уживленија, и обе стране су одрекли свакога права наследства. Она је с тим отишла у Беч, нити му је више за живота дошла. Ренте своје виагере примала тромесечно напред и квитирала свакад позивајући се на тај уговор распуста. Књаз је затим наредио да се она више у црквама не спомиње. Но није од стране православне разлучење црквено предузео, хотвши то учинити тада, кад се наново стане женити. У томе га је снашла опака смрт. Сада Књагиња Јулија тражи 4-ту част свега наследија; а г. епископ издаде другу пресуду, којом пориче оно што је пре решио и вишеструко писао. У томе Књагиња подиже у Влашкој парници, коју је на првостепеном суду

32. Михаило Јовановић, архиепископ београдски и митрополит српски (1859-1881, 1889-1898).

33. За рађање

изгубила. Сад је парница на Апелационом суду. Акта су штампана влашки, док се штампала буду и на француском језику, послаћу Ви је.³⁴

*

Небрижљив, немарљив за своје имање. Мога се варати човек: од природе штедљив (јабуке танко гулио; гле па то је цванцик!, одламљање шећера у чај) по мајци, надвладао је ту черту урођену му; 200/м # за оружје; цариградски пут 5 и 15/м # па на полак; пензије допунио; министре награђивао; дугове официра платио; нико му осим Вас дуг вратио није; Црна Гора, Босна; ренте виаг: регњагињин; па се чуде зашто само 75/м # остало?"...³⁵

34. *Proces de la princesse Julie Obrenovich contre les heritiers de feu le prince de Serbie Michael Milosch Obrenovitch*, Виена 1871. Ово је најсигурнији податак да је рукопис настао после смрти кнеза Михаила (1868), а пре 1871. године.

35. Рукопис или није завршен, или крај није сачуван.

- Пацек је био штедљив и кнезу је, највероватније исто препоручивао. Никола Крстић, боравећи у Влашкој, чуо је од Магазиновића, да кнежеви приходи нису нарочито велики. Крстић је мислио да би кнез из своје приватне касе морао да троши на народне послове 10 до 15 хиљада дуката годишње. "Но Пацек би ископао очи ономе, који би изашао са таквим идејама; а како би такве идеје примио кнез, не знам," записао је Крстић, *Јавни живот*, 26. новембар 1865, Архив САНУ.

ЉУБОДРАГ ПОПОВИЋ

ПОПИС СТАНОВНИШТВА У ВРАЊСКОМ ОКРУГУ
1879. ГОДИНЕ

Ове године навршава се 120 година од првог пописа становништва у бившем Врањском округу.

Попис становништва је једна од најважнијих, а истовремено и најтежих статистичких радњи. Њиме се о сваком становнику, појединачно, бележе подаци који треба да послуже разним административним потребама, а служе и као грађа за научна испитивања.

Пописи становништва у Србији вршени су још од првих деценија прошлог века. Но, са преbroјавањем, у правом смислу те речи, започело се тек 1834. године. До тог времена у њој су, као и у многим другим земљама Европе тога доба, предузимани само делимични пописи, углавном у фискалне сврхе.

Од 1834. године пописи у Србији су вршени редовно, и то сваке четврте до пете године, тако до 1910. До 1874. године било их је једанаест.

По периодима у којима је вршено пописивање, нови попис, након 1874. године, требало је да буде извршен 1878. године. Међутим, догађаји који су се забили омели су ова настојања.

Рат који је започет у лето 1876. године, и са малим прекидима трајао до почетка 1878. омео је намеравани попис те године. Наиме, и у јеку ратних операција, децембра 1877. године, започете су припреме за нови попис. Но, ратна ситуација је проузроковала неке проблеме, као нпр. недостатак хартије (за попис банална и неопходна ствар) што је омело штампање предвиђених образца. Док је ова ситуација преbroђена, обраци су били готови тек у марта 1878. године.

Догађаји који су уследили, посебно они политички (Берлински конгрес, нови избори за Народну скупштину, уређење нових области и др.), вероватно су утицали да се ово питање одложи за касније, тако да до пописа у 1878. години није дошло.

Као резултат ратова 1876-1878. године, дошло је и до проширења територије Србије. Новом територијом, која је највећим делом проширења на југ, била су обухваћена четири округа: Пиротски, Нишки, Топлички и Врањски. Окрузи: Алексиначки, Крушевачки и Подрињски, добили су увећане своје територије. Тако је дошло до проширења у срезу Алексиначком, делимично у срезу Козничком, а мало у Подрињском.

Са овим проширењем Србије повећао се и број њених становника, али је тај увећани број био непознат. Зато се сматрало, превасходно, нужним да треба извршити и попис "новопридошлог" становништва. Једини, моментално присутни проблем, био је коначна административно-територијална подела "нових" крајева.

Ову нову поделу чекале су и војне власти. Наиме, министар војни је 29. децембра 1878. године, "наредио да се у освојеним крајевима попише сво људство" од 20 до 50 година са подацима нужним за војну употребу. Овај посао је био сличан новом попису. У ишчекивању, дошао је и јануар 1879. године, а послови су и даље стајали.

Мали број пописног материјала, штампаних пописних табака спремљених за попис у 1878. години, налагао је крајњу штедњу. А када се тај број упоредио са нараслим потребама, са потребама и за новоослобођене крајеве, увидело се да је он недовољан.

Нашавши се у оваквој ситуацији, узимајући све ово у обзир, министар финансија Владимир Јовановић, надлежан за послове пописа, решио је 22. јануара 1879. године, да се одустане од општег пописа целе Србије, већ "да се учини попис људства и пореских глава у присаједињеним окрузима".

Разлог за овакву одлуку могао се наћи у томе што је број становника Србије, после пописа од 1874. године, био релативно познат, али су нови крајеви и број људи у њима били крајња непознаница.

За извршење овог пописа било је, по наређењу министра, спремљено "све што треба". Тако су, поред осталог, урађена и посебна "Правила за попис људства и пореских глава (у ослобођеним српским пределима) у Србији". Дванаест примерака ових "Правила" била су послата Начелству Округа врањског истог дана, 22. јануара 1879. године. У писму које је уз њих послато, стајало је да је начелство дужно да, на основу § 1-4 "Правила", одмах састави комисије за извршење пописа. Оно је било дужно да комисијама да и по два примерка "Правила" "за проучавање". Пошто је у овим крајевима било наређено регрутовање народне војске, министар финансија се споразумео са министром војним да се попис, који се у ту сврху имао да учини, изрвши уз попис људства и пореских глава. Зато је било препоручено Окружном начелству да ступи у договор са војним командантима.

Само наређење за попис је издато 31. јануара 1879. године. Но, за брже извршење овако проширеног пописа, недостајао је и потребан број људи, квалификованих за овај посао. У том смислу, Министарство фи-

нансија је затражило помоћ од Министарства правде 14. фебруара, али одговор који је стигао 28-ог, гласио је да и они имају недостатак кадра па не могу помоћи. Од војске су, пак, као помоћ затражени "писмени" наредници 24. фебруара. Одговор министра војног био је веома брз. Већ 26-ог он је јавио да их војска нема довољно ни за своје потребе, тако да ни он не може помоћи.

Због свих ових разлога попис се отегао. Слично је било и у Врању где попис није на време започет. По наређењу министра финансија да се попис људства изврши, уз регрутовање народне војске, Начелство је 14. априла упутило предлог министру да попис у овом округу отпочне и буде обављен у јуну или јулу "кад наступају судске ферије пак би се на рад овај могли и неки судски чиновници и званичници употребити", а дотле да се изврше припреме. На то је 19. априла уследио врло оштар одговор министра финансија: "Препоручујем Начелству да одмах нареди да се у том округу одпочне попис људства и пореских глава и да најбржији вије настане да се попис овај што пре заврши. За неизвршење наредба о томе попису биће одговорности."

Међутим, и поред тога, Начелство је 21. априла упутило нови одговор министру финансија, овог пута депешом. У њој је стајало да попис није могуће отпочети у вароши Врање и у Срезу масуричком, све док на дужност не дође помоћник окружног начелника и начелника масуричког.

Прихватајући ово образложение, министар финансија је 25-ог упутио молбу наводећи му ове разлоге, да нареди да ова лица буду што пре на својим дужностима "како попис људства и пореских глава у томе округу не би изостао."

Изгледа да су наредба и молба уродиле плодом, јер према постојећим подацима, пописни материјал стигао је у Министарство до 15. јуна. Тога дана започет је преглед целокупног пописног материјала, урађеног по Правилима пописа.

Резултати ових пописа показали су нам следеће:

На територији округа је живело 64.844 лица, од којих 33.238 мушких и 31.606 женских особа. Они су насељавали варош (Врање) и 188 села. Ова насеља груписана су у три среза: Пчињски, масурички и Польнички, са 41 општином и једном варошком општином - Врањском.

Сама варошка општина (окружна варош Врање) имала је 8.291 житеља, од којих 4.350 мушких и 3.941 женских. У Пчињском, Масуричком и Польничком срезу било је 28.888 мушких (13.354; 6.994; 8.540) и 27.665 женских особа (12.671; 6.797; 8.197).

Сво становништво живело је у 10.528 породица (Врање-1.867; Пчињски-3.964; Масурички-2.080 и Польнички- 2.347). Укупно је било 10.136 кућа (Врање-1.803; Пчињски-3.953; Масурички-2.068 и Польнички-2.312).

Од ожењених мушкараца, којих је са Врањем било 12.974, заједно са женама је у три среза живело 11.261, а без њих 43 (за Врање ови подаци недостају). Поред ожењених, било је 12 разведених и 1.348 удоваца (115; 535; 244; 354).

Интересантан је податак да је било веома много, више од 28% неожењених мушких лица (Врање-2.522; Пчињски-7.531; Масурички-4.013 и Польанички-4.895).

У целом округу грађански данак плаћало је 13.177 лица (Врање-1.788; Пчињски-5.493; Масурички-2.557 и Польанички-3.339).

Што се тиче вероисповести, највећи број њих припадао је православљу, али је један мали број био "Мухамедове вере",око 3,5% (2.251). Од припадника ове вероисповести скоро у подједнаком броју је било Цигана и Арнаута, а у мањем броју Турака и то само из окружне вароши Врања.

Сви ови подаци, осим за Врање, нису дати по појединим насељима, већ за срезове укупно. Изложено по јединицама, то изгледа овако: Врање 52 куће, 437 лица (211 мушких и 226 женских); Од њих су била 94 ожењена, 13 удоваца и 9 удовица. Пчињски срез је бројао 36 кућа, 279 лица (142 мушка и 137 женских) од којих је било 61 ожењен и 2 удовца. Масурички срез је имао 247 кућа, 1.410 лица (747 мушких и 663 женска) од којих 298 ожењених, 15 удоваца и 32 удовице. У Польаничком срезу је било 21 кућа, 125 лица (68 мушких и 57 женских), ожењених 19, а удоваца и удовица није било.

Значај пописа из 1879. године је у томе што је, по први пут у историји овог краја, пребројано становништво. Сви подаци о пописима из ранијих година почивају на доста несигурним турским изворима (тефтери), или на белешкама појединача, као што су били разни путописци.

III. Округ Врањски.

I. СРЕД ПЧИНЕНИ

1	35	35	Стапковце	141	125	266	54	—	—	3	52	1
2	12	12	Рђавица	47	38	85	16	—	—	—	16	2
3	26	26	Декутинци	78	68	148	26	—	—	5	33	3
4	27	27	Позој	82	96	178	34	—	—	3	37	4
5	71	71	Сувијаница	255	256	511	88	—	—	8	102	5
6	59	57	Ново Село	204	191	395	83	—	—	4	81	6
7	86	86	Крима Феја	253	311	604	124	4	—	14	129	7
8	65	65	Вуковиц	178	175	353	77	—	—	3	79	8
9	11	11	Превалац	32	29	61	11	—	—	—	13	9
10	26	26	Панчево	88	81	160	39	—	—	3	33	10
11	27	27	Липовац	84	85	169	36	—	—	3	30	11
12	84	87	Корбевача	219	233	452	89	—	—	5	96	12
13	56	56	Себој Врале	421	209	430	81	—	—	8	45	13
14	28	28	Нештира	125	132	257	43	—	—	4	73	14
15	38	38	Богошевача	116	119	235	41	—	—	—	48	15
16	67	71	Брбово	198	188	376	76	—	—	9	40	16
17	55	55	Клисурца	213	217	430	85	—	—	10	53	17
18	80	80	Монтаница	265	240	506	95	—	—	16	102	18
19	8	8	Мечковача	97	18	45	10	—	—	1	9	19
20	13	13	Ракувача	59	43	102	17	—	—	2	17	20
21	4	4	Пљакавица	10	12	22	5	—	—	—	5	21

III ОКРУГ ВРАЊСКИ

I. СРЕД ПЧИНЕНИ

СРЕД	ВОРОДАЦ	ВАСТА	ВЕНЧЕВА	ДЕДОВАЦ	СРЕД СТАВАХ		МАМА	ПРАТАЧКА	ДАКА	ПРИДАЧКА		
					50	45	95	32	5	25	212	
18	18	Балашница РОРБЕ			42	45	27	6	—	—	6	22
19	6	Радица			37	35	72	15	—	—	16	23
20	14	Суџа Дол			93	92	185	32	—	—	33	24
21	30	Кладнича			74	79	144	31	—	—	29	25
22	22	Брсничка			170	178	318	67	—	—	61	26
23	46	Дуга Лука			134	106	200	46	—	—	42	27
24	34	Црни Брх			186	139	335	63	—	—	62	28
25	48	Сливница			292	284	576	114	—	—	114	29
26	82	Правонек			171	134	305	52	1	—	60	30
27	42	Гумеринце			102	81	183	43	—	—	43	31
28	28	Обличица Сена			63	72	185	28	—	—	35	32
29	15	Струганица			118	109	227	43	—	—	48	33
30	27	Бојник Јаја			111	122	234	47	—	—	48	34
31	32	Тесливате			144	150	294	57	—	—	53	35
32	36	Бабина Подана			56	58	114	21	—	—	21	33
33	16	Стари Гаог			195	186	361	75	—	—	81	37
34	56	Брезник			155	157	312	60	—	—	62	38
35	47	Вишевица			113	126	239	45	—	—	47	30
36	33	Кумарево			156	162	318	64	—	—	64	40
37	44	Изумна			331	309	640	136	—	—	132	51
38	108	Топац			231	227	458	91	—	—	85	42
39	59	Буковиц			344	349	693	148	—	—	146	43
40	96	Собина			178	151	328	61	—	—	59	34
41	55	Честолин			41	25	66	12	—	—	11	45
42	14	Добринец			42	33	75	14	—	—	16	36
43	55	Шваракци			126	140	266	52	—	—	53	37
44	29	Домај Врале			83	68	151	35	—	—	40	48
45	10	Милановача			51	50	101	22	—	—	20	49
46	27	Буношевача			29	29	188	40	—	—	39	50
47	48	Катун			156	162	318	62	—	—	65	61
48	38	Содерце			111	121	235	50	—	—	50	53
49	90	Дубиница			310	313	613	134	—	—	133	53
50	7	Стровско			25	23	49	19	—	—	11	54
51	25	Нерадовце Горње			32	77	169	33	—	—	38	55
52	48	Павловиц			152	141	393	57	—	—	65	56
53	28	Рибница			66	84	170	33	—	—	38	57
54	61	Нерадовце доње			191	178	372	83	—	—	82	58
55	65	Вртогорија			199	203	402	85	—	—	86	59
56	59	Давидовица			171	147	318	53	2	—	13	60

32

III ОКРУГ БРАДСКИ

НР	БРД	ОПШТИНА	СРЕДЊА ГРАДСКА		ДОЛГОТРЕБИЧКОНА
			БРОЈ	ПРИБОЈ	
61	11	11	Бал Брег.	—	Дом-свртогонка
62	68	69	Вукотине доње	208	203
63	119	119	Требињско доње	412	409
64	18	18	Кропинцице	65	62
65	26	28	Требињске горње	81	73
66	47	47	Вардаруница	159	141
67	68	68	Луково	212	210
68	41	41	Средњи Деса	131	129
69	41	41	Леша Река	151	145
70	21	21	Источанце	82	62
71	47	47	Златник	154	151
72	19	19	Дудац	377	366
73	166	166	Табуље	578	542
74	166	166	Буштрава	52	57
75	14	14	Будесовићи	122	203
76	73	72	Ратјаје	112	95
77	32	32	Црни Лук	153	138
78	53	53	Александровача	111	84
79	31	31	Копана	134	134
80	13	43	Ново Село (Извески)	95	98
81	28	28	Жижанско горње	170	168
82	43	43	Жижанско доње	65	57
83	21	21	Отудаје горња	54	57
84	19	19	Отудаје доња	312	276
85	102	103	Преображенце	178	177
86	54	54	Сураца	103	85
87	25	25	Копанеши	77	75
88	19	19	Русе	22	30
89	9	9	Маргарићи	115	102
90	34	34	Турковићи	102	179
91	57	57	Дечаничи	59	43
92	13	13	Пупуншевце	13.354	12.671
	3.953	3.964	Свега 03 села и 21 општина	26.025	5.274

I СРЕДЊА ГРАДСКА

НР	БРД	ОПШТИНА	СРЕДЊА ГРАДСКА		ДОЛГОТРЕБИЧКОНА
			БРОЈ	ПРИБОЈ	
61	69	69	Бал Брег.	402	42
62	179	179	Вукотине доње	541	52
63	63	63	Требињске горње	851	82
64	26	26	Вардаруница	137	131
65	47	47	Вардаруница	153	145
66	68	68	Луково	212	210
67	68	68	Средњи Деса	131	129
68	41	41	Леша Река	151	145
69	21	21	Источанце	82	62
70	47	47	Златник	154	151
71	19	19	Дудац	377	366
72	166	166	Табуље	578	542
73	166	166	Буштрава	52	57
74	14	14	Будесовићи	122	203
75	73	72	Ратјаје	112	95
76	32	32	Црни Лук	153	138
77	53	53	Александровача	111	84
78	31	31	Копана	134	134
79	13	43	Ново Село (Извески)	95	98
80	28	28	Жижанско горње	170	168
81	43	43	Жижанско доње	65	57
82	21	21	Отудаје горња	54	57
83	19	19	Отудаје доња	312	276
84	102	103	Преображенце	178	177
85	54	54	Сураца	103	85
86	25	25	Копанеши	77	75
87	13	13	Русе	22	30
88	19	19	Маргарићи	115	102
89	9	9	Турковићи	102	179
90	34	34	Дечаничи	59	43
91	57	57	Пупуншевце	13.354	12.671
	3.953	3.964	Свега 03 села и 21 општина	26.025	5.274
			12	2	535
			12	2	5.493

33

2. СРЕДЊА ГРАДСКА

НР	БРД	ОПШТИНА	СРЕДЊА ГРАДСКА		ДОЛГОТРЕБИЧКОНА
			БРОЈ	ПРИБОЈ	
1	47	47	Бојинска Мала	137	143
2	30	30	Плакоре	111	95
3	19	19	Даничко Доја	72	65
4	22	22	Крејен	75	76

ДАДЕННО СУСРЕЋЕ XII

34

III ОКРУГ БРАДСКИ

НР	БРД	ОПШТИНА	СРЕДЊА ГРАДСКА		ДОЛГОТРЕБИЧКОНА
			БРОЈ	ПРИБОЈ	
5	25	25	Сутомеје	162	96
6	28	28	Криволе	67	94
7	15	15	Кондриди	63	54
8	30	30	Гардаљ	117	109
9	21	21	Цет	66	52
10	28	28	Луток	91	116
11	54	54	Предјевићи	191	174
12	13	13	Дебет	56	42
13	19	21	Гускаљ	77	67
14	46	46	Маньин	159	147
15	85	85	Мачкатица	292	249
16	47	47	Дупадлији	146	139
17	13	13	Козјаки	35	34
18	24	24	Кржанчићи	86	78
19	24	24	Манадије	76	87
20	62	62	Руњак	221	209
21	13	13	Каламаница	35	39
22	10	10	Лукавац	22	26
23	53	56	Бинковац	158	171
24	46	46	Пренојади	141	122
25	38	38	Драгобуџица	90	85
26	54	54	Жатворђа	129	131
27	94	94	Масурица	293	309
28	154	154	Јелашница	485	414
29	53	53	Албаничићи	163	157
30	117	117	Сурачаница	315	298
31	32	32	Романовиће доњи	102	91
32	32	32	Романовиће горњи	146	149
33	29	29	Вупадићи	97	104
34	21	21	Топли Доја	74	81
35	45	45	Батварђа	182	185
36	96	96	Кејовић	369	367
37	17	17	Лесковац Вара	78	83
38	35	35	Држава	124	117
39	22	22	Баџићевићи	68	61
40	25	25	Загубчићи	61	74
41	11	11	Даничко Село	61	49
42	10	10	Лута Доја	37	39
43	416	416	Балашница	1487	1465
	2.068	2.060	Свега 43 села и 7 општине	3.094	6.797
			13.791	2.738	3
			1	1	244
					2.557

I СРЕДЊА ГРАДСКА

НР	БРД	ОПШТИНА	СРЕДЊА ГРАДСКА		ДОЛГОТРЕБИЧКОНА
			БРОЈ	ПРИБОЈ	
61	57	57	Бал Брег.	62	42
62	179	179	Вукотине доње	411	54
63	63	63	Требињске горње	851	158
64	26	26	Вардаруница	137	131
65	62	62	Луково	137	131
66	57	57	Средњи Деса	151	145
67	145	145	Дуковачка	82	62
68	41	41	Луковачка	151	145
69	21	21	Источанце	82	62
70	47	47	Златник	154	151
71	19	19	Дудац	154	151
72	166	166	Табуље	377	366
73	166	166	Буштрава	578	542
74	14	14	Будесовићи	122	203
75	21	21	Ратјаје	112	95
76	32	32	Црни Лук	153	138
77	53	53	Александровача	111	84
78	13	13	Копана	134	134
79	43	43	Ново Село (Извески)	95	98
80	28	28	Жижанско горње	170	168
81	43	43	Жижанско доње	65	57
82	21	21	Отудаје горња	54	57
83	19	19	Отудаје доња	312	276
84	102	103	Преображенце	178	177
85	54	54	Сураца	103	85
86	25	25	Копанеши	77	75
87	13	13	Русе	22	30
88	19	19	Маргарићи	115	102
89	9	9	Турковићи	102	179
90	34	34	Дечаничи	59	43
91	57	57	Пупуншевце	13.354	12.671
	3.953	3.964	Свега 03 села и 21 општина	26.025	5.274
			12	2	535
			12	2	5.493

35

४३६

III ОКРУГ ВЛАДЕНИЯ

2. СРЕД ПОДАННИКІВ

ПРИЧЕСКА	СРДА	ВОЛОСАЦА	ХУСИНА	СКОУЧИНА	СРЕДЊА		УГРДНЯ		СТАРЛ		МАЛЛ		ПРИЧЕСКА	
					ВРЕМЕНО	ВАНДЕСЕ	СВЕРГА	СА ДЕЛОМ	ОД НЕМО	РАЗДА	РАБОВАЦ	СТАВАЧА		
3 СРЕДЊИ ПОВАДНИКИ														
1	175	183	Ореовица .	.	Ореовица	585	512	1047	216	3	-	21	233	1
2	30	30	Несврта .	.		122	106	228	39	2	2	7	44	2
3	67	67	Грахоло .	.		250	262	513	114	1	2		107	3
4	8	8	Вистрица .	.		35	20	65	13	1	2		13	4
5	44	25	Корабевач .	.		92	83	176	39	2	1	4	36	5
6	65	65	Реваште .	.	Мртвичка	256	242	498	93			13	97	6
7	69	71	Мртвичка .	.		259	256	515	102			10	94	7
8	46	45	Теговиште .	.		145	145	293	54			4	55	8
9	79	72	Јасребан .	.		981	256	540	103	3		19	105	9
10	17	18	Радо .	.		77	53	130	23	1	1	6	25	10
11	25	21	Зебинце .	.	Гастроботича	130	91	224	43			2	41	11
12	35	37	Лестовицто .	.		126	131	362	49			1	56	12
13	26	27	Калининце .	.		111	101	212	42	2	1	1	39	13
14	30	30	Репнице .	.		93	94	187	33			7	39	13
15	40	10	Горње Јабуково .	.	Калининска	143	143	297	55			0	57	15
16	38	38	Доње Јабуково .	.		135	137	283	39			2	68	15
17	16	18	Доње Балиновце .	.		70	62	132	25			5	26	15
18	31	31	Сује Морава .	.		162	125	227	42			2	44	18
19	37	37	Бачничите .	.	Лепеничка	120	119	233	11			5	47	19
20	46	46	Лепеница .	.		135	116	254	48	1	1	6	57	20
21	30	31	Кашапун .	.		89	85	174	38			1	36	21
22	78	78	Кумово .	.		369	299	608	125	1		9	158	22
23	12	12	Срећни Дол .	.		43	44	87	20			1	16	23
24	10	10	Костоматница .	.		41	27	68	13			1	15	24
25	25	25	Село Солачка .	.	Купорска	118	101	225	43			9	43	25
26	7	7	Кукачица .	.		26	26	53	7			2	5	26
27	15	18	Јагимло .	.		78	81	159	28			2	29	27
28	95	95	Брестово .	.		103	102	207	43			3	39	28
29	60	61	Ареновац .	.	Дреновачка	248	233	481	86			12	92	29
30	53	54	Сомирје .	.		178	151	332	66			9	72	30
31	31	32	Ушевци .	.		131	138	249	50			8	18	31
32	42	42	Саславец .	.	Ушевачка	135	149	284	50			6	54	32
33	24	25	Урзаница .	.		94	102	196	43	1		3	39	33
34	72	74	Градца .	.		268	259	527	111	1		11	116	34
35	15	16	Мијаковиц .	.	Градњанска	63	62	135	30	1	1	2	29	35
36	49	49	Стрешак .	.		165	156	321	67			7	71	36
37	40	40	Крушеве Главе .	.		159	162	321	62			14	66	37
38	85	87	Васо .	.	Власачка	286	291	583	108	1		11	116	38

ИЛ. ОГРУТ ВРАЙСКИ

• СРЕДЊА ЈУГОСЛАВИЈА

ПРЕДМЕТ	ЛУЧА	ПОДРУГА	СРЕДСТВА		СРЕДСТВА		СРЕДСТВА		СРЕДСТВА		СРЕДСТВА		ВРЕДНОСТ	
			ВРЕДНОСТ	СРЕДСТВА	ВРЕДНОСТ	СРЕДСТВА	ВРЕДНОСТ	СРЕДСТВА	ВРЕДНОСТ	СРЕДСТВА	ВРЕДНОСТ	СРЕДСТВА		
39	20	20	Станица .		Изласачка	72	71	143	27	—	—	3	25	39
40	15	15	Роштаде			85	62	129	29	—	—	2	25	40
41	158	158	Радимо Село			576	574	1147	195	5	4	32	223	41
42	24	22	Аланчук		Големоселска	77	60	143	25	—	—	—	21	42
43	18	20	Туљба			93	74	167	29	—	—	4	29	43
44	35	36	Студена			130	113	249	43	—	—	7	49	44
45	65	65	Јасап			201	203	584	117	—	—	14	113	45
46	45	49	Равна Река		Јовачка	209	207	416	85	—	—	8	76	46
47	90	90	Беличице			287	291	581	112	2	—	15	114	47
48	53	53	Бедицише			300	193	393	82	1	—	3	79	48
49	94	94	Слуба			336	244	600	131	1	—	15	127	49
50	49	49	Прибој		Пробојска	169	163	332	57	—	—	8	63	50
51	29	29	Мазраћ			85	83	115	29	—	—	7	35	51
52	47	47	Општина			189	181	372	10	1	—	5	71	52
2.012	2.347		Сума 63 дела к 13 општинама			8.540	8.197	16.797	3.254	25	9	354	3.339	

ПРАВИЛА ЗА ПОПИС ЉУДСТВА И ПОРЕСКИХ ГЛАВА
 (У ослобођеним српским пределима)
 У СРБИЈИ

I

ОДРЕДБА КОМИСИЈЕ

ss. 1.

Попис људства и пореских глава врши нарочита комисија у сваком срезу и свакој окружној вароши.

ss. 2.

Среску комисију сачињава срески начелник или један срески писар, кмет дотичне општине или села; један свештеник и један учитељ из исте општине или села, или по потреби и из друге општине или другог села, а по наредби среске власти.

ss. 3.

Комисију окружне вароши сачињава окружни начелник или његов помоћник; општински кмет, свештеник и учитељ, које окружни начелник одреди.

ss. 4.

Осим среског и окружног начелника или њихових писара могу се одредити у комисији и чиновници из других струка, било да речене чланове замене, или да по потреби, и саму комисију попуне; као што ће и срески и окружни начелник моћи одређивати нужна лица за препис и остале писмене послове.

ss. 5.

Све трошкове око пописа, као за храну, стан, потребан подвоз за чланове Комисије и остале трошкове даваће општина.

II

О ПОПИСУ

ss. 6.

Циљ је попису да се сазна прави број становника у ослобођеним пределима.

Према овај цељи задатак је комисији, да све становнике који се у Србији у време пописа затекну, попише тачно по имену и презимену, као и осталим особинама, о којима је ниже реч.

ss. 7.

Комисија ће у свакој општини пописати:

1. Не само све задружне и инокосне куће, са свима њиховим породичним члановима и чељадима (осим оних што се налазе на занату, трговини или каквој другој служби ван задруге, а што ће се пописати тамо где се налазе);
2. Не само све сталне становнике те општине, ма кога пола, старости и занимања, него и све бећаре, слуге и слушкиње, скитајуће се цигане, који се у тој општини нађу, као и уопште све странце без разлике, ако је прошао један месец дана, од како су у ту општину дошли, или и ако није прошло то време а они изјаве, да намеравају ту вршити какву радњу.
3. Свештенство и духовнике монашког реда који по манастирима живе.
4. Сва она лица која се у затвору, било ма при којој власти или иначе на робији налазе, а немају сталног станишта или своје задруге у каквом другом месту.

Синови и кћери, браћа и други задругари који се по школама а и иначе на наукама, на васпитању или надзирању изван родитељске или задружне куће налазе, уписаће се у оној општини, где су им родитељи или задругари; а они који су без родитеља или задруге уписаће се тамо где се нађу.

Лица која се привремено налазе ван места, у коме се попис чини, а ту имају своје имање или своју радњу или уопште задругу; ожењени или неожењени војници, као и лица која се у затвору или болници налазе, а имају задругу уписаће се у оном месту где им је задруга; иначе сва ова лица која су без задруге, уписаће се онде, где се у време пописа нађу.

ss. 8.

Правило је, да се сваки упише у оној општини, где стално живи, или где се са службом нађе.

Српски поданици који живе на страни, а имају имања или радње у Србији, уписаће се у оном месту где им је то имање или радња, а они који примају плату или пензију из државне или које друге благајне у Србији, уписаће се у Београду, па макар да имају имања још и на ком другом месту у Србији.

Но они који немају ни имања ни сталног занимања, нити су се каквог послса прихватили, уписаће се онде, где се у време пописа нађу.

А она лица, која на више места и у више општина имају својих добара, или своје радње, уписаће се у оној општини, где стално или где понајчешће живе.

И у једном и у другом случају у примедби назначиће се, где се дотично лице само или с породицом налази.

ss. 9.

Комисија ће водити три књиге, једну по обрасцу који се под А прилаже, за министарство финансије, а другу и трећу по обрасцу који се под Б прилаже, за среске и окружне власти.

Свака ова књига води се у два екземплара.

Пошто се све три књиге сравне у оном у чему су једнаке, она која је одређена за министарство финансије, послаће се овом министарству, а остале две предаће се среској власти или општини окружне вароши и окружној власти.

Остале општине имају одмах преписивати онакве књиге, какве се воде за среске и окружне власти, за шта ће им се нужни табаци издати.

ss. 10.

Комисија ће најближљије пазити да се ове књиге чисто и разговетно воде, да се по њима све рубрике тачно испуне, нужне примедбе равногласно наведу, и да се све три књиге у једнаким рубрикама слажу, како би и преношење суме једнако испало, и сравњивање се поклапало.

ss. 11.

Где више села једну општину сачињавају, пошто се становници једног села попишу комисија ће на дну ставити примедбу, да село (по имени) сачињава једну општину са оним селом (по имени), где се општински суд налази.

Пошто се становници онога села, где је општински суд попишу, онда ће се на дну овога пописа ставити, да ово село чини једну општину са селом, или селима, које такође треба по имени навести, и уједно означити да је у том селу општински суд.

ss. 12.

Пошто комисија попише сва лица која у једној општини живе, и попуни све рубрике пописне књиге, пошто даље те књиге, као и ону општинском преписану сравни и о равногласности се њиховој увери, онда ће све те књиге потписати сви чланови комисије, па ће се она која је за општину преписана предати из свију општина и села општинском кмету.

ss. 13.

Комисија ће при попуњавању ових табака за попис придржавати се штедње. На свакој страни табака оставља ће на дну место и простора за сумирање и за обрез при повезу књига.

Осим тога комисија ће у књигама, пошто попише свако место, стави свој потпис, оставити празнину простора за случај ако би која породица или које лице изостављено било па би ту породицу или лице требало накнадно уписати у оном месту где станује, или ако се доцније које лице као досељено имало приновити.

ss. 14.

Кад комисија сврши попис у срезу, она ће саставити извод из целог среза по свим рубрикама из свију општина и села па ће тај извод оставити у почетку књиге.

ss. 15.

У књизи за министарство финансије, као што се из првог обрасца види, стављено је тридесет и осам рубрика и уједно назначено шта у коју рубрику треба да дође.

1. У прву рубрику записаће се број кућа у којима ватра гори, једна породица може бити у више кућа као што у једној кући може да буде више породица, ово последње нарочито по варошима, црта преко прве рубрике повући ће се тек пошто се попишу све породице, ако их више у једној кући има; а ако се с породицом и број кућа свршава, онда ће се одмах и црта преко прве рубрике превући.
2. У другу рубрику долази текући број инокосних или задружних породица. Другим речима пописујући породице у једној општини, комисија ће свакој дати број, који је на реду, тако да последњи број једно колико породица задужних и инокосних има.

Под породицом разумеју се укупно сва чељад једног старешине која исто за једним столом једе.

3. У трећу рубрику комисија ће тачно записати име и презиме лица које представља старешину куће, или породице, па онда редом имена поједињих укућана, избегавајући имена која нису права крштена, већ само надевци. Но где надевци служе да се једно лице једнаког имена и презимена једно од другога разликују ту ће се поред правог имена и презимена и надевци навести.

При уписивању у ову рубрику поступаће се даље овако: најпре ће се записати старешина куће и његова жена; па онда њихови синови који су неожењени а затим кћери неудате, редом по годинам старости; после тога синови ожењени с њиховим женам и децом; за овима сваки брат ожењен с својом женом и децом редом као што је горе и за старешине казато, и на послетку пасторци, слуге, калфе, слушкиње итд. Ако има у задрузи кога потомка, синовца или задругара који нема

оца, онда ће се тај потомак или задругар уписати одмах после ста-решине чељади.

4. У четвртој рубрици назначиће се занимање појединих лица, као нпр. чиновник, свештеник, учитељ, трговац с раном, шпекулант, бакалин, ковач итд.; а ако нема занимања онда ће се казати од чег живи, нпр. од имања, капитала или милостиње.

Под занимањем разуме се оно, чиме се које лице највише времена за-нима, што важи и за мушкарце и за женскиње.

За земљеделце неће се ништа изрично назначавати, него ће се само повући прста црта, да се не би иначе исписивањем занимања код зе-мљеделаца одузимало времена, почем се зна да се највећи број станов-ника бави земљоделством.

5. У пету рубрику долазе године старости мушких лица. При попуњава-њу ове рубрике комисија ће се постарати да што поузданije сазна право доба старости појединих лица, па у томе ће се користити и зна-њем других лица, суседа, познаника а нарочито месног свештеника. Године старости уопште, како мушких тако и женских, бележиће се оне које су навршене, а не оне које су почеле.

6. У шесту рубрику долазе године старости женских лица.

7. У седму рубрику бележиће се име лица која су ожењена и која живе заједно са женама.

8. У осму рубрику бележиће се мушка лица која живе одвојено од жена. Овде, као и код дванаесте рубрике за женска лица, треба имати на уму да ће се бележити она лица која одвојено живе зато, што им је та-ква радња или занимање, нпр. муж је у једном месту трговац, занатли-ја или чиновник а жена у другом месту живи с породицом или сама, и у овим случајевима свагде ће се у рубрици "под примедбом" на-значити где муж и где жена живи, а разуме се, да ће се вако уписати онде где се у време пописа стално затече; као што се у овим рубрика-ма имају бележити и она лица која су одвојена, али још нису по за-конском решењу разведенa.

Напомена: Неће се уписати у ослобођеним пределима за сада она ли-ца која се привремено тамо као чиновници или војници налазе.

9. У девету рубрику је мушкиње разведено.

10. У десту рубрику (уписују се) се мушка лица, удова.

11. У једанаесту женскиње удато, и живи ли заједно с мужем.

12. У дванаесту, живи ли женскиње одвојено од мужа.

13. У тринаесту је ли женскиње разведено.

14. У четрнаесту је ли оно удово.

15. У петнаесту мушка лица која знају да читају и да пишу.

16. У шеснаесту женска лица која читају и пишу.

17. У седамнаесту лица рођена у Црној Гори.

18. У осамнаестој лица рођена у Аустрији.

19. У деветнаестој лица рођена у Румунији.

20. У двадесетој лица рођена у Турској ван ослобођених предела.
21. У двадесет првој лица рођена у другој земљи што ће се словима означити.
22. У овој се рубрици уписује лице аустријски поданик.
23. У двадесет трећој ако је румунски поданик.
24. У двадесет четвртој ако је поданик друге које државе, што ће се словима укратко назначити.

Напомена: За она лица која се даје за стране поданике бележиће се у ред страних поданика само она која пуноважном исправом докажу страно поданство.

25. У двадесет пету, ако је лице страно, и које управо вере, што ће се почетним словима забележити.
 26. У двадесет шесту лица која говоре румунски.
 27. У двадесет седму лица која говоре арнаутски.
 28. У двадесет осму лица која говоре другим којим језиком, што ће се почетним словима забележити.
- Разуме се да се неће бележити она лица, која говоре српски или друга која наречја словенска (бугарски).
29. У двадесет девету рубрику бележиће се ако циганско лице говори цигански.
 30. У тридесету ако оно говори српски.
 31. У тридесет прву ако оно говори румунски.
 32. У тридесет другу ако је лице слепо.
 33. У тридесет трећу ако је лице глувонемо.
 34. У тридесет четврту ако је лудо.

Напомена: Међу слепе, глувонеме и луде неће се бележити и они, који су уједно слепи, ћорави, који су наглуви или мутави, или који су сулудасти или блесасти; но о њима се може назначити у рубрици "примедба", и какви су.

35. У тридесет пету рубрику бележиће се лица или маса што плаћају грађански данак (порез).
36. У тридесет шесту лица која плаћају бећарски порез (данак).
37. У тридесет седмој лица која плаћају арач (цигански порез).
38. У тридесет осму рубрику "под примедбом" означаваће се, ако је лице сакато, просуто, ћораво, сулудасто или болује од падајуће болести; ако је отишло и кад у стојећу војску, у школу, на робију, и уједно ће се износити место где се налази; даље ће бележити разлоге, из којих је лице ослобођено од плаћања пореза, било самом пописном комисијом, било највишим решењем или претписом Министра финансија. Ту ће се наводити број и дан, кад је на који начин ослобођено; даље ће се назначити место, у ком живи ожењено мушко или удато женско, које је стављено у рубрици "одвојено живи".

Напомена: Где год није нужно бележити што речима, назначаваће се то правом цртом. (И).

ss. 16.

У књизи за окружне, среске и општинске власти, као што се из другог обрасца види начињено је дванаест рубрика с назначењем онога што ће се тамо бележити; а бележиће се у прву, другу, трећу, четврту, пету, шесту, девету, десету и једанаесту све оно што, што је и у дотичним рубрикама у књизи за министарство финансија у члановима 15, под тачкама 1, 2, 3, 4, 5, 6, 35, 36 и 37 назначено.

У седму пак рубрику бележиће се мушка лица, која су ожењена, јер је то важан значај за лица која порез плаћају.

У осму рубрику бележиће се лица која су страни поданици без разлике државе, само што ће се у примедби назначавати чији је поданик то лице, те према томе да се зна, да ли ће оно доћи у порез или не.

А у рубрику под примедбом назначаваће се све оно што је у члану 15, под тачком 38 за књигу министарства финансије речено, с додатком, да ће се овде, поред онога што је тамо писано, додати још да ли је лице слепо, глувонемо или лудо, јер у овој књизи нема тих рубрика; и чији је оно поданик.

Напослетку као што се из другог обрасца види, на једној страни табака има два пут написаног обрасца, и по томе ће књига овог другог обрасца бити и два пут мања него што је књига првог обрасца, но опет ће се дотичне рубрике осим седме, осме и дванаесте, имати потпуно саглашавати и исти бројеви бити, што при сравњавању треба имати на уму.

к. Абр. 381/79

Извори и литература:

Архив Србије, МФ, АФ XVII р 5/879

Државопис Србије, св. XI, Београд 1882. год.

ДР ЖИВАН СТОЈКОВИЋ

СКОПЉЕ УОЧИ УЛАСКА СРПСКЕ ВОЈСКЕ 1912. ГОДИНЕ

После склопљеног савеза између Србије, Бугарске, Црне Горе и Грчке, октобра 1912. године, започео је Први балкански рат као последњи обрачун са Турском на Балкану. Прва српска армија сукобила се са турском Вардарском армијом и 23. и 24. октобра 1912. године у познатој бици код Куманова однела победу којом је отворен пут према Скопљу и Битолју. Ратна психоза захватила је и српско и турско становништво Скопља. Иако охрабрени надирањем своје војске, Срби су се плашили евентуалне турске освете, а Турци, суочени са поразом своје војске код Куманова, плашили су се брзог продора турске војске до Скопља. У таквој атмосфери страха и неизвесности у Скопљу, на сцену ступају представници страних дипломатских мисија, и активно се укључују у налажење решења за судбину овог града. Видну улогу у томе имао је руски генерални конзул у Скопљу, Калмиков, који је о ситуацији у граду и свом ангажовању послao у Москву детаљан извештај 25. октобра 1912. године.

Осрећајући се одговорним за заштиту српских, бугарских, црногорских и грчких поданика у Турском царству на овом подручју, руски конзул Калмиков је добро сарађивао са турским валијом Галиб-пашом код кога је наилазио на разумевање захтева постављених за побољшање њиховог положаја. Међутим, почетком ратних операција његова моћ је била ограничена, а опасности по хришћанско становништво из дана у дан су се повећавале. Томе је допринело и потпуно наоружавање мусиманског становништва и присуство турских војних власти. Њихова судбина зависила је од успеха српске војске, али су истовремено и вести о њеном надирању, а посебно вест о победи код Куманова, положај српског становништва учиниле драматичним. Постојала је могућност освете месног мусиманског становништва или присутне турске војске у граду. Међутим, вест о победи српске војске и отвореном путу за продор према

Скопљу уплашила је и мусиманско становништво, па су и једни и други потражили заштиту у руском конзулату. Руски конзул Калмиков је одлучио да их прихвати, па је ангажовао две куће у којима је одвојено смешио хришћане и мусимане (Турке и Албанце). Истовремено, у конзулат су почели да се јављају и поједини виђенији мусимани који су говорили да не желе да турска војска брани Скопље, јер би онда град био изложен рушењу и жртвовању људи. Ускоро се испред конзулата окупило око 150 мусимана који су изабрали комисију, опуномоћену, да преговара у име града. Истог дана увече, 11/24. октобра 1912. у конзулату су се састали валија Галиб-паша, представници других страних конзулатата, управник града Рашид-беј и овлашћена комисија мусимана. Договорили су се да захтевају да командант Фахти-паша повуче турску војску из града како би га заштитио од рушења а становништво од жртава. У поноћ су телеграфски јавили Цариграду да је Скопље препуно мусиманских избеглица из Приштине и Куманова и да они траже од Фехти-паше да војска напусти град. Међутим, Цариград није одговорио.

Сутрадан изјутра руски конзул је сазнао да је ухапшено неколико стотина хришћана, који су два дана били без хране, што је довело до њиховог оштрог реаговања и бунта па и до пуцњаве. По одобрењу руског начелника жандармерије посетио их је конзул Калмиков, што је умирило бунт. Кад је дознао да су им турске власти одузеле храну за потребе војске, затражио је од валије да буду ослобођени, што је и одобрено. Међутим, проблем је био излазак из затвора јер су трг испред затвора и уска улица према Вардару били препуни војске, артиљерије и башибозука одбеглих из Куманова. Постојала је опасност да буду убијени. Нађено је решење, па је најпре пуштен један број ухапшених мусимана, а затим и хришћана које су до руског конзулатата пратили жандарми. Радосни што су ослобођени, хришћани су се захваљивали Калмикову помињући руског цара и љубећи руку конзулу. Међу ухапшенима било је и свештеника. Калмиков је пешице кренуо према конзулату и успут срео валију који га је обавестио да Фехти-паша бежи из града са својим пратиоцима. Само што се валија, са својим секретаром и полицајцем из конзулатата удаљио, зачули су се пуцњи. Један војник, Албанац, пуцао је на валију, али је убио његовог секретара и ранио у руку полицајца, док је валија остао неповређен. Одмах затим, Калмиков се са валијом вратио у конзулат. Чувши пуцње, неко је повикао: "Дошли су неверници!" Војници који су се кретали улицом почели су бежати, посада артиљеријских оруђа такође, тако да је 18 хаубица остало без посаде. За врло кратко време нису умакну сакрили су се у оближње куће. Један турски официр дошао је у конзулат и сав потресен затражио заштиту. По речима Калмикова, његов морал је сасвим пао после ураганске ватре француских пушака у рукама српских војника код Куманова. Остатак дана валија је провео у конзулату и нико се није усуђивао да га отпрати до воза (возала) јер се плашио

да ће бити убијен. Зато је Калмиков одлучио да га лично отпрати и вали-ја је отпутовао у Солун.

Истог дана Калмиков је предложио турској делегацији да оде до српске армије, што је она и прихватила, али су тражили да и он пође са њима бојећи се освете Срба или фанатизованих Турака. Калмиков је прихватио. Сутрадан, 13/26. октобра изјутра, Калмиков, три страна конзула, управник града Рашид-беј и чланови делегације су на коњима, наоружани кренули према Куманову. Напред је ишао вођа са белом заставом. Чувари (каваси) руског конзулата противили су се да Калмиков напушта град јер су се бојали да ће неко пущати на њих. Како је он одлучио да иде, тражили су да и они пођу ради заштите. Калмиков је прихватио да двојица пођу а двојица остану ради заштите конзулатата. Делегација је из града изашла неометано. После десетак километара наишли су на српску војску која их је опколила и разоружала, везала им очи и повела према команди дивизије. Понуђено им је да јашу, али су они одбили да то раде везаних очију, па су пут наставили пешице. По кишовитом времену и блатњавом терену тешко се ходало, а због везаних очију често су и падали. Кад су стигли у команду дивизије, одвезали су им очи и ту су се срели са начелником Гојковићем. Кад су му саопштили да Скопље хоће да се преда без борбе, није поверовао. Рекао је делегацији да је престолонаследник Александар Карађорђевић ту и да жели да их види. Убрзо су стигли до њега, и Калмиков му је рекао да Скопље жели да се преда, али да он моли за заштиту мусиманских жена и деце. Искazujući задовољство што може да се упозна са руским конзулом, престолонаследник Александар се захвалио на радосној вести и обећао да ће мусиманско становништво бити заштићено. Калмиков му је представио чланове делегације, после чега је уследио разговор. Обраћајући се француском конзулу, захвалио се на пушкама које је Србија купила од Француске и рекао да су се изузетно добро показале. Одмах затим је наређено да српска војска крене према Скопљу. Престолонаследник је јахао коња, праћен својим штабом, а конзулима је уступио свој аутомобил. Војска је у бојевом поретку ишла према Скопљу. На хиљаде људи трчало је кроз поља у сусрет српској војци, вичући: "живела Србија", "живео Балкански савез", а кад су угледали руског конзула, узвикивали су "живела Русија". Кад су стигли у Скопље, престолонаследник Александар је замолио Калмикова да пошаље телеграм руском посланику у Београду да је први ушао у Скопље пук, под именом "Государја императора".¹

1. Извор: Тајни извештај руског Генералног конзула у Скопљу од 25. октобра 1912. године, Политички архив Војног посланства Русије, Москва, дело 3700, стр. 179-180.

ДР ЈОВАН М. ЗЛАТИЋ

ОСЛОБОЂЕЊЕ ВРАЊА И ВРАЊСКЕ КОТЛИНЕ 1918. ГОДИНЕ

После пробоја Солунског фронта и великих успеха српске војске у ослобођењу Македоније, све су приметнији били недовољна активност и релативно значајни борбени неуспеси савезничких снага (Британци, Французи и Грци) на овом фронту против немачких и аустроугарских трупа.

У таквој ситуацији у Команди савезничких снага, на челу са француским маршалом Франше д' Епере-ом, организовано је детаљно планирање даљих операција за ослобођење Србије. На састанку је био и Врховни командант српске војске, регент Александар Карађорђевић. Команда савезничких снага је том приликом, још увек без реалне процене и оцене борбених успеха српске војске у ослобођењу Македоније, од двадесет дивизија (са колико је располагала), одредила негде око трећину тих снага за ослобођење Србије. У основи, то је било недовољно, али је током каснијих операција било надокнађено масовним ентузијазмом и високим борбеним моралом, до тад већ измучене српске војске и њеном безграницном љубављу према својој домовини, али и потпуним залагањем високо војног, стручног, командног кадра српске војске. Одређивањем релативно малог контингента својих снага за ослобођење Србије, Савезничка команда је, де факто, сву тежину будућих великих операција за ослобођење Македоније и Србије, а касније и Хрватске и Словеније, фактички пребацила само на српску војску.

У Солуну је, после дугих преговора и маневарских покушаја бугарске владе да своју војску задржи наоружаном, објашњавања о њеном учешћу у рату против савезника као "пролазном неспоразуму", 29. септембра 1918. год. потписано примирје. Према тој Конвенцији непријатељства су требала да престану 30. септембра увече. Са бојишта је тако ишчезла бугарска војска која је, са својих 278 батаљона и 1.500 топова, представљала вредност од око 25-30 дивизија аустро-немачког типа, а

ниједна од три савезничке земље (Немачка, Турска и Аустрија) није имала слободних трупа да попуни празнину која је настала на Балкану, а да при томе не ослаби своје снаге на другим фронтовима.

Немачке армије на западном фронту су се повлачиле. Изгубиле су све области, освојене у пролећној офанзиви, а крајем септембра 1918. год. претрпеле су и велике поразе на Вердену, затим и на фронту између Сен Кантена и Камбреа. Пошто нису одржале ни одбрамбени фронт у Фландрији, почеле су извлачење на другој, скраћеној стратегијској линији. Због тога је Немачка, практично, дигла руке од балканског ратишта.

НЕМАЧКА И АУСТРОУГАРСКА ОДБРАМБЕНА ЛИНИЈА (ПРИШТИНА - ВРАЊЕ - СОФИЈА)

Формације западног крила 11. армије (немачке) под командом 62. корпуса (углавном: штабови, митраљеска одељења, артиљеријске батерије, одељења за везу, комора и нешто пешадије), повлачиле су се под борбом преко Тетова на Качанику и даље на Косово, јер се нису могле пробити преко Скопља у правцу Врања. Јединице источног армијског крила, под командом 61. корпуса (остаци два ловачка батаљона, јединице ландвера и ландштурма), одступале су преко Скопља и Куманова према Врању.

Команда Групе армија, под командом генерала Шолца, која је то била само по називу, имала је у почетку врло мали број батаљона и батерија за затварање бреше која је зјапила између албанске и бугарске границе и, посебно, комуникација које су из простора око Скопља водиле ка Нишу, Крушевцу и Краљеву и преко Пећи за Црну Гору. Па ипак, генерал Шолц је намеравао да се нова линија фронта постави што јужније од Ниша. У том смислу, требало је да се главне снаге долазећих ојачања (Алпски корпус, немачка 219. и аустроугарска 30. дивизија) концептишу у простору Ниш-Пирот, затим, да се једна или две дивизије (међу њима и немачка 217. дивизија) прикупе у Софији са задатком да подрже десно крило бугарске 1. армије на коју су немачки штабови још увек рачунали. За заштиту маршрута и концентрација тих трупа одређена је 9. дивија која се од 29. септембра искрцавала код Врања.

Да би се добило потребно време за организацију нове линије фронта, аустроугарска армијска група "Албанија", добила је задатак да спречава продор Атлантских снага у северну Албанију и Црну Гору, а трупе генерала Шолца да што дуже бране линију Приштина-Врање-Софија. С обзиром на расположиве снаге, Група армија Шолца морала се ограничити само на држање северне Србије, па је одлучено да се 11. армија употреби за одбрану линије Приштина-Врање-западна граница Бугарске.

Да би се добило потребно време за поседање и организовање нове

линије фронта, генерал Шолц је предузео низ мера да се правци који воде из Македоније за Ниш затворе и успори наступање Антантиних снага - Трупе, које су се налазиле на правцу Врање-Лесковац-Ниш (делови 61. корпуса и аустроугарске 9. дивизије). Оне су добиле задатак да најупорније, држе теснац Врање-Лесковац. Команданти бугарских трупа су добили задатак да, одувожењем преговора око утврђивања демаркационе линије, што дуже задржавају Антантине снаге, пре свега српске армије, да не предузму наступање на север.

НАРЕДБА КОМАНДАНТА ПРВЕ СРПСКЕ АРМИЈЕ

Савезничке снаге су већ 30. септембра 1918. год. завршавале опколјавање делова бугарске војске западно од Куманова; француска војска (коњичка бригада генерала Гомбете) заузела је Скопље, а за бригадом је ишла 22. колонијална дивизија. Док су делови ове дивизије остали код Кичева, Енглеско-грчке снаге, тога дана добивши вест о бугарској капитулацији, заузимају Беласицу и приморавају Бугаре на одступање долином реке Струме.

Српска војска, којој се журило да продужи операције на север ради ослобађања своје земље, суочила се са низом тешкоћа које је требало отклонити пре настављања операција. Непријатељства са Бугарском су престала 30. септембра, у подне. Међутим, команданти бугарских јединица су у споразуму са немачким штабовима, одувожачи предају оружја код Куманова да би немачким јединицама остало што више времена за организовање одбране испред Врања. Због тога је српска 1. армија изгубила два дана док је присилила бугарске јединице на предају, у рејону Куманова, да би отворила пут у долину Мораве.

Српска војска (1. армија) је 30. септембра била на линији: Моравска дивизија је заузела Стракин и пресекла пут Куманово-Крива Паланка; Дринска је стигла до села Војника на Пчињи, на истом путу; Дунавска је подишла Куманову и пала на одступницу трупа 1. бугарске армије, код села Орашца. За овом армијом су у резерви наступиле 17. и 76. француска дивизија.

Командант прве српске армије, војвода Петар Бојовић, је процењујући ситуацију пред својим фронтом, био потпуно свестан тешких последица по даљи успех операција уколико би он и даље губио време задржавајући се са својим јединицама код Куманова. Зато је замолио српску Врховну команду да му дозволи продужење енергичног наступања према Нишу. Штавише, 30. септембра је издао *наредбу* о томе, али се са њеним извршењем отпочело тек 3. октобра.

Као општа претходница, 1. српска армија је већ 2. октобра кренула ка Нишу и, на око 25 километара северно од Куманова, дошла у борбени додир са деловима 9. аустроугарске дивизије одбацивши је према Врању.

Примљени су и обавештајни подаци да Немци убрзано пребацују нове дивизије на овај фронт, што је потврђивало ранија предвиђања Врховне команде и штаба 1. армије да непријатељ намерава да оформи нови јужни фронт у Србији.

По армијској заповести Петра Бојовића, од 1. октобра 1918. год. Дунавска дивизије имала је да наступа левом обалом Јужне Мораве, а Дринска десном. Моравска дивизија била је у другој линији и за прво време, како се каже у диспозицији, "деловала друмом: Куманово-Врање-Лесковац". Правац кретања главних снага ишао је долином Јужне Мораве, обема обалама. Командант армије је наредио да француска коњичка бригада и српски комбиновани коњички пук, образован од дивизијских ескадрона 1. армије, изађу пред армију 2. октобра код Куманова и да, у улози армијске коњице, на један до два дана марша испред дивизије првог ешалона, осигурају цео фронт армије. После пристизања коњичке дивизије, дивизијски ескадрони требало је да се врате у своје дивизије, а француска и српска коњица (6 пукова) под командом генерала Гамбете, да са истим задатком наставе надирање према Нишу, и то: француска коњичка бригада десном обалом Јужне Мораве ка Пироту и Нишу, а српска Коњичка дивизија правцем Куманово-Врање-Лебане-Лесковац-Ниш.

Пред наступајућим трупама српске и француске војске одступале су јединице 61. немачког армијског корпуса: остаци два ловачка (јагер) батаљона, јединице Ландвера (Ландњехр) и Ландштурме (Ландстурм), преко Скопља и Куманова ка Врању. Немачким деловима, дотле у саставу бугарске 1. и 2. армије, наређено је да покушају да се преко Софије приклуче 11. армији генерала Штојбена или да се пробију ка Цариграду.

Аустроугарска 9. дивизија се већ од 28. септембра искрцавала код Врања са задатком заштите маршруте и концентрације свих трупа. Потјачања упућена на фронт у Македонији, својим челним ешалонима, тек су се приближавала линији Ниш-Софија (53. алпски корпус, немачка 219. и аустроугарска 30. дивизија), са задатком да се концентришу у регијону Ниш-Пирот.

ОПЕРАЦИЈЕ 1. И 2. ОКТОБРА

Првог и другог октобра 1918. год. трупе 1. и 2. српске армије биле су заузете разоружавањем бугарске војске, чије су се јединице налазиле на њиховом правцу кретања - долином Јужне Мораве ка Врању и Нишу. Истога дана, 2. октобра, било је ослобођено и Куманово.

Пошто је на разоружавању Бугара изгубила два дана, 1. армија је тек 2. октобра предузела надирање ка северу. Дунавска дивизија, ојачана комбинованим коњичким пуком, отпочела је марш од Куманова и у девет часова предвече, избила на линију село Раховица-Прешево, док је

комбиновани коњички пук, под командом мајора Драг. Мильковића, упућен правцем Сомољице-Бујановац-Врање, продужио до села Биљача где је, између коњичких патрола и осигуравајућих делова непријатеља, дошло до краћег пушкарања. Дринска дивизија, која је тек после подне довршила разоружавање Бугара код Младог Нагоричана, предузела је покрет предвече и целом избила на линију село Старо Нагоричане-село Карабичане. Моравска дивизија је прошла кроз Куманово и заноћила у рејону села Горње и Доње Којнаре. Француска коњичка дивизија је стигла у Куманово на преноћиште, док се српска коњичка дивизија прикупљала у Кочанима, где је остала да преноћи.

ОБОСТРАНИ РАСПОРЕД СНАГА

Командант прве армије, војвода Петар Бојовић, наредио је 3. октобра покрет на линију: Кањижа-Врање; Дунавска и Дринска дивизија на линију: Бујановац-Гњилане-Ристовац-Биљаница, а Моравска дивизија код Прешева. Око подне, тога дана, делови Дунавске дивизије у борбама код Новог Сада су заробили једног официра-лекара и 6 болничара, све из 91. пука, од којих су добили многа обавештења о непријатељским снагама којима је задатак да бране Врање. Ови искази, допуњени обавештајним подацима прикупљеним у штабу 1. армије, казивали су да се пред фронтом 1. армије налази 9. аустријска дивизија која је била на средњој Пијави (у Италији) и припадала 8. или 28. корпусу 6. армије. Нису се могли проверити искази заробљеника да су до 3. октобра, на положаје код Врања, требале да стигну четири немачке дивизије.

Састав дивизије био је следећи: 30. пук (већином Пољаци), који је до 23. септембра био у резерви у Гајарину на италијанском фронту, када је укrcан на станици Сацина, а 1. и 2. октобра искрцан у Врању; 80. пук (већином Пољаци), такође, стигао са италијанског фронта; 91. пук (већином Чеси), укрцао се у месту Портопане и 20. септембра стигао у Врање; 102. пук (већином Чеси), био је на путу за Врање. Дивизијска артиљерија још није била стигла на овај сектор.

Девета аустријска дивизија у свом саставу је имала две бригаде: 1. бригада (30. и 80. пук) и 2. бригада (91. и 102. пук). Сваки пук имао је по три батаљона од по пет чета, свака по 120 људи. Сваки батаљон имао је по једну митраљеску чету од по 10 оруђа, а један од батаљона у пуку имао је и по један митраљески вод од четири лака митраљеза које су носили војници. Сваки пук је укупно имао по 25-30 митраљеза.

Распоред непријатељских снага на одбрамбеним положајима код Врања, био је следећи: 61. аустријски пук био је распоређен најисточније на одбрамбеној линији; на к.848 била су два батаљона 30. пука, који је заузимао и основне положаје на висовима рујна (к.270), западно је био 80. пук, а у дивизијској резерви био је 91. пук, чији се 2. батаљон 1/2. ок-

тобра налазио у селу Вртогошу и ноћу 2/3. октобра упућен је ка Новом Селу, а остала два батаљона за њим. Нису били утврђени положаји 102. пука. Командно место Штаба 9. дивизије налазило се у селу Братоселцу.

По једној касније ухваћеној оперативној заповести Штаба 9. аустроугарске дивизије, њен је састав био следећи: два батаљона 91. пука, један батаљон 102. два бања 30. и три батаљона 80. пука и два марш-батаљона, свега десет батаљона. Са овим батаљонима били су и немачки велосипедисти и сва немачка артиљерија повучена од Бугара. Командант 9. дивизије био је фелдмаршал - лајтнант Грајнер.

Ујутру, у 5 часова, 3. октобра 1918. год. делови 9. аустријске дивизије (заштитни делови) држали су борбене одбрамбене положаје на линији к.970 (п.Рујан) - Самољица - село Црнотинце - к.1011 (гара). У првој борбеној линији (од Летовице па на исток до Рујна) били су 30. и 80. пук; 102. пук са једним батаљоном био је код Бујановца, две чете код Давидовца и две чете у Добросину, где су разбијене; 3. батаљон 102. пука отишао је за Софију одакле се није још вратио. Још се није знало где се налазио 91. пук који је 1. октобра био код Давидовца.

Девета аустроугарска дивизија имала је задатак да пред наступајућим српским трупама потпуно затвори долину Моравице, па је посела положаје за одбрану на линији: к.848 - Ново Село - Самољица - Рујинце - Гара, с обе стране Моравице, и то са 91. и 102. пуком источно, а са 30. и 80. пуком западно од реке.

На дан 3. октобра 1918. год. Врховна команда издала је само две маршруте Штабу 1. армије, од којих се једна односила на разоружавање 4. бугарске пешадијске дивизије код Куманова, а друга на операције код Врања: "И армија наишла је на десет километара северно од Прешева на једну аустријску дивизију и немачке делове. Непријатељ има и тешке артиљерије."

У 8.00 часова, 3. октобра, распоред јединица српске 1. армије био је следећи: *Дунавска дивизија* на линији Прешево-Пећена, са коњичким пуком и слабим пешачким одељењима код Бујановца; *Дринска дивизија*, целом, северно од села Четирице са зачељем код Војника; *Моравска дивизија* код Куманова. *Коњичка бригада* генерала Гамбете била је код Куманова. Дунавска дивизија ја за око 15 километара измакла испред Дринске дивизије и сударила се на 25 километара северно од Куманова, на реци Моравици, са аустроугарском 9. дивизијом.

Дунавска дивизија је наступала у две колоне: десна (8. и 7. пешадијски пук, хаубички дивизион, пољски артиљеријски пук, чета пионира и вод болничара под командом пуковника Властимира Николића), главном комуникацијом Куманово-Врање-Ниш; лева колона (9. пешадијски пук, брдски дивизион, вод коњаника и вод болничара под командом пуковника Момчиловића), правцем Прешево-Добросин-Кончул-Гоч-долина Ветернице-Лебане-Бојник-Житорађа.

Дунавска дивизија отпочела је покрет у 6 часова на широком фронту. Јутро је било тмурно и хладно.

Седми пешадијски пук у 02.30 часова примио је заповест команданта 1. дунавске пешадијске бригаде да продужи покрет, па је у 10.30 часова стигао у село Братоселце, а у 11 часова у Биљачу. Остављајући 2. батаљон у резерви, код села Биљаче, кренуо је према северу, без борбеног контакта са непријатељем.

Осми пешадијски пук је кренуо на север пут Бујановца у 6 часова и убрзо стигао пред Биљачу. У 07.10 часова непријатељ је отворио жестоку артиљеријску ватру, па се главнина 8. пука развила у еволуционе поретке и продужила кретање.

Чим су предњи делови Дунавске дивизије, око 08.00 часова подишли положајима непријатеља, заподенула се жестока борба. Бројно надмоћне аустроугарске трупе, распоређене на погодним положајима, пружале су жилав отпор, нарочито на десној обали Моравице (к.504 - село Сомољица - Ново Село).

По новој *наредби* команданта 1. пешадијске дунавске бригаде, од 08.15 часова, 8. пук је кренуо са 1. и 2. батаљоном у напад и 3. батаљоном у резерви. Први батаљон је кренуо у напад на непријатеља на линији: друм коша Боровац, лево до Мораве, а десно до села Самољинце, док је 2. батаљон (са своје три чете) напао у правцу Ново Село - Самољица. Командиру 3. чете овог батаљона наређено је да крене ка пл.Рујану и заузме к.970 (западно од села Лукарце) и да дејствује у бок непријатеља у правцу села Кошарна и Богдановца.

Први батаљон продужио је наступање у одређеном му правцу, а 2. батаљон отпочео је рокирање и развој за напад. Непријатељ је жестоко тукао артиљеријом наступајуће српске јединице: митраљезима је тукао са косе код Новог Села, а чули су се и неки пуцњи од села Рајинци. Због жилавог непријатељевог отпора, десна колона Дунавске дивизије, упркос великим пожртвовању, није успела да потисне непријатеља, па је командант колоне, пуковник Николић, у 13.15 часова наредио да се јединице зауставе на достигнутој линији и да се сва колонска артиљерија обједини под командом команданта польског артиљеријског пука како би се што боље извршила артиљеријска припрема јуриша.

Девети пешадијски пук Дунавске дивизије, у 06.10 часова пошао је из Прешева. У 11.40 претходница (3. батаљон и два топа) је избила на Гору (к.1011), напала једну аустријску коњичку патролу и заробила неколико војника.

Дринска дивизија (4. 5. и 6. пук) је у току дана продужила надирање у једној колони десном обалом Јужне Мораве, у правцу Врања, избивши у висину десног крила Дунавске дивизије, с којом је ухватила везу на Рујну, не успоставивши борбени контакт са непријатељем. Коњичка дивизија је са свим својим деловима наставила покрет од Кочана ка Куманову да би изашла на чело трупа 1. армије и предвече стигла југоисточно

од Куманова. Моравска дивизија кретала се у два ешалона друмом Куманово-Врање, за дивизијама у првој линији (Дринском и Дунавском). Француска коњичка бригада генерала Гамбете, продужила је марш од Куманова десном обалом Мораве, ка северу, тежећи да што пре избије на чело трупа 1. армије.

БОРБЕНА ДЕЈСТВА 3. ОКТОБРА (ПО ПОДНЕ)

Борбена дејства Дунавске дивизије настављена су по подне, 3. октобра по *наредби команданћа дивизије* у 13.00 часова, којом је наређено команданту 1. бригаде (десне колоне) да крене за село Биљачу и даље. Чим Дунавска дивизија, која је тада била у висини Жујинца, избије на свој положај, да ступи с њом у везу и продужи извршење задатака. Команданту бригаде забрањено је да 2. батаљон 7. пука ангажује без одобрења из дивизије. У 13.15 часова командант десне колоне издао је наређење команданту претходнице и команданту главнине (8. пук) и команданту польског артиљеријског пука о продужетку наступања и гоњења непријатеља.

Међутим, како пуковник Белимарковић, који је са половином 3. батаљона 8. пука био упућен у правцу Новог Села није добио поменуто наређење пуковника Николића о заустављању на достигнутој линији, продужио је наступање. У 14.00 часова он је успео да потисне непријатеља код Новог Села, и заузме га. Продирући кроз направљену брешу, продужио је са гоњењем непријатеља. Његова јединица је тако остала сама, јер десно није била успостављена веза, а лево крило било је сасвим заостало.

Чим је примио извештај о успеху код Новог Села, командант колоне (1. дунавске пешадијске бригаде), у циљу проширења и експлоатације овог Белимарковићевог успеха, у 15.30 часова је наредио продужетак напада са 8. и 7. пуком. Артиљерија је поново добила задатак да подржи напад и да, пре свега, неутралише непријатеља на Рујану.

Напад је започео у 17.00 часова са свим борбеним распоредом у линији: Ново Село - Богдановац (источно: 3. батаљон 7. пука и западно од линије, 3. батаљон 8. пука без две чете). Остали делови 7. пука били су распоређени: пуковско митраљеско одељење на коси северно од Новог Села, са задатком потпомагања прве борбене линије, 1. батаљон у пуковској резерви код Новог Села; 2. батаљон као бригадна резерва на коси северно од Биљаче.

У 16.00 часова, 7. пук је кренуо од села Биљаче, и у рејон Новог Села стигао у 17.00 часова. У 16.50 часова десно крило 8. пука наступало је ка фронту између села Самољице и Новог Села. Непријатељ се убрзо повукао са ове линије и 8. пук је њоме потпуно овладао до 17.00 часова. Пук је наставио надирање, и до 18.00 часова потиснуо непријатеља са

фронта, источно од Самољице заробивши већи број непријатељских војника. Непријатељ је започео повлачење са целе косе Самољица - Боровац у правцу Божињевца.

Напад десне колоне продужен је правцима ка Богдановцу и Божињевцу у следећем распореду: десно крило 7. пук (без 2. батаљона) са 3. батаљоном 8. пук (без две чете) нападало је у правцу Богдановца са потребним осигурањем са правца Лукараца; лево крило, 8. пук (два и по батаљона) продужило је напад правцем Самољица-Божињевац-Жужељица. Бригадну резерву чинио је 2. батаљон 7. пук код Новог Села.

Наступање нападне колоне одвијало се без јачег отпора, и у 18.30 часова, 7. пук је овладао косом јужно од Богдановца, а непријатељ је пред 8. пуком напустио своје положаје и одступио ка Врању, тако да је до мрака цео непријатељски одбрамбени положај био у рукама јединице Дунавске дивизије. У међувремену, један батаљон 6. пук Дринске дивизије избио је, без отпора, на планину Рујен.

Лева колона Дунавске дивизије овладала је Гаром и око 16.30 часова предњи делови су избили на Дуплицу, заробивши једну патролу уз аустроугарског 80. пука. Одмах затим, упућен је један вод, под командом потпоручника Павла Илића, да заузме село Добросин и извиђа у правцу Кончула. Вод је у току ноћи напао непријатеља у селу Добросину, кога су држале 8. и 10. чета 102. пука и растерао обе чете, заробивши пет официра и 116 војника.

У поподневним часовима, француска Коњичка бригада је стигла код села Свињишта у висину предњих пешадијских делова десне колоне Дунавске дивизије и одмах, заједно са Комбинованим коњичким пуком, продужила покрет према Дражевици ради обухвата левог крила непријатеља.

Пошто није могла да затвори брешу код Новог Села, кроз коју су српске снаге надирале на север и спречи обухват свог левог крила, аустроугарска 9. дивизија је напустила своје положаје на 10 километара јужно од Врања. "Она није могла", како без устезања истичу аутори Letzer Krieg-a "да заустави Србе чијем је напредовању давала крила чежња за отаџбинским тлом. Судбина је морала да пође својим током."

Обострани људски и материјални губици, у току борбених дејстава овог дана (3. октобра), били су следећи: у Дунавској дивизији погинуо је само један каплар, а рањеника је било 11, од којих један официр, три подофицира и седам каплара; заробљено је 177 непријатељских бораца, од којих пет официра, а заплењено 11 митраљеза, једна амбулантна кола и четири коња.

БОРБЕНА ДЕЈСТВА 4. ОКТОБРА

Сходно ранијим наређењима, 1. српска армија и овога дана наступала је ка Нишу, образујући општу претходницу савезничкој војсци. Пошто је у рејону, од око 25 километара од Куманова одбацила 9. аустријску дивизију ка северу, Прва армија је наставила напредовање ка Врању. Утврдило се да непријатељ има намеру да од аустријских и немачких снага образује нови фронт и да српску војску што дуже задржава у њеном покрету ка Дунаву, односно "у инвазији јужних провинција Аустро-угарске". Циљ Група армија, које су оперисале на фронту Србије, био је ослобођење Ниша, важног комуникационог чвора, а затим, "да дебушује на широком фронту између Дрине и Дунава у пределе северне Србије".

Према наређењу *Врховне команде* српске војске од 4. октобра, савезничка војска, при свом даљем надирању на север, постројавала се тако да је српска образовала лево крило, француска (са неким грчким и италијанским дивизијама) - центар, а енглеска десно крило.

Дринска дивизија је са положаја Рујан најпре у једној, а затим у две колоне продужила надирање десном обалом Јужне Мораве у правцу села Требешиња и Врањске Бање. Слаб отпор непријатељских делова код села Буштрања и Требешиња је сломила, и до увече 4. октобра, избила на линију: село Требешиње-село Преображење. Коњичка дивизија, у току овога дана, наставила је покрет са просторије југоисточно од Куманова, где је 3/4. октобра заноћила у правцу ка Врању, да би изашла на чело трупа 1. армије и 4. октобра увече стигла до варошице Бујановац. Моравска дивизија је, тог дана, била у армијској резерви (позади Дринске и Дунавске дивизије), прикупљена на просторији: Биљача-Доње Букуровце-Прешево и ту заноћила "не крећући се напред, да би добила предвиђено одстојање од једног дана марша, од чељних дивизија."

Борбена дејства изводила је овога дана (4. октобра) Дунавска дивизија (7. 8. и 9. пешадијски и пољски артиљеријски пук), са две колоне: десна колона - 1. дунавска пешадијска бригада (7. пук у претходници, 8. пук у главници) и лева колона - 9. пешадијски пук.

Пошто је одбацила и пртерала непријатеља са линије: Ново Село-Сомољица-Рајинце-Гаре, десна колона Дунавске дивизије је заноћила 3/4. октобра, углавном, на линији: Ново Село-Самољица, док је лева колона у току ноћи била у покрету ка Добросину и Кончуљу.

До 12.00 часова 4. октобра, наступање десне колоне Дунавске дивизије ка Врању, одвијало се у следећим етапама:

Претходница: 7. пешадијски пук (без једног батаљона), 2. дивизион пољског артиљеријског пука, чета пионира, под командом потпуковника Душана Симовића, кретала се правцем: Ново Село-Врање. Претходница је целом стигла до Доњег Вртогоша, а лева побочница у висини Горњег

Вртогоша, где је дошло до краће пушњаве. Непријатељ је пуцао са косе, североисточно од села Вртогоша.

Главнина 8. пешадијског пука кренула је са своје просторије у 09.10 часова. У 10.45 часова задржала се код села Жужељица, а у 11.50 часова кренула је даље, пошто су војници прегазили Јужну Мораву.

Главнина леве колоне (9. пешадијски пук) у 06.10 часова пошла је са Дубнице и преко Добросина, у 11.20 часова, стигла у Кончул. Једно непријатељско одељење, јачине око 100 људи, посело је Бильачу, но 3. батаљон, који је био у претходници, напао их је и, испаливши неколико зрна из пољског топа, натерао непријатеља на повлачење. Заробљено је пет војника из 10. чете 91. пука.

БОРБЕ НА ПРИЛАЗИМА ВРАЊУ, 4. ОКТОБРА (ПО ПОДНЕ)

У 12.00 часова 4. октобра, претходница десне колоне Дунавске дивизије, члом предње трупе, стигла је код села Доњи Вртогош, а члом главнице код села Јашанац. После одмора од десет минута, претходница је кренула, и у 12.30 часова предњи делови предње трупе (3. батаљон, 7. пешадијски пук, на челу са мајором Александром Ружићем) су нашли на јаку пушчану ватру непријатеља, са косе североисточно од села Доњи Вртогош.

Непријатељ, у јачини од једне чете, посео је старо утврђење, које се налазило северно од Доњег Вртогоша. Опажено је да је непријатељ посео и положај према селу Горњи Вртогош у правцу кретања леве побочнице (1. батаљон 7. пука без две чете). Ради протеривања ових непријатељских делова, у 12.30 часова развила се *предња трупа претходнице* и предузела силовит напад. Ради помагања овог напада, пласирана је претходничка артиљерија (2. дивизион пољског артиљеријског) на платоу између села Јашанца и села Карадника.

У 12.55 часова примећено је да је непријатељ (јачине до једне чете) почeo да напушта положаје код Горњег Вртогоша (исред леве побочнице) и да се повлачи у правцу севера. У 13.10 часова непријатељ је, под притиском *предње трупе претходнице*, почeo да напушта положаје на утврђењу северно од Доњег Вртогоша и одступа ка Врању, гоњен жестоком пешадијском ватром српске војске. Већ у 13.10 часова, претходница 7. пука (3. батаљон) ушла је и заузела утврђење. За време одступања, непријатељ је био тучен ватром претходничке артиљерије.

Ради енергичнијег гоњења непријатеља и што бржег заузимања Врања, командант 7. пука упућује две чете и пуковско митраљеско одељење из *главне трупе претходнице* (две чете 1. батаљона, 1. дунавска пионирска чета, две чете 3. батаљона) да се крећу између 3. батаљона (преко трупе претходнице) и 1. батаљона леве побочнице. Команданту 3. батаљона је у 13.00 часова наређено да непријатеља енергично гони и што

пре избије на косу северно од Доњег Вртогоша и настави гоњење одређеним правцем.

У 13.30 часова предња трупа претходнице својим предњим деловима избила је на гребен косе, северно од Доњег Вртогоша, и одмах започела борбу с непријатељским деловима који су држали положаје на косама изнад тог села. Чим је претходница избила на гребен северно од села Г. и Д. Вртогош, непријатељ је одступио у северним правцу и повукао се на линију Стропско-Гложје. Од леве побочнице је био упућен један вод на гребен Корпина-Козарник, ради хватања везе са левом колоном. По изјави мештана села Бујановца, неки непријатељски делови одступили су кроз Кончуски теснац, одакле су се чули топовски пущњи.

Око 13.00 часова, командант 9. дивизије *генерал Грајнер* је наредио да немачки 12. резервни савезни батаљон, који му је команда 61. армијског корпуса ставила на располагање, противнападом одбаци српске снаге. Али, противнапад није извршен јер су немачке ловце кратко време после тога, с бока и из позадине, напали многобројни наоружани устаници. У 16.00 часова, претходница 7. пук је пробила непријатељски положај и на линији Стропско-Гложје. После пада тог доминирајућег положаја, непријатељ је одмах отпочео повлачење на целом фронту. "Повлачење је вршено", истичу аутори *Letzer Krieg-a* "под врло тешким условима, пошто су Срби врло снажно надирали а у целом Врању избила је побуна тако да се варош морала да обиђе с југа. Цивилно становништво је отварало ватру из сваке куће, тако да је претила опасност да команда дивизије буде заробљена. Немачке батерије са запрегом (8 топова као и два, управо пристигла, аустријска топа) пали су као жртва српског препада".

Седми пешадијски пук наставио је напредовање и даље енергично гоњење непријатеља; брзи покрети претходнице и енергичан и брз рад претходничке артиљерије нису дозволили разбијеним непријатељским деловима да се задрже, уреде и пруже организовани отпор. У 13.50 часова, северно од села Доњи Вртогош, 7. пешадијски пук Дунавске дивизије је победоносно прешао стару српско-турску границу.

ОСЛОБОЂЕЊЕ ВРАЊА

Да би заштитио извлачење своје коморе, непријатељ је покушао да организује одбрану на јужној ивици Врања.

По избијању на гребен косе, северно од Доњег и Горњег Вртогоша, командант 1. дунавске бригаде, са 7. пешадијским пуком, наставио је даље гоњење непријатеља ватром у покрету. Разбијени непријатељски делови повлачили су се, делом у правцу железничке пруге, делом ка Врању а једним делом подножјем гребена Свети Илија-Плачковица. Покрет 7. пук наставио се правцем Стропско-Врање.

У 14.00 часова, српски војници и официри видели су код касарне у

Врању густе и велике непријатељске колоне, које су се журно спремале за одступање. Осмотривши ово непријатељево комешање, батерија претходничке артиљерије (2. дивизион пољског артиљеријског пука) испалила је неколико зрна преко вароши која су пала посред непријатељске колоне, што је створило велику забуну и пометњу. У циљу спашавања своје коморе непријатељ је посео јужну ивицу Врања, са намером да овде пружи јачи отпор.

Према извештају команданта 7. пука, од 14.30 часова његове трупе су наставиле енергично гоњење. Претходничка артиљерија је "својом ватром тукла одступајуће непријатељске делове. Трећи батаљон нападао је непријатеља који је бранио јужну ивицу Вароши, а с две чете из главне трупе (1. батаљон 7. пука, 1. дивизион пољског артиљеријског пука, 8. пешадијски пук, хаубички дивизион, вод болничара - под командом потпуковника Михајла Недића) претходнице вршио сам обухват непријатељског десног крила. Непријатељски отпор брзо је савладан и у 12.00 часова, 4. чета 1. батаљона (из главне трупе претходнице) ушла је победоносно у Врање, дочекана звоњењем звона цркве и одушевљеним грађанством које је војнике и официре китило цвећем и даривало пешкирима. На северној ивици Вароши задржао сам пук ради прикупљања. По заузећу Врања, 1. батаљон са пољском батеријом кренуо је, сходно наређењу, гоњењем за Гоч."

У 21.00 час, истога дана, командант 7. пешадијског пука поднео је нови исцрпни извештај, у којем је писао: "По избијању на косу северно од Горњег и Доњег Вртогоша, претходница је продужила енергично гоњење у правцу Врања. Непријатељ је потпуно разбијен и одступио је правцем ка Прибоју. По изјави заробљеника пред овим пуком (7. пук - п.а.) били су 91. 80. и 30. аустријски пукови; из свију ових пукова имамо заробљеника. Да ли су ови пукови били цели или само њихови делови, за сад није утврђено.

Заробљена је цела 10. чета 3. батаљона 91. пука и то: командир чете, 3 водна официра и 56 војника. Оружје и 4 митраљеза предати су кмету села Лопардинца. Сем тог заробљен је већи број војника, чији број још није утврђен, а доста велики број непријатељских војника бацио је оружје и размилео се по вароши Врање и околним селима. Величина плена још није утврђена. По првим подацима заплењено је 5 пољских топова, 3 топа 105 дугачка, једна хаубица 120 mm и 2 хаубице 150 mm, као и неколико митраљеза. Тачан број плена јавиће се накнадно."

У 17.00 часова трупе овог пука (7. пук-п.а.) ушли су у Врање, дочекане цвећем и венцима одушевљеног становништва.

По ослобођењу Врања, 7. пук се задржао и разместио на просторији североисточно од Врања, пошто је поставио предстражу "сталног вида" на линији: "Два Брата-Бресница-Мечковац-Пљачковица (1251). У предњој трупи предстраже на овој линији био је 2. батаљон. На коси североисточно од Врања налазила се главна трупа предстраже (3. батаљон,

пуковско митраљеско одељење и 1. пионирска чета), а на линији која би, у случају непријатељског напада, посела за главну одбрану. Две батерије 2. дунавског пољског артиљеријског дивизиона, остале су на свом положају источно од Врања.

У истом извештају командант 7. пука дао је и податке о обостраним људским и материјалним губицима, и о укупном плену. Сопствени губици су били: 4 рањеника, од којих два редова у 7. пуку и два каплара из Дунавског пољског артиљеријског дивизиона и један нестао, поднаредник из 7. пука.

Заробљено је око 500 аустријских војника међу којима и цела 10. чета 3. батаљона 91. пука (напред наведено), три дугачка топа 105 mm, једна хаубица 120 mm, две хаубице 150 mm, око 30 митраљеза, много пушака, кола и коња.

Велики је био утрошак муниције код српске војске, 4. октобра: пушчане - 8.700, митраљеске - 9.200, пушкомитраљеске - 12.400 зрна; ручних бомби - 30, тромблонских бомби - 60, азен бомби - 30, ракетних - 57, шрапнела - 30, пољски топ 75 mm - 23, разорних са смањеним пуњењем - 6 и разорних са нормалним пуњењем - 257 зрна.

*

Олобођењем Врања, створени су повољни услови за паралелно нахијирање ка Нишу, долином Јужне Мораве и Ветернице. Масовно учешће становништва Врања и околних села у борби против непријатељских трупа, знатно је олакшало напредовање јединица 1. армије. То је био нови елеменат у ратној ситуацији који је имао велики значај за даљи развој војних операција у Србији.

БОРБЕНА ДЕЈСТВА 5. ОКТОБРА

Као што се видело, 4. октобра 1. српска армија је и поред јаких борбених дејстава помакла свој фронт за око 30 km на север, у односу на онај од 3. октобра, што је ретко у историји ратова. Када се томе дода да су 9. аустроугарску дивизију од четири пешадијска пука, помагану јаком и бројном (чак и тешком артиљеријом, које српске дивизије нису имале) нападале Дунавска и Дринска дивизија, свака састављена од по три бројно слаба пука на знатно ширем фронту од оног који је бранила 9. дивизија, и растављене врло озбиљном препреком, набујалом Јужном Моравом, онда је слика борбених вредности 9. дивизије још јаснија.

У наредним данима 5. 6. 7. и 8. октобра, 9. аустријска дивизија давала је отпор, али је он био слабији. Дивизија је била сломљена и сада је у гоњењу остављала све више заробљеника и материјала. Снажно гоњена нашом Иар-

мијом, она је за шест дана напустила око 140 колометара по дубини, или просечно око 23 километра дневно. На сваки начин тако дуго маршевање из дана у дан и без борбе било би доволно да дивизију потпуно исцрпи, а под сталном борбом она је била већ апсолутно неспособна за озбиљан отпор.

Петог октобра командант савезничких војски маршал Франше д' Епере, обавестио је Врховну команду српске војске, да према веродостојним подацима непријатељска команда врши прикупљање својих трупа, које ће усмерити према Нишу као циљу своје акције. "Непријатељ има намеру да осигура што евакуацију својих трупа и материјала из Србије и транспортује српске жетве за централне државе.

Што се тиче немачких трупа, јављају да је могућан долазак једне до две дивизије, које би дошли из Горњег Алзаса, где су биле на одмору. Јавља се 20. септембра за следеће немачке дивизије у кантонманима у Горњем Алзасу:

Гардиска Ерзац дивизија: 6. гардиски пук, 7. гардиски пук, 399. пук; 5. Баварска резервна дивизија: 7. резервни Баварски пук, 10. резервни Баварски пук, 12. резервни Баварски пук; 14. резервна дивизија: 16. резервни пук, 53. резервни пук, 159. пук.

Осим тога може се очекивати долазак аустро-немачких трупа из Украјине или нових аустријских трупа из Италије.

Изгледа да Немци немају намеру да узму трупе са румунског фронта.

Среће се пажња 2. бироу на ова кретања, поводом којих треба испитивати саслушавањем свију, а особито заробљеника и војних бегунаца."

Сходно директиви Врховне команде командант 1. српске армије, војвода Петар Бојовић, наредио је продужетај гоњења непријатеља и надирање колона у правцу Пирота, Ниша и Прокупља, гоњење непријатељских делова и енергично савлађивање отпора новопристижућих непријатељских појачања.

Петог октобра десно крило Армије - Дринска дивизија - доспела је, после борбе код Несврте, до линије Врбово - Боровик, иза ње на линији Превалац - Себеврање - Врање дошла је коњичка бригада Гамбета.

После кратке заштитничке борбе на линији Мазараћ - 826, на левом крилу армије, непријатељ је посео положај коте 656-642 доста знатним снагама па и одатле је брзо пртеран. Затим, сломљен је отпор и на положају Лепеница - к.612, одакле се непријатељ, пошто је оставио више од 400 заробљеника, повукао. Око 16 часова после огорчене борбе дивизија је узела положај Лепеница - Умевци (фронт 14 км). Најзад, гонећи одред до ноћи стигао је до села Теговиште (теснац џепски), а лево крило северно од Големог Села; десно крило око 25 км, а лево око 20 км од места прошлог преноћишта.

Распоред 9. аустријске дивизије био је: на левој обали Мораве 30. и 80 пук, на десној 91. и 102. На левој обали, поред тога, било је неколико одељења немачких ловаца, 9. дивизији су приододати 39. 41. и 42. маршевни батаљони. По једној заповести, коју смо на Кунаревској чуци добили,

состав 9. дивизије био је састављен од 10 батаљона, неколико чета велосипедиста и сва немачка артиљерија. Задатак дивизије је да успори напредовање трупа 1. армије правцем Врање-Ниш, што је могуће дуже, до долaska свежег појачања. Заповест је, као командант, потписао генерал лајтнант Грајнер.

Десна колона Дунавске дивизије у свом наступању нашла је на немачке заштитне пешадијске делове, на линији: к.896 - село Мазараћ и претерала их после кратке борбе; у свом даљем надирању нашла је на линији: к.650-442 на јаче заштитне делове са једном групом брдске артиљерије, са правцем Јелашнице, а другом од Бачевишта. После кратке борбе, непријатељски отпор је сломљен и колона је под борбом продужила наступање све до к.612 - Лепенице, када је непријатељ одбачен одступио у нереду, остављајући више од 400 заробљеника.

Гоњење је продужено и у 20.10 часова, када су наши предњи делови ушли у Владичин Хан. Главнина десне колоне задржала се између Лепенице и Репинца.

Лева колона, у 16.30 часова, била је у покрету од села Дреновца ка Ушевцу. Према њој непријатељ је, по исказу мештана, био код Големог Села са 3 чете и митраљезима.

Други коњички пук са брдском батеријом Дунавске дивизије, око 15.00 часова, био је развијен према непријатељу код Големог Села. Резултат акције није још познат.

Код карауле Криво дрво, лева колона заробила је команданта 30. аустријског пука.

Француска коњичка бригада потпомагала је у нападу на к.442 дејством у бок и леђа непријатељу, који је одступио у нереду.

Бригада је главном заноћила на линији Превалац-Себеврање.

Овога дана, Коњичка дивизија је већ учествовала у борби западно од села Добрејанце и 2. коњички пук према Големом Селу.

На тај начин И армија је 5-ог имала на десној обали Мораве, Дринску дивизију са коњичком бригадом Ганбета, на левој Дунавској са Коњичком дивизијом и позади центра Моравској на дан марша у армијској резерви. То је уједно била сва снага која је гонила Немце и аустријанце на фронту Приштина-Врање, јер се одред из дивизије Пате, послат у Гиљане не може још рачунати као снага која гони 62. корпус, пошто је кроз Гиљане пре два дана прошао део Дунавске дивизије. Због овако наглог гоњења на правцу Врање-Ниш, 62. корпус, коме су већ биле пресечене везе долином Медвеђе, је био принуђен на повлачење.

Петог октобра у Штабу 11. немачке армије започело се са остваривањем закључака о новој организацији немачко-аустроугарске одбране на новим положајима према процени војне ситуације још 3. октобра. Наиме, потукупник Кирх наводи: "Противу линије Приштина - Врање најављено је наступање две француске, једне италијанске и шест српских пешадијских и једне коњичке дивизије. Нарочито јак је био притисак непријатеља у доли-

ни Јужне Мораве у правцу Врање. Претпостављало се да туда наступају обе српске армије. Према овим силама стајале су на расположењу код 62. корпуза, код Качаника, остаци немачких трупа: 1 слаба чета велосипедиста, 2 брдска митраљеска одељења по 5 митраљеза и неколико стрелача (ловаца) колоне под јенералом Велом. Овим треба додати слабе аустријске снаге код Приштине и Митровице; 1 даљи аустријски деташман, јачине два батаљона са 1 батеријом, требао је 5. октобра одмаршевати из Крушевца ка Приштини. На његово стизање могло се рачунати најраније 9. октобра. Код 61. корпуза 9. дивизија и немачке трупе у јачини од 5 батаљона са укупно 820 пушака, 4 брдска митраљеска одељења са 25 митраљеза, 8 батерија са 20 топова, 1 ескадрон са 57 сабља и 1 пионирска чета од 120 људи затварали су јужно од Врања долину Мораве. - 210. дивизија могла је бити искрцана најраније до 9. октобра а Алпски корпус до 14. октобра код Ниша.

Задатак XI армије био је да јужно од линије Приштина - Врање задржи непријатељско надирање. Код тако спорог пристизања појачања није се могло ни помишљати на извршење овог задатка. Тежило се према томе да се организује нова одбрамбена линија од Преполца преко Бојника на висове северно од Лесковца. Да ли ће се ова намера моћи извести зависило је у првом реду од отпора 9. аустријске дивизије у долини Мораве. Ова дивизија долазила је с италијанског фронта, где је била само кратко време на одмору. Она је била врло слабог бројног стања и рђаво одевена и опремљена. Њена се артиљерија тек транспортовала. Командант дивизије који се јавио команданту армије, имао је најбољу вољу, али се трупа показала већ при првом судару са непријатељем као неупотребљив инструмент у рукама.

Као што се види, већ 3. октобра у штабу 11. армије генерала Шојбена извршена је потпуна правилна процена војне ситуације на овом ратишту. Међутим, при томе се постављало једно војно питање, које баца прилично лошу сенку на немачко командовање и на његову способност да се из правилне војне процене извuku и правилни закључци и одлуке за даљу оперативну активност. Наме, ако се, а то је извршено, већ претпостављало да низ Мораву наступају обе српске армије (1. и 2.) и Коњичка дивизија и када се немачки штаб већ уверио са каквом су енергијом и упорношћу до тада српске трупе вршиле гоњење далеко многобројнијих и отпорнијих бугарских трупа, онда се намеће питање: Зашто је слабо и рђаво опремљена 9. аустроугарска дивизија остављена сама да брани, и то још упорно, што дуже време, просторију од неких 120 km по дубини и око 60 km на фронту? Очекивала су се појачања, и то знатна; желело се да се Ниш што упорније брани. На линији Западна Морава-Селичевица-Нишава, хтело се да образује нов стабилизовани фронт, па зар није онда било правилније бацити све што се имало напред, јужно од линије која се жели организовати, да се добију сигурно тих 5-8 дана док не стигну појачања. Дивизија "Дитрих" и још неке немачке трупе, које су још 1. октобра биле упућене у резерву корпуса у Лесковац и Ниш, могле би можда дати више користи на овом широком фронту и великој дубини, да су остављене јужно.

Према закључцима од 3. октобра, Штаб немачке 11. армије је 5. октобра започео припреме за одбрану Лесковца, тако што се главним снагама распоредила на простору Лесковац-Преполац (код Куршумлије). Главнина Алског корпуса запосела је положаје на просторији од Куршумлије до падине Пасјача, и њу саму. 219. дивизија била је оријентисана према Ђетини и Драшковој Кутини, док је армијска резерва била у рејону Прокупља.

У својој војно-стручној анализи ситуације на овом делу одбрамбеног немачко-аустроугарског фронта, потпуковник Кирх истиче, да је аустријска 9. дивизија одступила без знатнијих отпора, напуштала положај за положајем, па је тако "непријатељу" (Србима - п.а.) уступљен и предејански теснац. Дивизија је, dakле, била у непрекидном одступању. "Она је уступила непријатељу 110 км по дубини. Према дужини дневних маршева може се закључити да није дат непријатељу скоро никакав отпор. Дивизија се показала недораслом датом јој задатку. Овим брзим повлачењем дивизије (9. п.а.) онемогућен је команди XI армије да изврши развој својих снага јужно од Ниша..."

Потпуковник Кирх закључује своју анализу следећом оценом и десидираним одлуком Штаба 11. немачке армије из Групе армија генерала Шолца: "Већ 5. октобра увече било је јасно, да због слабе јачине трупа код Приштине и брзог одступања 9. аустријске дивизије није могуће образовање одбрамбене линије Преполац висови северно од Лесковца. Ради тога наредила је команда XI армије 5. октобра увече у 11 часова, да Алски корпус под командом фон Тучека организује отпор на линији Рударски превој (јужно од Куршумлије) - Пасјача планина, а 219. дивизија под командом генерала фон Коча у продужењу лево на линији Ђећина-Драшкова Кутина. Армијску резерву требало је (у јачини 1 пук пешадије и 1 батерија) дати из свог састава Алски корпус ставити је на расположење код Прокупља. Алском корпусу потчињен је деташман пуковника Клема, јачине два батаљона и 1 батерије."

"Командант јужне групе Шолц наредила је 5. октобра убрзано превожење 217. дивизије из Софије у Пирот и Белу Планку."

"30. аустријска дивизија упућена је преко Румуније и Угарске. Њен 18. ловачки батаљон, већ искрцан у Пироту, потчињен је 217. дивизији."

СРПСКИ ОБРАЧУН ОКО ЛЕСКОВЦА 6. ОКТОБРА

Главни војни одбрамбени напори јединица 11. немачке армије, односно 9. аустроугарске дивизије, били су усмерени на спречавање продора Прве српске армије кроз Грделичку клисуру и њено избијање у Лесковачко поље, у коме се тада налазило пет немачких и аустроугарских (непотпуних) дивизија. Међутим, продор српских снага Немци и Аустријанци нису могли да зауставе.

Пошто је присилила непријатеља да се повуче из Големог Села према Округлици и Лесковцу, Коњичка дивизија је продрла левим крилом чак до Лесковачког виса, запосела простор даљег слива Ветернице, а свој извиђачки ескадрон упутила у правцу Прокупља.

Дунавска дивизија, пошто је сломила аустријско-немачки отпор код Предејана и к.503, изашла је из Грделичког теснаца, заузела Грделицу у 17.00 часова и преноћила у њој, истуривши своје осигуравајуће делове на линији: к.306-472 - Добротин - к.446.

Дринска дивизија заноћила је на линији Сурдулица-Сувојница-Длогојица. Коњичка бригада генерала Гамбеше дошла је до Мачкатице и ту заноћила, крећући се иза Дринске дивизије.

Моравска бригада, као армијска резерва, дошла је до Владичиног Хана.

ОСЛОБОЂЕЊЕ ЛЕСКОВЦА 7. ОКТОБРА

Под јаким притиском јединица 1. армије, немачке и аустроугарске трупе су се повлачиле из Лесковачког поља већ око 10 часова. Није им успео један напад на делове 2. бригаде Коњичке дивизије. Коњичка дивизија је у току 7. октобра уз садејство Дунавске дивизије наставила нахиранје левом обалом Мораве у правцу Ниша и Прокупља. У 11 часова Коњички ескадрон Дунавске дивизије са једном четом из Дунавске дивизије, после краће борбе ушао је у Лесковац.

У 11.45 часова командант 2. коњичке бригаде доставио је следећи извештај: "После једног успешног напада, непријатељ је почeo да се повлачи. Предњи делови улазе у варош под борбом. Овог часа полазим са остатком бригаде у варош. Непријатељ једним делом (око две чете) повлачи се ка Стопањи. Други пук је упућен правцем у село Стопање."

У извештају команданта 3. коњичког пука из састава 2. коњичке бригаде, стоји и следеће: "Пук је заноћио у главници 2. коњичке бригаде на к.358, западно од Лесковца.

У 08.50 часова, по усменом наређењу команданта 2. коњичке бригаде, ојачан је 2. коњички пук са остатком 1. ескадрона овог пука и једним митраљезом, коме су садејствовали водови поручника Божидара Вељковића и потпоручника Бранка Божанића при нападу на Лесковац. У 11 часова, отворена је јака митраљеска ватра са Хисара на непријатељске делове који су одступали из Лесковца.

У 12 часова, пук је ушао у Лесковац и избио на северну ивицу вароши. Од 13 до 17 часова непријатељ је тукао брдском артиљеријом, од села Винарца, северну ивицу Лесковца. У 17.30 часова пук је предао положај 7. пешадијском пуку и скантоновао се у Лесковцу.

Непријатељ је имао ове губитке: заробљено 8 официра и 120 војника и заплењено 8 митраљеза и 8 коња, што је предато начелнику среза у

Лесковцу. Утрошено муниције: пушчане 2.500 метака; за митраљеску пушку 3.000 метака; за митраљезе 500 метака; офанзивних бомби 10 и дефанзивних бомби 10. Муниција је попуњена из бојне коморе.

Трећи ескадрон је на правцу: Лебане-Житни Поток.

Оба митрљеска вода пешке, са командиром, у саставу су допунског дивизиона."

Седмог октобра 1918. године, фронт 1. српске армије ишао је од Дурсунске мале преко Јастрепца на Богојевац (сев. од Лесковца), Винаре, Белановце, Каменита чука (Дунавска дивизија). Један ескадрон Коњичке дивизије, овога дана, извршио је рекогносцирање чак до Ђакуса (источно од Прокупља), а други без додира са непријатељем заузео Житни Поток.

Резерва је преноћила између Предејана и Цепа.

Осмог октобра Моравска дивизија, која је до сада била у резерви, избачена је на фрон уместо Дринске која је сада образовала резерву. По заповести команданта армије за даље гоњење, пошто је изнета ситуација армије, *наређено је:*

Бригада ћенерала Гамбете упућена је долином Кутине и Нишаве да оперише ка Нишу с тим да једним делом заузме Пирот. Њој је стављено у задатак да својом главнином избије долинама река Врела и Кутине у долину Нишаве код Беле Паланке и села Суводола, а затим долином Нишаве да помогне заузеће Ниша.

Дунавској дивизији да продужи гоњење левом обалом Мораве претерујући непријатеља на своме правцу до заузећа Ниша, одржавајући везу источно, са Моравском, а западно са Српском коњичком дивизијом.

Моравска дивизија продужиће покрет десном обалом Мораве, упућујући једну колону и преко Бабичке Горе (Гарине) за напад преко Селичевице ка Нишу.

Дринска дивизија прикупиће се око Лесковца и, образујући армијску резерву, кретаће се друмом Лесковац-Чечина-Ниш на 10 км иза зачеља предњих дивизија.

Коњичка бригада Гамбете напашће непријатеља код Ниша обухватно с источне стране, а наша Коњичка дивизија са западне стране.

Армијска артиљерија кретаће се на челу Дринске дивизије. Штаб армије од подне у Лесковцу.

Као што се види, марш-маневар је организован тако да се, гонећи непријатеља широким фронтом са две дивизије и свом коњицом у првој и једном дивизијом на чијем је челу армијска артиљеријска у другој линији на близком одстојању, непријатељ може напасти и одмах на сваком месту где се заустави, а пред Нишем, где се очекивао јачи отпор, већ са 40 километара је организован снажан напад на центар, обухватајући оба крила са тенденцијом пресецања одступнице на север."

Прва српска армија, под командом војводе Петра Бојовића, ослободила је за непуних осам дана јужну Србију и наставила победоносни марш ка северу ради ослобођења Ниша.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алимпић Милић: *Солунски фронт*, Београд, 1967.
2. Архив Војноисторијског института Београд (у даљем тексту: АВИИ, Београд): *документи*, књига 4/1, кутија бр.11, док.бр.1/1, лист 485-487.
3. Белић, јенерал Емило Ј. (тада начелник штаба 1. српске армије: Солунски фронт. Операције за заузимање Ниша. Београд, *Ратник*, јул-август 1928, свеска VII-VIII, стр.12,19,21,22.
4. "": Капитулација бугарске војске и оцена њеног рада при пробоју Солунског фронта у захвату 1. српске армије. Београд, *Ратник*, септембар 1928, св. IX
5. *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914-1918. године*. Књига XXIX: *Офанзива*. Други период, Гоњење. Друга фаза: Надирање I армије ка Нишу и заузеће Ниша. Пребацивање II армије од Царевог Села ка Куманову и Велесу. Издаје: Штампарска радионица Министарства војске и морнарице, Београд, 1937, књига XXIX, стране (по редоследу навођења у чланку): 122, 123, 202, 203, 74-76, 85, 86, 159, 160, 169, 189, 177-184, 183-188, 199-216, 290.
6. Војводић, др Михаило и Драгољуб Живојиновић. Велики рат Србије 1914-1918, Српска књижевна задруга, Београд, 1970, стр.447, 448, 456-458. Dietrich, генерал артил.: *Weltkriegsende on der macedonischen Front*. Berlin, 192, стр.146-151.
7. *Esterrajh und ungarise* (видети: Letzer Krieg)
8. *Живојиновић Драгољуб* (вид.: Војводић Михајло)
9. Златић, др Јован М.: Ослобођење Врања 1918. године. *Зборник радова са научног скупа: Девети векова Врања*, Врање, Народни музеј, 1993/94, стр.207-221.
10. Kirch, потпуковник Paul (начелник штаба немачке 11. армије): *Krieg und Verwaltung in Serbien und Mazedonien 1916-1918*. Stuttgart, 1928, стр.133, 134, 135.
11. *Kriegsarchiw Wien* (Ратни архив у Бечу). Микротека Војноисторијског института, Београд, документи аустроугарске и немачке Врховне команде: филм ІІ-289, 381-382.
12. Кризман, др Богдан: Завршне операције српске војске у јесен 1918. године, *Војноисторијски гласник*, Београд, 1969, бр.2, стр.27.
13. *Летзер Криег (Osterreich-Ungarische Letzer Krieg. 1914-1918)* Wien, 1930-1933. Званично издање аустроугарског генералштаба (Видети: *Esterrajh-ungarise...*) Band VII, стр.5-8, 518, 519.
14. Мирчетић, Драгољуб Ж.: Ослобођење Ниша 1918. године, *Нишки зборник*, Ниш, октобар 1989, XVII, стр. 11-29.
15. Митровић, Андреј: *Србија у Првом светском рату*. Београд, 1984.
16. Недић, армијски јенерал Милан: *Српска војска и Солунска офанзива*.

- Београд, 1923, стр.84.
17. Опачић, пуковник Петар: Продор српских снага преко Бабуна и Сера-та и његов утицај на избацање Бугара из рата септембра 1918. године, *Војноисторијски гласник*, Београд, 1978, бр.3, стр.87.
18. ____ " ____ : *Србија и Солунски фронт*: Београд, 1984, стр.305, 314, 317.
19. Пешић, ћенерал Петар: *Солунски фронт - војно-политичка акција*. Београд, 1927.
20. Ракић Ханислав (вид.: Стојковић, др Живан)
21. Стојковић, др Живан - Ханислав Ракић: *Лесковачки крај у Првом светском рату*. Лесковац, 1996, стр.61-64.
22. ____ " ____ - ____ " ____ : *Три ослобођења Лесковца*. Лесковац, 1994.
23. Стојанчевић, др Владимир: *Србија и српски народ за време рата окупације 1914-1918*, Лесковац, 1978.
24. Туровић, Добросав: *Ослобођење Лесковца 1918*, Лесковачки зборник, Лесковац, 1994, XXXIV, стр.149-154.

РЕЗИМЕ:

др Јован М. Златић

Автор констатириует что в историографии и в истории Первой мировой войны (1914-1918), котруы Владимир Илич Ленин характеризовал как империалистическую, откровено напоминающую что война, которую вела Сербия против Австро-венгрии, была освободительная, дасятилетиями было попыток, немецкой, австрийской, венгерской, и особенно болгарской а частично и английской историографий пренебречь Солунское наступление, а роль сербской армии показать как "мелочную услугу союзникам". Противоположно тому, существуют высокие оценки гланокомандующего союзников в Македонии: французского генерала Франца д Еперае, которые были совсем реальные, потому что были обоснованы успехов сербской армии в освобождении Сербии и Македонии.

Автор растолковал план и основные военные замыслы и подготовку сербской армии для прорыва Первой Немецкой и австро-венгерской оборонительной линии и освобождения Враня октября 1918. г. и для окончательной цели: разрыва второй, главной линии обороны Ниша. Авторские объяснения, его историографический, а прежде всего военно-исторический взгляд на это наступление сербской армии, дополнены богатой научной литературой, в основном второстепенными источниками, документами Верховной команды сербской армии.

Наступление сербской армии в направлении Враня и дальше Ниша, начало по велению главнокомандующего Первой сербской армии воеводы Петра Боевича 1. октября 1918. г. В наступлении для освобождения Враня действовали Дунайская и Дринская дивизия, французская конная бригада генерала Гимбета, пока Моравская дивизия была в запасе. Оборонительную линию держала 9-ая австро-венгерская дивизия.

Седьмой и Восьмой пешеходные полки Дунайской дивизии, с 3-ого октября вели ожесточенные бои и успели разорвать врага и ворваться на линию Новое Село - гора Руян. Жестокое наступление продолжалось до 17 часов того дня, сломало вражескую оборону и выралось на десять километров вблизи Враня. В Дунайской дивизии погиб только один каплар, раненых было 11, попало в плен 177 вражеских солдатов и офицеров.

На подступах Враню борьба продолжалась до 4-ого октября. Около полуночи враги начали неорганизовано отступать к северу. Сопротивление врага было разгромлено и в 12 ч. Седьмой пешеходный полк освободил Вране. Погибли только четыре раненых, а схватили в плен свыше 500 вражеских солдатов и много тяжелого и легкого вооружения.

Освобождением Враня сделаны угодные обстоятельства для паралельного наступления к Нишу долиной Южной Моравы и Ветернице. Мощное участие жителей Враня и окрестных сел в борьбе против врага значительно облегчило наступления частей Первой сербской армии. Это, по мнению автора, был новый элемент в военном положении который имел большое значение для дальнейшего развития военных действий в Сербии и для утверждения

морального и оперативного превосходства сербской армии над австро-венгерской, тоже так убедительно как и в первом периоде войны -1914. и 1915. г.

ДР МИЛИЦА БОДРОЖИЋ

ПРИЛОГ О ПРОСВЕТИ И КУЛТУРИ ВРАЊА ОД 1919. ДО 1941. ГОДИНЕ

О ШКОЛАМА И ПРОСВЕТНИМ ПРИЛИКАМА

У Врању је у овом периоду, поред основне и ниже стручне школе, постојала и врањска Гимназија којој припада најзначајније место, па ћемо наше излагање почети од ње.

Врањска гимназија 1919-1941. године

Гимназија је школске 1918/19 год. имала само четири разреда. Школске 1919/20 год. Гимназија је, са ђацима школованим по краћем поступку ради добијања у времену и надокнаде изгубљених разреда за време Првог светског рата, имала шест разреда. Школске 1920/21 год. почела је са нормалним радом. Тада је имала седам разреда. Школске 1921/22 год. по први пут у својој историји, добила је и осми разред са великим матуром. За директора је 1. јануара 1919. године постављен Милан Недељковић. Он је на тој дужности остао до краја августа 1924. Предавао је математику у неким одељењима виших разреда. Била је то мешовита Гимназија, јер су у њој учила и женска деца. Директор је 1920. год. постао члан управе "Америчког васпитног дома за ратну сирочад" у послератним приликама. Био је добар организатор школе.

У то време су се предавачи врло строго односили према ђацима, тукли их и на разне начине кажњавали као нпр. казном затвора и до 6 часова. Имућни ђаци су у нижим разредима плаћали школарину од 20 динара годишње, а у вишим 40 динара, школске 1920/21.

Други директор школе, од 12. септембра 1924. до 11. септембра 1925. год. у Врању, био је Алекса Јовановић, у Београду завршио Природно-математички факултет и дуго година био директор у разним средњим школама. Бавио се научним радом и објавио више радова. Истовремено, био је заслужни национални радник и као такав добио је

низ одликовања. Због строге наставнице француског језика долази до штрајка, окончаног удаљавањем два добра ученика на годину дана. У јуну је 5. разред положило свега 6-7 ђака, док су остали полагали поправне испите или понављали разред. Директор је био строг и није попустио тако да је у Врању остао само једну школску годину. Штрајк је трајао недељу дана и узбудио град. Цела једна генерација је била осакаћена.¹

После Алексе Јовановића, за директора врањске Гимназије 11. септембра 1925. год. долази Урош Грубић из Скопља, члан Радикалне странке и изразито режимски човек. Он је на тој дужности остао до 7. септембра 1927. год. када је премештен у Горњи Милановац. Он није држао часове. По Закону о средњим школама је било предвиђено да у 7. и 8. разреду буде до 30 ђака, у противном се они укидају. Школске 1925/26. у седми разред се уписало само 9, а у осми 11 ученика, па су по наређењу Министарства просвете СН број 24643 у врањској Гимназији укинута оба разреда, а сви ђаци исписани. Они су пошли на даље школовање у суседне гимназије. Захваљујући разним молабама и интервенцијама утицајних људи, јануара 1926. год. из унутрашњости је у седми разред дошло 8, а у осми 5 ђака, па су и ова два виша разреда наставила нормалан рад. За време директоровања Уроша Грубића, новембра 1925. год. министар просвете постао је хрватски посланик Стјепан Радић, који је на тој дужности остао до 15. априла 1926. год. за кратко време извршивши велику реформу свих школа. Наређено је да, као обавезан предмет, буде уведен производни рад: за обућарски, стolarски и кројачки занат, са истим бројем часова као научни предмети. Нађене су просторије и мајстори, набављен је алат и почело се са радом. У школовању нико није могао да иде даље ако не ради у овим производним занатима.²

Директор Грубић је премештен 7. септембра 1927. год. у Горњи Милановац, а на његово место је дошао Драгољуб Зекавица, кандидат КПЈ на оптинским изборима, 22. августа 1920. год. Његов главни предмет је била математика. Истовремено, вршио је дужност просветног инспектора врањске Обласне самоуправе. Једно време држао је часове у неким одељењима виших разреда. На место директора врањске Гимназије дочекао је пензију, 26. јуна 1932. год.

Први штампани школски извештаји, између два рата, били су за шк. 1927/28. год. а последњи за 1939/40. Њих је штампала Штампарија "Нови свет", Војислава Ђорђевића са братом у Врању. Навешћемо да је у међуратном периоду, поред директора у школи био и следећи број предавача:³

1. Врањска гимназија 1881-1981, Врање, 1981, 200-202.
2. Исто, 205.

Година	директора	предавача
1920/21	1	17
1921/22	1	22
1922/23	1	24
1923/24	1	22
1924/25	1	17
1925/26	1	22
1926/27	1	24

По наређењу Министарства просвете, у периоду између два рата, ћацима су држана предавања из разних области историје и културе. Током школске 1927/28. год. одржана су следећа предавања: 29. октобра 1927. год. предавање о Марселину Бертолеу; 9. новембра о постанку, улози, тежњама и раду Друштва народа; 1. децембра, о значају уједињења Срба, Хрвата и Словенаца; 14. истог месеца о значају рада апостола Ђирила и Методија, 14 дана касније; 28. децембра, о раду Матице српске у Новом Саду; 27. јануара 1928. год. о Светом Сави; 3. маја о штетности алкохола, а 12. маја о материнској љубави.

Ево како је изгледала једна школска година према писању аутора монографије о врањској Гимназији. Они истичу да је било мало разлике у програму и раду за све школске године. Мање-више били су исти предавачи, исти уџбеници, исти обавезни предмети као и исти ћаци од 1. до 8. разреда. Тако су нпр. шк. 1927/28. год. обављени следећи послови: од 1. до 3. септембра извршен је упис ћака у све разреде; 5. септембра је извршена подела предмета на наставнике; 7. септембра - призывање Светог Духа; 8. истог месеца саопштена је подела разреда на одељења, дат распоред часова, подељени су уџбеници и прочитана су дисциплинска правила, а 14. септембра је почела редовна настава, с тим што су од 15. до 19. у месецу обављени виши течајни испити.

Директор Гимназије Урош Грбић је, према указу краља, 7. септембра 1927. год. предао дужност новом директору школе, Драгољубу Зекавици. Нова подела предмета на наставнике је извршена 29. септембра и изабрани су надзорни наставници за ћачке дружине. Директор је заједно са наставницима и ћацима 4. октобра учествовао у свечаностима поводом ослобођења Врања, 4. октобра 1918. год. Гимназију је тога дана посетио посланик САД-а у Београду, г. Принс. Ђачко коло Савеза трезвене

3. Исто, 205-211, 218-225.

младежи "Слога", 23. октобра је приредило матине у соколани. Приход од приредбе је износио 510 динара. Према наређењу Министарства просвете, професор Ратко Пенезић је 29. октобра одржао свим ђацима предавање о Марселину Бертелеу. Такође, према наређењу Министарства, 9. новембра, професор Јован Стојановић је одржао предавање о постанку, улози, тежњама и раду Друштва народа. На позив директора Гимназије, 13. новембра 1927. год. одржан је састанак наставника и ђачких родитеља. Директор је говорио о учењу и успеху ђака, указавши на слабе стране васпитања, и позвао родитеље да се заједно са наставницима заложе за што бољи успех ђака. Изразио је жељу да на следећем родитељском састанку присуствује још већи број родитеља. Прво тромесечје се завршило 30. новембра 1927. год. Директор школе је са наставницима и ученицима 1. децембра учествовао на прослави уједињења СХС-а. Он је тада свим ђацима одржао предавање о значају тог дана и о дужностима наше школске омладине. Сви ђаци православне вере су се 3. децембра причестили. Гимназија је сутрадан приредила концерт у сали Хотела "Врање", а приход од 2.235 динара је употребљен за набавку најнужнијег канцеларијског намештаја.

По наређењу Министарства просвете, професор Здравко Поповић је 14. децембра одржао свим ђацима предавање о раду и значају Ђирила и Методија. Такође, по наређењу Министарства 28. децембра је директор Зекавице држао предавање о дотадашњем раду Матице српске у Новом Саду.⁴

На позив директора Зекавице, 1. јануара 1928. год. одржан је састанак ђачких родитеља и наставника. Он је тада покушао да придобије ђачке родитеље за отварање ђачких мензи, али без успеха, јер родитељи нису били заинтересовани. Поставио је и питање подизања нове гимназијске зграде, јер стара, нехигијенска, трошна и дотрајала лоше утиче на здравље и успех ђака. После дуже дискусије изабран је акциони одбор родитеља, који је требало да помогне акцију подизања нове зграде Гимназије. Од 5. до 15. јануара трајао је божићни одмор, а од 17. до 20. обављени су накнадни виши течajни испити; од 18. до 21. јануара су одржани приватни испити. Светосавска прослава је одржана 27. јануара 1928. год. Гимназија је 31. јануара учествовала у прослави 50-то годишњице ослобођења Врања од Турака (19. I 1878). Увече, истог дана, гимназијски хор и оркестар су учествовали у концертном делу на забави, приређеној у корист обнове споменика ослобођења, кога су Бугари однели за време окупације. Литерарна дружина ђака "Бора Станковић" је 5. фебруара приредила матине у корист своје касе за набавку књига. Гимназија је 15. фебруара, у сали Хотела "Врање", приредила концерт са игранком у корист фонда за помоћ сиромашним ђацима. Проход је износио 2.000 динара.

4. Исто, 239, 263-264.

Друго тромесечје је завршено 29. фебруара, а 2. марта су причешћени сви ђаци православне вере. Гимназијски хор, оркестар и позоришна група са 56 ученика виших разреда, са директором и девет наставника је 10. марта отишло у Куманово. Тамо је, увече, приређен концерт са позоришним комадом. С њима су пошли и њихови родитељи, а војне власти су одобриле и учешће војне музике. Два професора и 27 ђака Трговачке академије из Хруђина у Чехословачкој су 3. априла узвратили посету Гимназији и граду Врању, јер су гимназијалци, маја 1927. год. посетили Хруђин. Пријему је присуствовао велики број грађана и представника свих власти. После су гости распоређени по приватним кућама, а затим су отишли у Сурдулицу. Ту им је показана костурница изгинулих за време окупације под Бугарима. Увече су посетили Врањску Бању. После свечаног банкета, на коме је директор поздравио госте и изнео историјат наших односа са школом из Чехословачке, гости су отпуштовали. Од 12. до 22. априла је био ускршњи одмор. Коло Савеза трезвених младежи "Слога" је 29. априла приредило у вароши манифестију трезвености. По наређењу Министарства просвете од 26. марта, професор Ратко Пенезић је 3. маја одржао предвање ђацима о штетности алкохолизма; 12. маја су наставници у свим одељењима говорили о материнској љубави; 20. маја је одржана прослава Дечјег дома а четири дана касније, суплент Петар Растогрујев је ђацима причао о значају хигијенског живота и чувања здравља. У 8. разреду су 31. маја завршена предавања, а од 2. до 4. јуна су у њима обављени испити приватних ђака. У свим осталим разредима, 9. јуна завршена су предавања. Од 9. до 18. јуна обављен је виши течајни испит. За остале разреде, од 10. до 14. јуна одржани су приватни испити, а 28. јуна је свечано саопштен успех ученика свих разреда. Тада су додељене награде за одлично и врло добро учење и примерно владање и за одличан успех из вештина. Разредни испити су обављени од 24. до 27. августа, а приватни од 29. до 30. августа 1928. год.⁵

Писци наведене монографије о Гимназији у Врању су навели да је у првој школској години 1920/21. (7 разреда) било уписано 617 ђака у 13 одељења; друге шк. 1921/22. год. - 656 ђака у 16 одељења; наредне школске године је уписано 564 ђака у 17 одељења; четврте шк. године 1923/24. - 552 ђака у 17 одељења; 1924/25. шк. год. уписано је 553 ученика у 15 одељења; 1925/26. шк. год. - 526 ђака у 16 одељења; 1926/27. шк. год. уписано је 500 ђака у 16 одељења. Познато је, такође, да је школске 1927/28. год. било следеће стање по успеху: један одличан ђак у првом разреду; у разредима, од првог до петог и седмог, било је 17 врло добрих ђака, добрих 20, довољних 95, разред је из једног или два предмета полагао 161 ђак, у свим разредима понављала су 37 ђака а два ученика су изгубила право на редовно школовање. Велика матура је први пут уведена школске 1921/22. год.⁶

5. Исто, 264-266.

6. Исто, 266-274.

За време директоровања Грбића, врањска Гимназија је успела да створи добар хор и оркестар од 50 чланова, састављен углавном, од ђака виших разреда. Током године они су давали разне приредбе за Видовдан, св. Саву, Сретење и за професорску славу за време одржавања ђачких матинаеа и у другим приликама, важним за ђаке и школу. Оркестар је често свирао и за време приказивања позоришних комада ученика-глимаца, чланова литерарне ђачке дружине "Заштита", а касније "Бора Станковић". Фолклорну групу, у саставу хора, врањским играма су увежбавали стари врањанци, као што је Михаило Ристић, учитељ из Врања и Коча Машутковић. Хор са оркестром, под руководством Петра Кучерја, априла 1927. прави велику екскурзију до Чехословачке, заједно са ђацима крагујевачке и ћупријске Гимназије у трајању од скоро месец дана. Они су у Ходонину, Братислави, Хруђину, Јихлави, Прагу и другим градовима приредили концерте са разноврсним програмом чиме су одушевили публику. Ђаци врањске Гимназије, обучени у народне ношње, распоређени су у хор, који је певао народне песме из врањског краја; оркестар где се свирало на виоли, басу и виолини, и на фолклорну групу каја је изводила врањска кола. При свечаном сусрету чешки ђаци су им на српском отпоздрављали. Оркестар је свирао хорске песме Мокрањца, Владимира Ђорђевића, Милоја Милојевића и других. За ту екскурзију група ђака је припремила и две чешке песме на том језику. Гостовање је било изнад очекивања, јер је Чешка била врло развијена земља и културна у сваком погледу. На екскурзији су били и директор школе Грбић са наставницима: Анђелија Парчевић, Здравко Поповић, Тома Јовановић и Лепосава Глигоријевић. За кратко време боравка у Чехословачкој створено је обострано велико другарство.

Наредне године, као што је речено, 3. и 4. априла 1928. год. студенти Трговачке академије из Хруђина су узвратили посету врањанцима. Срдачно су их дочекали и примили председник суда Врањске општине, Димитрије Стојковић; директор Гимназије, Зекавица; учитељ из Врања, Михаило Ристић; наставник Гимназије, Мирослав Милетић; школски надзорник, Петар Манојловић и наставници: Ратко Пенезић, Анђелија Перчевић, Тома Јовановић и други.⁷

Ђачке дружине и удружења

Аутори монографије о врањској Гимназији су забележили да су све ђачке дружине: "Бора Станковић", подмладак кола "Трезвене младежи", "Црвеног крста", аеро-клуб "Наша крила", подружница "Феријалног савеза", као и фондови "Заједница дома и школе", наставничка и ђачка књижица и уџбеници у обавези да сваке године подносе извештаје о свом раду на годишњим скупштинама. Тада су оне давале разрешницу старим управама. Често је тај посао био везан са већим новчаним посло-

7. Исто, 204-205.

вима, па је морало да се води рачуна о тим извештајима и о сваком утрошеном динару.⁸

После ослобођења Врања, 4. октобра 1918. год. и почетка рада Државне реалне Гимназије, друштво "Заштита" је наставило и знатно проширило своју активност, како по обimu тако и по квалитету у сасвим новој и изменењеној средини. Почетком марта 1920. год. управа ђачке литеарне дружине "Заштита" донела је нова Правила, која су одобрена 13. марта 1920. год. По њима чланови дружине могу бити ђаци 6-ог, 5-ог и 4-ог разреда, чије владање, труд и панашање одговарају смеру те дружине. Према члану 4 а/ "на дружинским састанцима упознаће се чланови са књижевношћу, читањем признатих књижевних производа српске и стране књижевности, читањем и претресањем самостално израђених састава, производа, реферата о прочитаним радовима на састанцима дружинским или реферата о прочитаним књигама из наше или стране књижевности". Ученици од првог до трећег разреда Гимназије су били само чланови читачи, док су ученици од четвртог до осмог разреда били редовни чланови. Наведена правила Дружине су јасно одредила организацију и садржај њеног рада. Члан 4, као што се види, говори и о томе да чланови Дружине негују ђачке и човечанске дужности и одржавају везе са сличним ђачким друштвима. Све време њеног трајања, делатност ђака Гимназије је била стална и широка, па су њени чланови после изучавања научних предмета највише били ангажовани као чланови дружине или као читачи књига. Са неким мањим променама у интересовању ђака, Дружина је радила без прекида од 1920. до 1941. године. Наставници: Катарина Николић, Боривоје Сотировић, Мирослав Милетић, Никола Станојковић и Драгољуб Јовановић, много су помагали у припремама позоришних комада, члановима Дружине.

Чланови дружине "Бора Станковић" (бивше "Заштите") су новембра 1927. год. у сали Хотела "Врање", приредили матине са позоришним комадом "Честитам", Косте Трифковића. До школске 1927/28. год. рад ове Дружине је долазио до изражaja на састанцима чланова друштва на којима су ђаци Гимназије читали своје радове у стиховима и прози, о којима су присутни касније расправљали. Састанци су били увек добро посећени. Те школске године било је осам састанака на којима је прочитано 17 оригиналних радова и три превода. Приређена су и три матинеа. На професорској забави, одржаној 18. фебруара 1928. год. учествовао је хор и оркестар са групом глумаца из дружине "Бора Станковић". Често су извођене комедије Бранислава Нушића јер су биле за то погодне. Књижница Дружине имала је 1.300 дела. Стање благајне било је следеће: из шк. 1926/27. год. пренето је 672 динара. У новој школској години примљено је 3.453, а утрошено 2.625 динара.⁹

8. Исто, 239.

9. Исто, 277-286.

Помладак "Црвеног крста" је школска организација која је у Гимназији формирана децембра 1927. године. Она је тада имала осам одбора са 426 чланова. Рад се састојао у прикупљању новчаних средстава, продаји друштвених књига, одржавању предавања и обавештавању чланова и грађанства. Подмладак "Црвеног крста" је шк. 1927/28. год. предао Дому народног здравља 2.500 динара за набавку лекова и другог материјала. Те године је у подмлатку било 302 члана. Ђаци су бесплатно добијали лекове, а дежурни професор је био Милош Магазиновић.

Коло Савеза трезвене младежи "Слога", оснивано је 8. јуна 1921. године. Те године одржано је осам састанака и прочитано 13 радова, један превод, 13 критика и једна самокритика. Такође су одржана три матинеа и предавање о штетности алкохола. Манифестација кроз град је одржана 29. априла. Савез је имао 108 чланова. Надзорни наставник је био професор Ратко Пенезић. Током целог рада и постојања, Коло трезвене младежи ширило је трезвеност међу омладином и грађанством. У приличној мери алкохолизам је био присутан како у граду тако и на селу. Стога је било неопходно да Коло води велику пропаганду за ширење трезвености.

"Стег извиђача и планинки" основао је 1923. год. ђак врањске Гимназије, Миодраг Мильковић, а обновљен је 4. јануара 1928. год. Старешина Стега те године била је професор Наталија Калчић, привремени стеговођа. Бурђевдан је била слава Стега. Главни задатак овог удружења био је развијање љубави према природи и другарству.

Подружина "Феријалног савеза" формирана је 12. јануара 1928. год. У време оснивања Подружине председник је био Петар Растројић. Њен главни задатак је била стална брига о здрављу њених чланова. На летовање се ишло у слободној природи, а Подружина је упознавала своје чланове са домовином. Број чланова се кретао од 80 до 150 лица.

Подмладак "Јадранске страже" је основан 10. октобра 1933. год. и тада је имао 260 чланова. Циљ му је био, да код омладине и старијих, шири свест о значају Јадранског мора. Подмладак је примао више часописа који су обраћивали питања и проблеме везане за наше море.

Ручни рад у врањској Гимназији се организовано изводи од јануара 1920. год. када су у згради отворене столарска, кројачка и обућарска радионица. Њу је помагао амерички подмладак "Црвеног крста". Требало је да у овим радионицама стручни мајстори оспособе ученике за самосталне занатлије. "Правила фонда за ручни рад у врањској Гимназији" наставнички савез је усвојио 20. децембра 1927. год. Одлуком Министарства просвете та правила су била одобрена 24. фебруара наредне године. "Правилник радионице" наставнички савет Гимназије у Врању је донео 23. марта 1928. год. Одмах се пријавило 120 ђака и два наставника. Ђаци су у радионици правили разна геометријска тела, ко-рице за цртање, повезивали свеске и књиге, израђивали рамове за слике, разне вазе, зидне украсе, држачице за пера, вешалице за одела, чивилу-

ке, пољске столице и друго. Прва изложба радова школске радионице приређена је на Видовдav, 28. јуна 1928. год.¹⁰

Као културна установа, која је за ондашње прилике имала врло бо-
гат књижевни фонд, Грађанска касина је са читаоницом и књижницом
врло рано отворила своја врата ђацима Гимназије. Поседујући разновр-
сна издања из области науке, забавне прозе и поезије као и више листова
и часописа, Касина је на својој седници управе 18. априла 1924. год одо-
брала упис у своје чланство гимназијалцима седмог и осмог разреда.
Управа Касине је нешто касније, 14. јануара 1925. год. одлучила да
вишим разредима преда гардеробу за приредбу маскен-костим бала,
одржаног 19. истог месеца. Она је касније била и доброврор ђачке лите-
рарне дружине "Заштита" дајући јој на поклон већи број књига. Иначе, за
све време рада Грађанске касине неки предавачи Гимназије били су ње-
ни чланови и председници њеног управног одбора и њених других тела.
Заправо, живот и рад Касине се није могао замислити без учешћа преда-
вача Гимназије.¹¹

Политичка диференцијација пред рат

У школској 1935/36. год. организује се први скојевски актив и група
КПЈ-у. Тада је у Гимназију дошло више ђака који су као скојевци и чла-
нови КПЈ-у били искључени и прогнани из других гимназија. Они су за-
једно са врањским ђацима организовани у прве скојевске активе врањске
Гимназије, које су оформили Сима Погачаревић, Ђође Лопичић, профе-
сор - члан КПЈ-у и Спасоје Ђаковић, ћак осмог разреда, искључен из
пећке гимназије. Уз помоћ градске партијске организације, скојевци
Гимназије су веома упорно и успешно радили на јачању својих редова.
Већ током 1937. год. у СКОЈ ступају нови ученици, а до 1940. год. њихов
број се повећава. Пријем нових чланова се наставља и почетком наредне
године. Гимназијалци, скојевци сарађују са радничком сељачком омла-
дином и шире напредну литературу. "Као такав, СКОЈ је био и на удару
реакционарних снага и политичког режима. Идеологија и режим влада-
јућих снага чинили су све да омладину придобију националистичким и
шовинистичким паролама и антикомунистичком кампањом, ослањајући
се на немачки и италијански фашизам као узор. Један мали број ђака у
Гимназији, међу којима: В. Хаџиниколић, С. Томић, Б. Поповић, С.
Богдановић, Љ. Живковић, прихватио је ову идеологију и уз помоћ неких
реакционарних наставника и подршке полицијске власти развио вр-
ло живу и упорну борбу за придобијање ђачке омладине. Сукоби и борба

10. Сва друштва су приказана на основу дела "Врањска гимназија 1881-1981", 284-294.
Иначе, ђаци Гимназије су били сарадници часописа и листова, углавном са песмама и
прчама у "Обласној самоуправи", "Српском Косову" итд. Исто, 295-296.

11. Исто, 297.

против фашизирања омладине врло брзо се толико распламсала да је постала главно обележје свега што се забивало у Гимназији и око ње...¹²

Полиција је прогонила напредне професоре и ђаке и претеривала придошле, искључене из других гимназија. Поларизација на два фронта се вршила и међу ђацима и међу наставницима. Као изразити десничари и противници напредног покрета истакли су се Богић Милошевић, професор историје; Бруно Mrчић, директор школе и Борис Рисјански, професор цртања. Они су, уз подршку полицијских власти, били носиоци свих мера и акција у борби против скојеваца и напредних ђака. Ипак, много је више било оних који су допринели дизању угледа Гимназије и њеном напретку. Димитрије Аранђеловић, директор Гимназије од 1933. до 1939. год. иако доста строг, омогућио је да се у Гимназију упишу сви они који су због своје напредне делатности прогањани из других школа. Био је велики противник мешања полиције и власти у рад школе, па се и демонстративно пензионисао на лични захтев. Режим је на његово место поставио свог експонента, Бруна Марчића.

Драгољуб Јовановић, професор књижевности, иначе врло стручан и ауторитативан, био је стално присутан у раду литерарне дружине "Бора Станковић". Он је својим радом и држањем допринео да се у њој развије велика активност ђака са гимназијама у Лесковцу и Куманову. Професори Милева и Владимира Јосифовић су били веома омиљени међу ђацима, свесрдно ангажовани у раду са њима, који су устајали у њихову одбрану. И наставници, Василија Колаковић, Жика и Десанка Поповић, Тадија Поповић и други, својим поштеним радом и држањем су допринели ђачком покрету и угледу Гимназије. Нарочито значајно место су имали професори-комунисти: Ђорђе Лопичић, професор књижевности (после две године рада у Врању, претеран); Душан Маровић, професор, члан МК КПЈ-у у Врању; Антон Дуков, академски сликар и професор цртања; Алексије Дураков, професор веронауке (формално није био члан КПЈ-у) и Иван Пуљевић, приватни професор математике кога су власти истерале из државне службе. Они су својом делатношћу и држањем, знањем, квалитетом извршили снажан утицај на школску омладину и на остале професоре. Од 1937. год. одвијала се борба са љотићевцима. Скојевци су полако освајали сва удружења. Полиција све више обраћа пажњу на Гимназију па се напредни ђаци и за најмањи прекршај врло строго кажњавају. Тако је Јосиф Трајковић искључен из Гимназије због одласка у биоскоп, а стварно је кажњен због своје политичке активности.¹³

12. Исто, 326-329.

13. Исто, 330-332, 553-554. Из списка ђака који су положили виши течјни испит, види се да је школске 1936/37. год. - 27 ђака, 1937/38. - 28; 1938/39. - 32; 1939/40. - 37. а школске 1940/41. било је два одељења која су од 11. до 23. маја 1941. год. била са 50 ученика. Исто, 316-318.

Занатска школа у Врању

О постојању и раду ове школе нема много података, и о њој до сада нико није писао. Само је "Врањски гласник" (ВГ) почетком 1921. год. до-нео чланак под насловом "Оснивање Занатске школе", у коме пише је за-лагањем Miss King, представника америчке мисије у Врању, Гимназија добила 67.000 француских франака, а Основна школа 33.000 фр. франака за оснивање занатских школа. Према писању истог листа, у школи је требало да се уче четири заната: стolarски, ковачки, кројачки и обућар-ски посебно за мушки и за женске. Такође се истиче да је Miss King дала 10.000 динара врањској Подружини на име помоћи Женској радничкој школи. Истовремено се изражава искрена и топла захвалност "свију при-јатеља града Врања".¹⁴ Према томе, несумњиво је да је већ постојала Жен-ска радничка школа, а не искључује се могућност постојања Мушких радничких школа, вероватно основане после додељивања новчане помоћи исте особе, Гимназији и Основној школи. У даљем писању овог листа, наведена школа се не помиње па не знамо ништа о њеном раду, али на жалост комплет овог листа није сачуван у Народној библиотеци Србије, као ни извештаји школе.

Интересантно је навести писање овог листа, средином исте године, о судбини Дома ратне сирочади са 50-оре деце, о којима је водила рачуна држава која га је сасвим напустила и наредила да се ликвидира. Дом би заиста и био затворен да није било Miss King, која је примила исти и одредила месечну помоћ од 10.000 динара. На њен захтев образован је нарочити одбор "који заједно са њом води рачуна о свима његовим потребама". Тако је, захваљујући њеној дарежљивости, спасено 50-оре деце од пропasti. У листу се истиче да држави треба оштро замерити што је два дома у врањском округу препустила њиховој субини. Деца, ратна сирочад, обично су учила занате. Зато и наводимо овај допис у ко-ме се на крају констатује: "Округ врањски је највише пострадао, највише дао жртава, највише осиромашио па ипак највише и урадио за своју рат-ну сирочад. Држава све то зна, али је се не тиче ништа".¹⁵

Према писању Ристе Симоновића у делу "Врањска Грађанска каси-на између два рата" (Врање, 1982), у граду су постојале само три школе: Гимназија, Основна школа и Трговачко-занатска школа која је касније отворила одељење и за женску децу.

Основна школа

У граду је постојала и радила Основна школа са више учитеља. О њој до сада није писано али је "Врањски гласник" још 1920. год. писао о окружном учитељском збору у Врању који је одржан 10. и 11. октобра

14. Врањски гласник, (ВГ), бр.1, 5. јануар, 1921.

15. Исто, бр.13, 26. јун 1921, стр.2.

1920. год. у Основној школи у Врању. Збору је присуствовало преко 80 учитеља из округа. Тада су прочитана правила Удружења југословенског учитељства према којима су и учитељи врањског округа основали удружење под именом "Окружно врањско учитељско друштво" са седиштем у Врању и секцијом у Лесковцу. После усвајања правила Окружног врањског учитељског друштва, изабрана је друштвена управа. Њу су чинили: председник Милан Бркић, школски надзорник из Врања; потпредседник Живојин Стојићевић, учитељ из Лесковца; секретар Стана Цветковић, учитељ из Врања; благајник Јанко Бошковић, учитељ из Врања и чланови извршног одбора: Михаило Ристић, учитељ из Врања и Јова Поповић, учитељ из Ратаја. За чланове надзорног одбора, изабрани су: Михаило Стевановић, учитељ из Врања; Стана Јовановић, учитељ из Власотинца; Миладин Мићић, учитељ из Лесковца; Јован Јовановић, учитељ из Косанчића и Бож. Поповић, учитељ из Владичиног Хана. На крају члanca се истиче: "Доносећи овај извештај са Окружног учитељског збора, ново организованом Окружном учитељском друштву желимо успеха у раду и надамо се, да ће удружену учитељство округа врањског уложити све своје сile за напредак школа и просвећивање народа".¹⁶

Сви општински школски одбори су 15. марта 1921. год. позвани да одмах јаве о суми која им је потребна за оправку школа, с тим да у свом тражењу "буду најумеренији" и првенствено рачунају на своја средства. Каже се да је то неопходно, да би од Министарства просвете могли опет тражити кредит за оправку.¹⁷ То се несумњиво односи и на врањску школу.

У "Врањском гласнику" бр.3, из 1925. год. на првој страни је објављено да је округ врањски претплатио лист "Завичај" за известан број ђака у свакој школи и тражио да се имена тих ђака доставе Одбору. Међутим, редакција "Завичаја" је јављала да су неке школе вратиле пакете по чему се закључује да те школе нису прочитале поменуту објаву. Зато се скреће пажња свим управитељима школа, да лист не враћају већ да поступе по објави изнетој у броју 3, "Врањског гласника".¹⁸

У истом броју Гласника пише да ће се учитељски течај, по методу радне наставе, одржати 1925. год. о ускршњем распусту у алексиначкој Учитељској школи. Течај је требало да траје од 15. до 29. априла. То је течај за оне који се спремају да положу практични учитељски испит. Предаваће се општа педагогија, експериментална психологија, дидактика и методика на подлози радне наставе. Од градива би се употребило оно што у основној школи може да послужи као предмет за извршење тадашњег програма. Течај би се одржао само у случају да се пријави 30 учитеља. Више се не може примити због малог простора. За предавање и

16. Исто, бр.10, 1. новембар 1920, стр.3.

17. Исто, бр.6, 15. марта 1920, стр.1.

18. Исто

наставу се плаћа 400 динара, док стан и храну плаћају сами учесници. Течај се препоручивао свима, а нарочито млађим учитељима.¹⁹

КУЛТУРА У ВРАЊУ

Треба истаћи да у "Алманаху Краљевине Југославије" за 1929-1933. год. за Врање стоји да је тада било 2.224 домаћинства и 9.817 становника, да је постојало Удружење Грађанске касине, Коло српских сестара, позориште, концертна дворана, кино "Оријент" и санаториј.²⁰ Нерасполажемо подацима о броју писмених у самом Врању, већ само у пчињском срезу где их је укупно било 11.562 од укупно 37.639 житеља.

Врањска грађанска касина између два рата

По угледу на београдске и француске установе, средином 1919. год. у Врању је формирана Грађанска касина са књижницом и читаоницом. Њу је описао Риста Симоновић па ћемо и ми о њој говорити на основу његовог излагања. Симоновић пише да у Врању осим два већа хотела "Европа" и "Врање" и једног лоптачког клуба "Јединство" није било места за разоноду људи. Као главни задатак новоформиране Касине сматра се отварање читаонице са библиотеком, одржавање јавних предавања и заједничких вечери, учествовање Касине у свим културним и просветним манифестацијама, организовање заједничких излета и екскурзија за чланове Касине и њихових породица, читање састава њених чланова, одржавање разних приредби у циљу разоноде чланства. Била је то културна установа затвореног типа, само за чланове, од којих је добијала потребна новчана средства и била у правом смислу грађанска установа.²¹

Касина је одиграла велику културну улогу будући да је својим разноврсним делатностима прелазила границе пчињског среза. За деловања Окружног одбора за округ врањски, Д. Ранковић је предложио да се у згради садашње Скупштине општине Врање, бесплатно, уступи локал Касини, о чему је јануара 1924. год. Окружни одбор донео одклуку. После тога су у приземљу те зграде, после поправки и преправки, о трошку

19. Исто, стр.3. Пријаве је требало одмах слати Управи учитељске школе у Алексинцу.

20. Алманах Краљевине Југославије, IV, Јубиларни свезак 1929-1931, друго издање 1931. По званичним подацима саставио Виктор Манакин, стр.645. Располажемо, такође, подацима о броју писмених за срез Пчиња: мушких, 9.373 и женских 2.189; неписмених 8.438 мушкараца и 17.639 женских (укупно неписмених 26.077); што укупно износи 17.811 м. и 19.828 ж. = 37.639. Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. год. к.III, присутно становништво по писмености и старости, Београд, 1938, 107.

21. Риста Симоновић, Врањска Грађанска касина између два рата, Врање, 1982, 4. По њему, "Касина" је реч италијanskог порекла и значи удружење или место где се сакупљају људи да разговарају, читају новине и књиге и где се одржавају разне приредбе. Врањска касина је могла током времена да своју делатност стално проширује и обогађује. Исто, 5.

Окружног одбора направљене одговарајуће просторије. Уведено је осветљење, а направљена је и сала и посебна просторија за смештај књига, као и друга за смештај огрева. У те просторије се Грађанска касина, са књижницом и читаоницом уселила 1. јуна 1924. год. и ту остало до 6. јуна 1941. год. када јој је даљи рад онемогућен због окупације. Тиме је проблем смештаја Касине био решен. Сва ранија настојања да се проблем смештаја реши остало су без успеха. Апел са молбом је био објављен у локалном листу "Врањски гласник", 1. јуна 1921. год. Он је упућен хуманитарним друштвима и приватним установама и добротворима у коме се каже да је пре две године у Врању образована Грађанска касина са читаоницом и "задатком да се учини све, што је могуће за развој умних и душевних моћи нашег живља", међутим, она нема просторије. Свима је познато да је врањски округ у току рата највише настрадао, па је Касина морала да се смести у један мали дућан "што је убитачно по здравље". Касина жели да подигне такав дом који би имао једну велику салу "тако да она послужи за све хуманитарне забаве, музичке концерте, позоришта, која стоје под заштитом државе, јавна културна предавања свију врста, јавне часове гимназијских, основних школа, соколских и других сличних друштава, биоскопа, који би имао задатак да пружи публици, а нарочито деци, најлепше ствари из историје природне и одабране литературе" како би се избегле лоше представе "које штетно утиче на омладину". Истиче се, да ће се оснивањем новог дома омогућити да у њега ступе сви "без обзира на друштвене положаје и што више удаљи публика од посећивања кафана и употребе алкохолних пића, пружајући могућност, да сваки нађе што више забаве у самоме дому". Пошто није имала средстава да сама оснује тај дом, Грађанска касина у Врању се најучтивије обраћа молбом краљевској влади, Великој народној скупштини, народним посланицима, јавним и приватним установама, новчаним заводима и свим добротворима да својим прилозима помогну отварање тог хуманитарног дома.²² Пошто је одзив приложника био мали, племенита акција Касине за подизање дома је заувек пропала.

Грађанска касина је била најпре смештена у строгом центру града у малом локалу, у коме је сада смештена једна фотографска радња, што је несумњиво мали простор за смештај једне друштвене културне установе,

22. Врањски гласник, бр.11, 1. јун 1921, стр.3-4. Обећано је да ће имена свих прилагача, чији прилози буду већи од 500 динара, бити урезана на мраморној плочи која ће стајати на највиднијем месту дома. Већ у следећем броју листа од 15. јуна исте године, била су објављена имена лица која су дала прилоге. Тако је Стој. Петровић, фабрички обућар из Врања дао 1.000 дин. Коста Петровић исту суму и породица Јов. Џипковића из Јабланице као и пок. Арт. Стевановића из Врања такође по 1.000 динара. По 600 динара дали су: Србољуб, Олга и Михајло Јовановић, председник Првостепеног суда у Врању; Михаило Симоновић, чиновник у Врању и Срећко Крајчић, шеф Градске скупштине у Врању. Три лица су дала по 200 дин. а шест лица по 100, што укупно износи 7.000 динара.

па је било тешко сместити библиотеку, читаоницу и помоћне просторије. Ту су држани и састанци касинских управних и надзорних одбора. Пошто се овим простором није могло решити питање смештаја Касине, 1923. год. њена управа је склопила писмени уговор са "Клубом пријатеља Француске" на рок од три године, уз годишњу кирију од 1.500 динара. Захваљујући томе, Касина се уселила у зграду Трговачко-занатске школе, где се сада налази Раднички универзитет. Ту је остала до 1. јуна 1924. год. Трговачко-занатска школа је тада радила по подне и у вечерњим часовима у згради Основне школе. Међутим, и ове просторије нису биле погодне за потребе Касине.

Сходно чл. 37. Закона о јавним зборовима и удружењима од 6. априла 1891. год. који се после Првог светског рата проширио на целу територију Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Касина је морала да има своја правила одобрена и потврђена од поглавара пчињског среза, којима би била регулисана њена организација, задаци, циљеви, састав управе и све остало неопходно за нормално функционисање једне културне установе. Та правила, која су повремено мењана јер се делатност Касине ширila и разгранавала, гласе: "Чл.1. Да би се створила прилика грађанству града Врања оба пола за корисну поуку, шире образовање, развијање, друштвубље и пријатну забаву, успоставља се у Врању врањска Грађанска касина са читаоницом и књижницом. Чл.2. Да би извршила свој задатак Касина ће отворити у своме локалу: а) читаоницу са књижницом, б) приређивати јавна предавања, заједничке вечери, на којима ће читати чланови саставе своје или друге извештаје, учествовати непосредно или преко изасланика, у просветним, културним или националним манифестацијама, приређивати заједничке излете и екскурзије за своје чланове и њихове породице и в) приређивати забаве и концерте". Даље се доносе чланови о средствима и члановима. По чл.8. "Редовни и помажући чланови дужни су плаћати свој редовни улог сваког месеца унапред. Неплаћањем улога престаје се бити члан". По чл.10. сви чланови имају право да се користе свим оним што је предвиђено по чл.2. тих правила. Донети су и чланови о управи и о бирању управног и надзорног одбора. По чл.14. управни и надзорни одбор бира скупштина свих чланова, редовних, добровољника и утемељивача на својој редовној скупштини која се одржава сваке године при kraју фебруара месеца. Управа попуњава упражњена места од редовних чланова до првог скупштинског састанка. Дужности и права управног одбора се наводе од 15. до 24. члана, а надзорног у 25. и 26. члану. У чл.27. се каже да ће читаоница набављати политичке, књижевне, илустроване наше и стране листове и оне који се баве женским радовима. Листови се нису смели носити кући. У чл.28. пише да се књижница састоји од наших и страних литературних и научних примерака. О правима и задацима скупштине говоре чланови 29. 30. и 31. Члан 32. каже да друштво престаје када то збор одлучи, који решава и о новој друштвеној улози. За председника управног одбора потписан је

Драгутин Ранковић, за потпредседника Петар Т. Јовановић и чланови: Јован Максимовић, Душан Р. Антић, Милан Бунушевац, Мил. Ђ. Бркић, Лепосава Глигоријевић, др Бор. Петровић, Мица Ј. Стевановић и секретар М. Ст. Милетић. Правила је потврдио и одобрио поглавар среза пчињског.²³

По Симоновићу, управа је увек бирана на редовним, а понекад и ванредним скупштинама. Нарочито је важно нагласити да је све послове управа обављала без икакве накнаде. Само је био плаћен учитељ са месечном платом од 300 до 500 динара. Исти аутор истиче да је у раду свих њених управних и надзорних одбора било "велике слоге, јединства и поштења". Касина је увек на време отварана и затварана за све време постојања између два рата, па су је многи схватили као свој дом у коме су проводили све своје слободно време, играјући шах, читајући новине и књиге, разне часописе и водећи најразноврсније дебате. Касина је била отворена недељом, као и за време различитих државних и верских празника од 7 до 20 сати, без обзира на годишње доба и временске прилике. Стога је она била миран кутак у коме се свако осећао задовољним као у својој кући.

Касинине годишње редовне и ванредне скупштине биле су највише тело које се бавило решавањем најважнијих питања и проблема. Сваке године оне су бирале сва руководећа тела и органе, који су управљали установом и остваривали њене програме. Да би се створила јаснија слика о њиховом раду, потребно је у неколико речи истаћи рад скупштине и других руководећих тела.

Касина је била слика људи и догађаја Врања и читавог друштва између два рата. За период од 1919-1921. год. нема писаних података да ли су одржане редовне или ванредне скупштине. Прва забележена седница управног одбора Касине одржана је 6. маја 1921. год. Трећа редовна годишња скупштина одржана је 19. фебруара 1922. год. Тада је изабрана управа Касине у саставу: председник управног одбора Тома З. Јовановић, предавач Гимназије у Врању; благајник Влада Петровић, трговац; секретар Михајло Симоновић, инжењер из Врања; за чланове надзорног одбора: Милан А. Стевановић, адвокат; Станислава Кујас, домаћица и Милица Хациарсић, домаћица. Тада изабрани чланови управног одбора, су били: Мица Ј. Стефановић, домаћица; Драгољуб Николић, наставник Гимназије; Коста Бутинац, трговац; Петар Т. Јовановић, трговац-књижар; Петар Девеџић, срески начелник; Тихомир Погачаревић, професор; Иван Ј. Илић, судија и још две домаћице Симка Цветковић и Љубинка Цупарска.²⁴ Као што се види, јасан је социјални састав и управног и надзорног одбора.

Четврта редовна годишња скупштина одржана је 11. марта 1923.

23. Риста Симоновић, исто, 8-11.

24. Исто, 12-13.

год. На њој је изабрана следећа управа: за председника Велимир Хациарсић, професор; за потпредседика Коста Петровић, индустиријалац; за благајника Јован Максимовић, банкарски чиновник; за књижничара Љубинка Цупарска, домаћица; за домаћина Петар Јовановић, књижничар; за чланове управног одбора: Дара Ранковић, Славка Николић, Султана Старић, све три домаћице; Коста Батинац, трговац; Драгољуб Николић, наставник и Миша Стевановић, домаћица. За чланове надзорног одбора, изabrани су: Милан Стевановић, адвокат; Станислава Кујас, Урош Пуjiћ а за секретара Михајло Симоновић.

Следеће године, 30. марта одржана је пета редовна годишња скупштина. На њој је изабрана управа у саставу: председник Драгутин Ј. Ранковић, деловођа окружног одбора округа врањског; потпредседник Душан Бунушевац, адвокат; секретар Светислав Јовановић, порески чиновник; благајник Јован Максимовић, књижничар Љубинка Цупарска, домаћин Владимир Стаменковић. Симоновић је навео и чланове управног и надзорног одбора. Та је управа на својој седници од 18. јуна 1924. год. дозволила упис у чланство Касине ћацима седмог и осмог разреда Гимназије. Ова управа је, такође, 14. јануара 1925. год. одлучила, да обе гардеробе за маскен-костим бал преда ћацима виших разреда врањске Гимназије, који ће се одржати 19. јануара.

Наредна редовна скупштина Касине одржана је 15. фебруара 1925. год. и на њој је поново за председника изабран Д. Раденковић, за потпредседника Петар Т. Јовановић, за секретара Мирослав Милетић, за благајника Јован Петровић, за домаћина Милан Бунушевац. Изabrани су и остали чланови управног и надзорног одбора.

Седма годишња скупштина Касине, одржана је 28. фебруара 1926. год. За председника је поново изабран Д. Ранковић, за потпредседника Петар Т. Јовановић, за секретара Ђорђе Ђорђевић, за благајника Јован Максимовић, за књижничара Лепосава Глигоријевић и Марија Пањевац а за домаћина Стојадин Станковић, свештеник, као и остали чланови управе и надзорног одбора.

Прва ванредна скупштина Касине је одржана 1. августа 1926. год. на којој је требало одлучити да се сума од 13.200 дин. узме из фонда за подизање зграде Касине и утроши за набавку и повез књига, што потврђује да нико није могао да средства Касине троши ненаменски без одлуке њеног надлежног орагана, без обзира на износ. То потврђује велику одговорност према друштвеној имовини. Редовне скупштине су, углавном, одржаване ради избора руководећих тела Касине или ради доношења неких важних одлука, које нису могле да реше управни органи јер за то нису имали овлашћења.²⁵

Осма редовна годишња скупштина Касине, одржана је 15. фебруара 1927. год. На њој је опет за председника изабран Д. Ранковић, за пот-

25. Исто, 13-14.

председника Душан Он. Поповић, за секретара Стојан Симоновић, за благајника Јован Максимовић, за књижничара Вука Донић, за домаћина Владимира Стаменковић и остали чланови управног и надзорног одбора. За потребе Касине та управа је 23. фебруара исте године купила грамофон за 6.860 дин. Одговарајућа тела и људи Касине (управни и надзорни одбор као и домаћин) су за сваку редовну скупштину морали да подносе извештаје о своме раду. Скупштина је те извештаје критички разматрала и одмах усвајала. Тако после тога, стара управа је добијала разрешницу или је поново бирана у целости или са неким новим члановима.

Друга ванредна скупштина, чији је дневни ред био доношење само једне одлуке и то спајање "Француског клуба" са Касином, одржана је 17. априла 1927. год. То спајање је одобрено, и 9. маја исте године "Клуб пријатеља Француске" је постао огранак Касине.

Трећа ванредна скупштина Касине је одржана 24. маја 1927. год. На њој је главна тачка дневног реда била оставка на место председника Касине, Д. Ранковића због одласка из Врања. Оставка је уважена па је изабрана нова управа. За председника је изабран адвокат, Александар Р. Христић, а потпредседник, секретар, благајник и домаћин су остали исти док је за књижничара изабрана Десанка Аврамовић. Изабрани су и остали чланови управног и надзорног одбора. За потребе Касине та управа је купила клавир, 7. октобра за 16.309,30 дин.

Наредна, девета редовна скупштина је одржана 22. априла на којој су изабрана иста лица за председника, потпредседника, секретара и благајника а за књижничаре Даница Ристић и Момчило Ђорђевић, ученик и остали чланови управног и надзорног одбора.²⁶ Међутим, Касина је била малограђанска установа, може се рећи затвореног типа, за мали број богатијих житеља Врања. На такву њену делатност се нарочито критички осврнуо Милорад Т. Вучковић, студент права из Врања у чланку под насловом "Којим путем да се пође? Отворено писмо управи врањске Грађанске касине" у недељном листу "Обласна самоуправа" од 23. септембра 1928. год. У њему је он указао на рад Касине и на њене будуће задатке. Он је истакао да је Касина класна установа и да као таква служи малом броју људи. По Вучковићу, Касина је требало да делује на територији целе области да буде више просветних, културних и друштвених активности, као и да више одржава научна, забавна, музичка и друга предавања и забаве. Врање тада још није имало Народни универзитет па је Касина требала да то буде, на неки начин. Њена социјална улога је требало да се састоји у ширењу напредне мисли, посебно пропагирајући учешће жена у јавном животу. Она би требало да се бори за једнакост са мушкирцима на свим радним местима. Посебна улога Касине је требало да буде њена веза са селом, чији су житељи били неписмени и експлоатисани од приватних новчаних завода. Даље, Касина је требало да у свим

26. Исто, 14-15.

већим сеоским насељима отвори читаонице и да масовно формира аналфабетске течајеве за описмењивање особа на селу, јер без писмености, културе и науке нема прогреса као и праве производње и бољег живота.

Иако су сви чланови управе бесплатно радили и савесно обављали све послове у Касини, за остварење њених циљева и задатака била су потребна и материјална средства за плаћање служитеља, куповину књига, новина и часописа, огрева, за плаћање осветљења, повезивање дотрајалих књига. Такође су стално трошена новчана средства око одржавања приредби и за друге потребе установе. Главни извор прихода, за покриће свих расхода, били су чланарина и добротворни прилози. У ту сврху служили су такође и приходи добијени од одржаних приредби који нису били велики. Тако је приход за 1921. год. износио 8.046,28 дин. а расход исто толико; за 1924. год. приход - 3.480,4 дин. а расход исто толики.²⁷

Рад Касине највише се огледао кроз рад библиотеке и читаонице у којој су се могли наћи сви дневни и недељни листови, као што су: Политика, Правда, Време, Новости, Илустровани лист, разне друге публикације, повремени списи и друго. У библиотеци су се могла наћи сва наша издања између два рата и сва она издања која су штампана до 1915. год. Касина је много помогла у развијању друштвљубља и омогућавала разоно-ду њеним члановима. Она је у ствари била културни центар Врања и околине. Стално је проширивала свој рад и из дана у дан окупљала људе различитих способности и најразноврснијих занимања за остваривање и коришћење њених програма. Формирала је више разних секција у чијем су раду учествовали многи грађани Врања и околине.

Касина је 1923. год. формирала шах-клуб чији су чланови стално упражњавали ову игру. Као гости овог клуба чести су били наши познати шахисти. У библиотеци су се налазили француски класици из свих векова, а било је и француских дневних листова штампаних у Паризу. Библиотека је бројала око 600 дела из француске књижевности. Све то је стизало редовно из Париза и то као поклон без икакве надокнаде.

Чланови Касине су 18. новембра 1928. год. формирали Народни универзитет. Он је тада и касније окупљао све наше познате предаваче из Београда и унутрашњости, који су држали разна поучна и занимљива предавања за чланове Касине и остале грађане. Та предавања су била добро посећена и држана су у читаоници Касине или у сали Хотела "Врање". Адвокат Александар Р. Христић, био је први председник Народног универзитета а секретар С. Симоновић.²⁸

После 1919. год. захваљујући Касини, у Врању се веома развио, много упражњавани тенис. Одмах после рата тенис-клуб је имао игралиште близу југозападног улаза у парк који је остао после одласка Немаца из Врања. Овај клуб је касније саградио друго игралиште на

27. Исто, 19.

28. Исто, 20-21.

северозападном крају улаза у парк. Играчи су у граду и ван њега одржавали разна такмичења и утакмице. Понекада су постизали успехе и у сусретима са београдским тимовима. У празничним данима су повремено одржавана матинеа, излети, чајанке у градском парку, изложбе и друго. У Касини је такође формиран и пододбор "Јадранске страже". Он је окупио велики број пријатеља и љубитеља Јадранског мора. "Врањски гласник" из 1923. год је много писао о "Јадранској стражи" у Врању. Тако је бр.22 на првој страни писао да су Јадранско море и Далмација у опасности, јер Италија жели да буду њени. "Под притиском те опасности у Сплиту је пре више од године дана основана 'Јадранска стража' са циљем да се држави помогне у јачању и развијању наше морнарице". Привремени одбор "Јадранске страже" у Врању је упутио писмо Централном одбору у Сплиту у коме се каже да је на ужој конференцији грађана Врања изабран њен привремени одбор са задатком да оснује стражу не само у Врању него и у целом врањском округу. У привремени одбор су ушли: Ђорђе Бошковић, велики жупан; Александар Андријевић, председник Првостепеног суда и Драгутин Ранковић, окружни деловођа. Они су тражили упутства и правила на основу којих би изабрали стални одбор, који је требало да ради на оснивању одбора "Јадранске страже" у свим местима у округу. У том циљу штампаће се нарочити циркулари који ће се послати свим општинама и установама у округу.²⁹

За 2. децембар 1923. год. био је заказан велики збор у Хотелу "Врање". Поводом тога, 26. новембра издат је проглас којим је већ 28. била облепљена цела варош. У прогласу се поред осталог каже: "Врањанци! Пуних пет стотина година нисмо имали мора, а ево пет година је како га имамо, благодарећи незмерним жртвама нашим у великом светском рату. И сада, плаво Јадранско море запљускује обале наше државе и по њему плове лађе са нашом заставом. Наша трговина и наша индустрија иду преко Јадрана и тиме свима нама даје могућност да живимо и да се економски снажимо. Јадранско море и то је наш живот и због њега ја силна крв проливена док је стечено". Поред тога се истиче да нашој држави и свима нама нема живота без мора. Да бисмо га сачували, неопходна нам је јака флота и хидроавиони. А наша флота је била млада и слаба, па ју је требало учинити јаком и снажном. Забаву у корист "Јадранске страже", Касина је заказала за 9. децембар 1923. год.³⁰

Током 1925. год. "Врањски гласник" је у више наврата објавио апел "Јадранској стражи" у коме се каже: "Главни одбор моли све среске одборе и поверенике по општинама да приступе уписивању чланова и да имена чланова и новац шаљу Главном одбору у Врању. Главни одбор се нада да ће се г.г. учитељи, свештеници, председници и деловође општи-

29. Врањски гласник, 22, 15. новембар 1923, 1.

30. Исто, 23, 1. децембар 1923, 1-2. На истом месту објављено је и писмо које је Привременом одбору "Јадранске страже" у Врању упутио генерални секретар Алфиревић.

на најпреданије одазвати овој лепој и патриотској дужности. Општине се моле да свака унесе у буџет по 500 дин. и тиме постану чланови оснивачи овог нашег највећег патриотског друштва".³¹

Главни одбор за округ врањски је учествовао са 20.000 дин. у куповини брода који JC поклања нашој ратној морнарици. У салону брода на мермерној плочи биће уписана имена ових доброврата: 1. округ врањски, 2. општина врањска и 3. срез масурички.³² Пет месеци касније "Врањски гласник" је писао да је Главни одбор JC одлучио да се Централи у Сплиту пошаље 20.000 дин. за набавку једног школског брода који JC поклања нашој морнарици.³³ У броју 44. од 14. новембра 1926. год. ВГ, је јављено да је Главни одбор JC у Врању послao централи у Сплиту 20.000 дин. за куповину школског брода који JC поклања нашој морнарици. Од те суме 7.000 дин. је узето од среског одбора у Лесковцу.

Симоновић је такође записао да је на иницијативу Касине повремено гостовао Јован Курсула са старим врањанским песмама. Његов питом и умиљати глас одушевљавао је и стари и младе, а велика сала Хотела "Врање" или Официрског дома није могла да прими све оне људе који су желели да га чују. Такође, и музичка извођења ван радног времена, и то обично по подне или увече "у већој сали установе остаће заувек незаборавна". Врањска Касина је 4. и 5. априла 1926. год. била гост лесковачкој Касини. У посети Лесковцу било је 40 чланова врањске Касине који су лепо угошћени, а др. Раде Свилар, лекар, одржао је лепо и духовито предавање о туберкулози. Врањанци су 5. априла посетили кудељару и платнару, затим штофару. По подне чланови су разгледали фабрику кревета и сапуна Ђоке Кукара, а увече је разгледана ливница Душана Кукара, где је фабрикант лично давао објашњења. "Требало је видети још фабрику бомбона, столица, гума и многе друге, али за то је било доцкан. Журило се кући. Попадали од умора наши чланови су стигли у Врање у поноћ 5. априла потпуно задовољни овим излетом и очарани свим оним што су видели у Лесковцу".³⁴

После годину дана лесковчани су узвратили посету врањској Грађанској касини. Према писању "Врањског гласника" врањанци гостијма нису могли показати фабрике и палате, али ће им показати "искрену љубав и срдачну добродошлицу".³⁵ Дочек је био стварно срдачан. У подне

31. Исто, 5, 1. март 1925, 1, бр.6 15. март 1925, 1, 7, 1. април 1925, 1, бр.9, 10, 11, 15, 18, 19, 26 и др.

32. Врањски гласник, 23, 13. јун 1926, 2. На истом месту се истиче да се накнадно могу уписати сви они који до 15. јула 1926. год. уплате и улог од 1.000 дин. "Једном за свагда".

33. Исто, 43, 7. новембар 1926, 1. на истој седници Главног одбора JC одлучено је да свршени курсиста поморског курса Стојан Симоновић, правник који је изабран за члана управе, обиђе сва среска места и поред пригодних предавања изврши организацију среских и месних одбора.

34. Исто, 14, 11. април 1926, 1.

35. Исто, 6, 3. април 1927, 1.

је био банкет коме је присуствовало 57 лица. Госте је за време ручка уз добродошлицу поздравио председник Касине Драг. Ранковић. Он је изразио жељу да такве посете "буду што чешће, јер се само узајамним до-диром и мењањем мисли може допринети културном напретку и просвећивању нашег народа". На ту здравицу одговорио је председник лесковачке касине, индустријалац Миодраг Стојиљковић. По подне од 16. до 19. сати, приређен је матине у част гостију, са добром посетом. Истога дана увече, у сали Хотела "Врање" одржано је свечано касинско вече. Ретко је сала била тако пуна као те вечери. Седело се до два часа ујутру. Општи утисак је био одличан. И гости и домаћини су били задовољни.³⁶

Врањска Касина је из године у годину организовала предавања. Одговорни људи су путем њих пружили своме чланству и осталим грађанима пуну меру рада у области културе. Предавачи разних профиле и струка, са темама из свих области, пружали су присутнима право задовољство. Предавања су одржавана у сали Касине а некад и у већој сали Окружног одбора округа врањског, а понекад и у сали Хотела "Врање". Када ових предавања није било, грађанима Врања је било необично и досадно.³⁷

Риста Симоновић напомиње да је Касина живела и радила захваљујући несебичној помоћи Окружног одбора округа врањског, великим залагањем руковођећих тела и улозима њених чланова. Било је такође поклона племенитих људи који су доприносили да она напредује и активно живи и ради. Почасни чланови, утемељивачи, добротвори и велики донатори имали су посебне заслуге за рад Касине као културне установе. Почасни чланови су били: Александар Станковић, Драг. Ранковић и Стојан М. Симоновић а велики добротвори, Окружни одбор округа врањског и породица Зрнић-Матић.³⁸

Позоришни живот Врања

У вези са подизањем Народног дома у Врању, "Врањски гласник" од 1. марта 1924. год. је писао: "... а партер да служи за Народни дом у коме би биле све хуманитарне и културне установе у Врању. Ради овог је 22. пр. мес. одржана у Општини конференција свих представника културних удружења и поменута идеја примљена је симпатично". У време када је Касина одлучила да оснује позоришни одсек налазила се у трећем локалу од свог формирања. Биле су то просторије Окружног одбора (сада зграда Скупштине Врање), које су се показале много удобнијим од претходне две, што је дочекано са одушевљењем. То потврђује и чланак у "Врањском Гласнику" од 1. јуна 1924. год. под називом "Врањска Грађанска касина" у коме се каже: "Грађанска касина у Врању јуче се уселила у

36. Исто, 7, 10. април 1927, 1.

37. Риста Симоновић, исто, 27-28. Он је навео када су предавања одржана.

38. Исто, 31.

нови локал, који је Окружни одбор нарочито спремио за њу у својој згради. У партеру зграде, спрам споменика, отворена су врата и тако су добивене две собе, лепе и укусно опремљене. Једна соба је дугачка 11,5 м и она служи за читаоницу а друга је дугачка 5,5 м и у њој се налази књижница и канцеларија управе. Од намештаја Касина сада има: 5 столова - један нов а 4 стара, префарбана; етажер, велики орман за књиге, 40 нових столица, 6 великих урамљених слика од којих је једну "Упад хајдук Вељка у турски логор" поклонио добротвор г. Миладин Величковић, књижар из Владичиног Хана а другу "Босанско робље" добротвор књижаре "Напредак" из Врања. Данас пре подне Касина је свечано отворена у присуству многобројног грађанства. Госте је поздравио председник Касине Д. Ранковић. Прво је одао хвалу Окружном одбору, што је толике жртве поднео за Касину и поред тога и локал јој дао бесплатно, а затим је изнео значај Касине и њене читаонице за умни и културни развитак Врања и околине. Затим је саопштио решење касинске управе да се отвори и Народни универзитет на коме ће сарађивати многи наши угледни научни радници из Београда и Округа. После његовог говора наслало је послужење гостију. На овом месту сматрамо за дужност да одамо хвалу свима који су радили на реновирању Касине и то: Богдану Кнежевићу, окружном инжењеру, који је са пуно укуса израдио план за преправку локала и непрекидно настојавао при радовима, врањском електричном друштву, које је споља изнад врата Касине, ставило велику електричну лампу и исту бесплатно осветљава, и инжењер истог Друштва г. Шишкову, који је врло укусно извршио инсталацију електричног осветљења у локалу Касина".

Највећа заслуга за добијање тог простора припадала је Д. Ранковићу, председнику Управног одбора Касине, деловођи Окружног одбора округа врањског. Осамнаестог јуна 1924. год. је одлучено да се у тим просторијама оснује позориште. "ВГ" је 24. августа 1924. год. објавио вест да је за управника поставила Андру Поповића, пензионисаног чиновника. Своју прву премијеру позориште је извело 5. октобра 1924. год. комадом "Женидба после смрти", чиме је означен почетак организованог позоришног живота Врања. Поводом ове премијере "ВГ" је донео врло позитивну критику: "Сваки се је био удубио у суштину своје улоге и обрадио је са највећом марљивошћу. Г. Милетић, наставник Гимназије као барон Зорић, уистину је дао прави тип једног барона. Маска му је била одлична, а игра сигурна и тачна. Г-ђица Зора Ранковићева, као Милка, кћи баронова, била је изврсна као несташно девојче, око кога се два капетана боре. Игра јој је била лака и потпуно природна. Г. Љ. Ђорђевић, пешадијски капетан, у улози капетана Добрњца био је симпатичан и са ма појава његова на позорницу изазвала је буру одушевљења. Многи су дошли у позориште зато што су и његово име видели на листи. Г. Гојко Јовановић, пешадијски капетан у улози капетана Љубибрatiћа био је прави уметник. Целу своју улогу одиграо је на један савршено уметнички

начин. Г. Светислав Јовановић - Џане, као Срдан посилни и г. Марко Аврамовић као Петко посилни дали су праве и верне типове посилних. Њихова игра била је праћена урнебесним смехом. Доктор Б. Петровић у улози Јанка циглара дао је изванредно тачан тип банађанског циглара. Мaska му је била изврсна а говор прави банађански. Када г. Петровић не би био лекар, био би зацело један од ретких уметника. Данче Ђеранција, кога је играо наш симпатични г. Андра Поповић, пензионер заиста се ни на једној позорници и ниоткуда не би могао одиграти. Г. Андра је прави уметник. Режија је била одлична и њу је изводио г. Андра Поповић, који је у исто време и управник позоришта. Он је уложио много труда и воље и успео да нам да једно лепо уметничко вече, кога ћемо се дugo сећати, али и желети да нам такве вечери што чешће приређују".³⁹

Министарство просвете је тих дана одредило помоћ врањској Касини од 5.000 дин. који ће се употребити за помоћ позоришту, а остатак за набавку књига. До краја 1924. год. приказано је још шест премијера. Поводом премијере "Сумњиво лице" у част јубилеја Б. Нушића, 6. новембра 1924. год. Бора Сотировић, наставник Гимназије, одржао је предавање о њему, а "ВГ" се takoђе веома позитивно осврнуо на премијеру комада који је освојио симпатије грађанства. Глума је била одлична тако да се позориште уздигло "на тако завидну висину да се може појавити свуда, без бојазни на ма какве замерке" и "сви су играли јединствено лепо, природно и са пуним разумевањем својих улога" као прави професионални глумци. Глумци су били образовани људи: срески лекар, школски надзорник, два предавача Гимназије, три пешадијска капетана, два правника и порески чиновник, који су вероватно и на студијама или у претходним mestима службовања глумили. Највеће позоришно искуство је имао први управник и редитељ Андрија Поповић, познат као Андра Даскал, који је у младости био путујући глумац. Ускоро су изведени и комади: "Честитам" К. Трифковића, "Јазавац пред судом" П. Кочића, "Ратни другови". И за ове комаде је забележено да је "игра свих глумаца била врло добра, уметничка" у режији А. Поповића. Касније су извођена и два Стеријина комада "Лек против пуница" и "Зла жена". Игра свих глумаца је била уметничка и за честитање. "Глас Пчиње" од 6. децембра 1924. год. који је takoђе излазио у Врању, хвалио је игру глумаца Стеријиних комада као да су их играли "професионални глумци" а не дилетанти, природно и са много талента. И режија је била савршена. Неки су играли као да су "на даскама" одрасли. Сви су, једном речју, чинили "савршenu целину". Чак је и суфлер био тако добар да ни публика из првих редова није чула његово шапутиње. Нови редитељ био је Властимир Адамовић, али на висини свог задатка.⁴⁰

После прве сезоне све је мање података о раду позоришта. Вероват-

39. Врањски гласник, бр.24, 15. новембар 1924, 4.

40. Момчило Антић, Радослав Радивојевић, Позоришни живот Врања, 1987, 26-8.

но и с тога што су поједини чланови морали да напусте Врање, међу којима и дотадашњи управник и редитељ Андра Поповић, па је као нови управник постављен срески лекар Борислав Петровић, а за редитеља В. Адамовић, пешадијски капетан.

Значајан је податак да је Окружни одбор набавио и уступио Касини радио станицу коју су од 1924. год. користили за слушање вести и концептата из Београда и осталих европских центара о чему је писала и Политика, 5. децембра и "Нишки гласник" 7. децембра исте године.⁴¹

Ђачка дружина "Заштита" наставила је свој рад у Гимназији 13. марта 1924. год. па припрема и даје позоришне представе заједно са осталим секцијама, литературном, рецитаторском, хорског и музичком. Представе су одржаване за време школе, завршетка школске године или на гостовању. Једно такво успешно гостовање било је у Куманову 10. марта 1928. год. са хором и оркестром када је приређен концерт са позоришном представом. Укупно на гостовању је било је 56 ћака виших разреда, директор и девет наставника. Ова иста дружина је 26. децембра 1926. год. добила име "Бора Станковић" по њеном некадашњем члану док је био ћак врањске Гимназије. Дружина је поклањала велику пажњу позоришној секцији што се види и из податка да је на почетку сваке школске године управа дружине бирала редитеља, који је током године припремао представе. Такође су бирани декоратори, гардеробери, суфлери и др.⁴²

"Врањски гласник" од 1. априла 1924. год. донео је подужи напис поводом премијере Нушићевог "Света" и дао корисне савете за што бољи успех будућим представама гимназијалаца. "Пре но што се пређе на изучавање додељене улоге потребно је, управо неопходно, да сваки ученик добро проучи цело дело и схвати намеру пишчеву а приликом учења улоге да уђе у душу особе коју треба да представи. Ако се овако ради онда представљач неће час живљим, час споријим темпом само репродуковати речи пишчеве но ће дати праву и живу слику лица која представља". Ипак, за изведені комад следила је критика: "Можемо казати само хвала и умолити их да нам до kraja школске године бар још једно овако пријатно вече приреде". Седам месеци касније, 29. новембра 1924. год. "Глас Пчиње", осврћуји се на глуму ћака, поред осталог каже: "Ово вече пружило је доста бројној публици ретку прилику да се од срца наслеђује. Говорећи о уметничком дometu виђеног, аутор не може говорити, али се од њих и не може тражити више. Замерке су упућене рђавој дикцији и локалном акценту, посебно код мушких дела ансамбла, док су г-ђице у том погледу показале много бољи успех". Даље се истиче: "Желети је да се млади дилетанти помуче мало око дикције и нагласка, па да нам пруже игру коју од њих с правом очекујемо, и која би нас пот-

41. Исто, 28-29.

42. Исто, 29-30.

пуно задовољила. Овај први корак треба да их охрабри, јер поред свега он је успео".

Момчило Антић и Радослав Радивојевић у свом делу истичу да су се организовале бројне забаве занатског удружења које су увек одржаване на дан славе удружења, и то нпр. обућари на дан Светог Спиридана а трговци на дан Три јерарха. Поред рецитовања, на забавама су понекада извођени и позоришни комади. Тако је ловачко удружење на својој забави 6. децембра 1924. год. имало представу "Жива мечка" Андре Даскала. Неколико пута ловци су поставили шаљиву игру "Ловачко наследније" у режији аутора Андре Даскала. Само до 1927. год. овај комад је постављен три пута. И обућари су у Хотелу "Врање" приредили позоришну забаву која је била одлично посећена. До 1927. год. и врањски железничари су у два наврата поставили "Скоблу" А. Поповића - Даскала и приказивали је на својим забавама за сирочад својих колега.⁴³

Културно-уметничка група "Луначарски" делује од 1919. год. Њу су углавном сачињавали радници из монополског стоваришта дувана. У дилетантској секцији најактивнији су били: Благоје Стефановић и Атанас Атанасијевић, учитељи у селу Дубница и адвокат Душан Нешић. Током 1919. год. Друштво је приказало 6-7 програма у хотелима "Европа" и "Врање". Режимске власти су често забрањивале програме, па је током 1920. год. одржано само неколико успешних представа. Програм је нарочито био успешан на прослави 1. маја 1920. год. на којој је присуствовало 700 радника. То је била једна од најпознатијих прослава на којој је отпевана "Интернационал", а рецитоване су песме Косте Абрашевића и других напредних песника. Доношењем Закона о заштити државе, забрањен је рад културно-уметничке групе "Луначарски" после успешног двогодишњег рада.⁴⁴

У Врању је имеђу два рата био омиљен фудбал па је створено неколико клубова. Тако је 1925. год. група младих и напредних радника формирала раднички спортски клуб "Млади радник" који следеће године мења име у "Раднички" са првим председником Рељом Стошићем, обућарским радником. У почетку клуб је имао само 20-ак чланова. Касније окупља све више напредних радика и средњошколаца, па полиција доноси одлуку о његовом укидању. У таквој ситуацији управа клуба мења назив у "Грађански" и тако настања и своју политичку активност. Утакмице су игране са клубовима у Лесковцу, Куманову и другим местима што је доприносило повезивању радника. После утакмица често су гости у Врању приказивали културно-уметнички програм својих дилетантских група. Тако је забележено гостовање "Абрашевића" из Лесковаца и Куманова. Лесковачки "Абрашевић" је 1919. год. гостовао са представом "Несрећна породица", Љубомира Николића-Бенића у којој је, поред

43. Исто, 35-37.

44. Исто, 37-38.

осталих, играо и К. Стаменковић, а кумановачки "Абрашевић", 3. марта 1928. год. са представом "Рудари". И једне и друге су врањски радници са одушевљењем прихватили. Подстакнути њима, у оквиру "Грађанског" се формира дилетантска група "Хазена" чији су најистакнутији чланови били: Драгољуб Стојановић, Благоје Стојановић, Драги Ружић, Душан Стојковић, Панта Јовановић, Деса Беловић, Стана Бокчанка, Јелена Ружић и други радници. Приказиване су Нушићеве једночинке: "Анал-фабета", "Два лопова", "Мува", "Протекција", "Обичан човек", "Народни посланик" као и Стеријин "Кир Јања", "Лажа и паралажа" и други комади.⁴⁵

Између два рата у Врању су гостовала путујућа и друга позоришта из Ниша, Скопља и других места. Тако су од 9. јуна до 10. августа 1924. год. у башти Хотела "Врање" приказане 44 представе нишког позоришта, под управом Љубомира Рајичића. Све представе су биле одлично посећене. Рајичић је дозволио да војници присуствују бесплатно. За гостовање лесковачког позоришта 7. јуна 1927. год. најављивање представе почело је још 1. маја. "ВГ" је доносио приказе о њиховом гостовању са пуно знања за писање позоришних приказа.⁴⁶ М. Антић и Р. Радивојевић су забележили да је лесковачко позориште своје представе у лето 1927. год. приказало у башти врањског хотела. "Није било лако играти док публика седи уз кафанске столове или пије хладно пиво или шприцер, али је то била судбина ондашњих глумаца. Ондашње кафеције и хотелијери који су изнајмљивали сале и баште позориштима у томе су видели извор зараде".⁴⁷

Скопско позориште је у Врању од 1926. до 1940. год. приказало 26 представа. То су била гостовања која су сваке године организована на турнејама по Вардарској бановини. Прво гостовање је било 18. фебруара 1926. год. са представом "Скамполо", Д. Никоденија у режији Јосифа Срдановића. Врањска публика је те године видела још две представе истог позоришта и то 25. фебруара "Зону Замфирову", С. Сремца у истој режији и 18. априла "Кад би хтела", Жералдија и Шпицера у режији Александра Лескова. Међу врсним глумцима у бројном ансамблу "Зоне Замфирове", врањанци су гледали и Миливоја Живановића тадашњег глумца скопског позоришта, које је онда спадало међу најзначајнијим позориштима у Југославији, јер су му управници били Б. Нушић и Велимир Живојиновић. Наредне године (1927) врањанци су гледали две представе: 10. маја "Узорног мужа", А. Хотвуда у режији А. Варешчанина и 11. маја "Осму жену", Алфреда Савоара у режији А. Лескова. Цене улазница су биле скупе: први ред 25 дин. други ред 20 дин, трећи 15 а стајање 5 динара. Ипак, посета је била добра иако је време било лоше што је доказ

45. Исто, 38-40.

46. Исто, 42-43.

47. Исто, 43.

да су Врањанци тада ценили и волели позориште. Глумци скопског позоришта су играли природно и уметнички.⁴⁸

Први редитељ и управник врањског позоришта био је Андреја Поповић - Андра Даскал, рођен у Врању 1881. год. Ту је завршио четири разреда гимназије. Као младић постао је путујући глумац, против воље оца и мајке који ће га враћати, али он поново одлази у глумце. Од 1902. год. глуми са сестром Катарином Поповић-Бунић. После низа година позоришних путовања запослио се на железници, а 1921. год. по казни одлази у пензију. У поговору комедије "Скобла" о животу железничара, штампану у Врању 1927. год. он је записао да је ту шалу као чиновник на железници приликом забаве приређивао четири пута у Смедереву, Пожаревцу и Врању два пута. Постигли су добар успех. А. Поповић је написао више позоришних комада али они нису сачувани. Објавио је и "Даскалове приче", 1927. год. за чији је предговор написао да би имао "много штошта испричати, али сам оставио за другу књигу. Желим да видим какав ћу утисак учинити на поштоване читаоце са овом првом и онда био мало слободнији са другом књигом". Своје шале назвао је "копијама" јер је "копирао" ондашње Врањанце. Поповић истиче да су шале истините и да ће читаоци "што боље упознати наш живот у Врању". "Ловачко наследније" је његова шаљива игра у три чина која се догађа у врањском крају око 1925. год. Она је до 1927. приказана три пута и комад је доживео добар успех. Немци су 21. октобра 1941. год. стрељали Андру Поповића, првог редитеља и управника врањског позоришта, до бричину, боема и великог позоришног занесењака.⁴⁹

Радничка уметничка група "Абрашевић" у Врању

Оснивачка скупштина УРУГ "Абрашевић" одржана је 18. јуна 1939. год. у присуству већег броја радника. На њој је Благоје Љумовић одржао прикладан говор о значају оснивања радничких културно-уметничких друштава и о њиховим задацима. Пре тога добијена су правила од УРУГ-а "Абрашевић" у Београду, а на скупштини 18. јуна изабрана је управа. Радници, а нарочито радничка омладина, је са одушевљењем прихватила оснивање УРУГ "Абрашевић" у Врању, жељна забаве. То јој је била прилика да изрази своје глумачке, певачке и рецитаторске квалитете. Иако нема података колико је чланова било, зна се да су га чинили млади радници, средњошколска и студентска омладина овог града. Једно време је имала "неколико стотина чланова". Одмах су у УРУГ-у "Абрашевић" формиране дилетантске (глумачка), певачка у рецитаторска секција. Хорска секција је припремала песме које су остављале дубок и снажан утисак на слушаоце. Једно време дилетантску (глумачку) секцију успешно је водио Јован Ђорђевић. Одмах су све секције приступиле при-

48. Исто, 43-44.

49. Исто, 50-52.

преми програма за предстојеће концерте и приредбе са радничким песмама, рецитацијама и мањим позоришним комадима. На разне начине Партија је руководила групом "Абрашевић" и остваривала револуционарни програм за врањску публику.⁵⁰

Својим радом и приредбама група "Абрашевић" у Врању остварила је напредну мисију међу радницима и осталим грађанима. Својим гостовањима је доприносила међусобном упознавању са радницима других места и развијању класне свести и солидарности пролетаријата у ширим мерама. Оваквим радом она је, у постојећим друштвеним и политичким условима, удаљавала раднике од пијанчења, коцке и других друштвених порока тога времена. Такође је служила и као база Партији што је било од великог значаја. Забраном УРСС-а крајем децембра 1940. год. престала је и активност секције УРУГ "Абрашевић" у Врању.⁵¹

50. Жарко Јовановић, Радничка уметничка група "Абрашевић" у Врању, Врањски гласник, Врање, 1984, књ. XVII, 185-190.

51. Исто.

SUMMARY

Dr Milica Bodrožić

REVIEW TO THE EDUCATION AND CULTURE OF VRANJE FROM 1919 TO 1941

This work is written on the basis of the press of that time, especially "The Vranje Herald" and the existent literature. At the beginning it tells us something about the High school in Vranje, number of the students, principals and teachers, organisation of work in the school based on the work of 1927/28 school year, because all school years had similar activities. Then it is said something about student societies and associations among which the literal society "Protection" stands out, later changing name into "Bora Stanković", youth from Adriatic Guard, "The Scouts", "The Sober Youth", teacher(s) and student(s) library and others. There is also something about political differentiation in the school before the war. Teachers and student divided into reactionists and radicals. The last mentioned were chased by the police. There was also Vocational school which was helped by miss King, the representative of American mission in Vranje, and Elementary school too.

The work tells us facts about culture in Vranje, especially about Vranje town Kasina between two wars. It was formed in mid-1919. with library and reading room. Kasina had a great cultural significance especially since it started to work in new premises from the 1.VI 1924. to the 6.IV 1941. Kasina was supposed to turn away people from drinking and other bad habits. Every year it held regular annual assembly and chose leadership of the Kasina or made some important decisions. Special assemblies were held to discuss some actual problem or to dismiss some leader as it happened on the Third Assembly on 27th of May 1927. when president D. Ranković was dismissed. The work of the Kasina gave great results in the work of the library and reading room. Kasina helped a great deal in socializing and entertaining its members. The work says something about the theater in Vranje and the High school group who played their roles as professionals with a great talent and seriousness. The theaters from Skoplje, Niš, Kumanovo were guests many times and were warmly welcomed. Also, there was cultural group "Abrašević" which was placed a ban on by the URSS at the end of December 1940.

ДР МИЛИЦА БОДРОЖИЋ

ИМОВИНСКО-КЛАСНА ДИФЕРЕНЦИЈАЦИЈА У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ ОД 1930-1935.

За предмет стварања и деловања Југословенске националне странке неопходно је размотрити друштвене односе, с обзиром да политичке странке представљају инструмент помоћу кога поједине класе и друштвено групације воде политичку борбу. Политичке странке су и настале као израз постојања класа и класне борбе у капиталистичком друштву.¹ Стога је неопходно размотрити који су то класни и друштвени слојеви доминирали у време Шестојануарске диктатуре, која се поклапа са светском економском кризом.

Краљевина Југославије је била пољопривредна земља, 76,3% становника се бавило земљорадњом (податак се односи на 1931. год.). Значај ове привредне гране за Југославију се јасније може уочити на основу следеће табеле, у којој је приказан национални доходак Југославије у милионима динара по утврђеним гранама (табела 1).²

Привредна криза се веома негативно одразила на све наведене гране у стварању националног дохотка (сем на гране из другог одељка табеле). Доходак у 1933. год. је био мањи у односу на онај из 1925. год. код пољопривредних (бильних) производа за 58,67%; доходак у занатству за 58,86%; у домаћој радиности за 57,97%; сточарству за 53,2%; шумарству за 54,69%; саобраћају 47,57%; у грађевинској делатности за 39,18%; рибарству 27% и индустрији 15,6%. Једино је у рударству доходак био већи за 95% (809 мил.дин. у 1925. и 1.650 мил.дин. у 1930. год.).³

-
1. О појму политичке странке видети више код Д. Јанковић, *О политичким странкама у Србији XIX века*, Београд, 1951, 7-23. и Р. Лукић, *Политичке странке*, Београд, 1966, 1-246.
 2. М. Горановић, *Пољопривредни доходак Југославије*, Београд, 1937, 3.
 3. Исто. Доходак на једно пољопривредно газдинство је износило 7.135 дин. према 21.620 дин. у 1925. год. 7.

Табела 1

Главна привредна грана	1926.	1931.	1935.
I Пољопривреда, сточарство, рибарство, кућни радности	30.016 51,88%	18.421 43,8%	19.107 50,81%
II Шумарство, рударство, инд. занати, домаћа радиност и грађевинска делатност	19.541 27,9%	13.393 31,9%	11.461 30,5%
III Трговина, кредит, осигур. установе	9.155 13,2%	7.137 17,0%	3.935 10,5%
IV Саобраћај, поште	4.896 7,1%	3.081 7,3%	3.081 7,2%
УКУПНО	69.608 100%	42.041 100%	37.585 100%

Из табеле старешине домаћинства (по главном занимању) за 1933. год. се види да је највише повећан број домаћинстава у односу на 1925. год. у пољопривреди. Ово је веома значајна чињеница нарочито када се узме у обзир немогућност запослења у пољопривреди па су се сељачка имања делила, услед чега се стварао вишак пољопривредних домаћинстава. Знатна су повећања и у индустрији и обрту, промету, јавним службама и слободним занимањима, као и код рентијера и пензионера (табела 2).⁴

Табела 2

		Број кућанства	% свих кућан.	пораст % према
1	Пољопривреда, сточарство, шумарство и рибарство	1.963.403	72,5	12,7
2	Индустрија и обрт	317.923	11,7	40,3
3	Трговина и кредит	78.048	2,9	7,5
4	Промет	68.394	2,5	53,6
5	Јавна служба и слободна занимања	109.974	4,1	37,6
6	Војска	9.093	0,3	-15,1
7	Радници без ознаке занимања	37.916	1,4	17,2
8	Рентијери и пензионери	84.380	3,1	57,2
9	Остало	40.178	1,5	22,1
	УКУПНО	2.709.309	100	18,1

4. М. Мирковић, *Економска структуре Југославије 1918-1941*, Загреб, 19.

Према попису пољопривредних газдинстава из 1931. год. величина пољопривредних поседа изгледала је овако (Табела 3):⁵

Табела 3

Испод 0,5 ха	158.904	8%
од 0,5 до 1 ха	175.532	8,8%
од 1 до 2 ха	337.429	17,0%
од 2 до 5 ха	676.248	34,0%
од 5 до 10ха	407.237	20,5%
од 10 до 20 ха	174.068	8,8%
од 20 до 50 ха	49.314	2,5%
од 50 до 100 ха	5.156	0,3%
од 100 до 200 ха	1.099	0,1%
од 200 до 500 ха	499	0,0%
преко 500 ха	208	0,0%
СВЕГА	1.985.725	100%

Из приложене табеле се види да су 1933. год. када је извршен попис пољопривредних газдинстава, преовладавали поседи мањи од 5 ha. Њихова величина је износила 2/3 укупних газдинстава. Ако би се изузели они који су поседовали земљу од 5 хектара, јер је она недовољна за живот породице (158.904) и обрачунали други поседи до те величине, вицело би се да ипак остаје 1.200.000. домаћинства којима је пољопривреда главно занимање. Из статистичког прегледа се види да се величина поседа већине власника није приближавала броју 5, него је била мања од 2 хектара - 670.000 поседа (преко 1/3 свих пољопривредних газдинстава је имала површину мању од 2 хектара). Они су највише били раширени у Далмацији, Црној Гори и Словенији, значи у брдовитим крајевима. Овако мала домаћинства нису била погодна за напреднију земљорадњу, јер нису могла да обезбеде храну за стоку. Стога и није чудо што велики број домаћинстава није поседовала коње и другу стоку за вучу. Услед малог прихода они нису узимали веће учешће у размени (као продавци и купци). Поседници, за земљом од 5 до 20 хектара, су држали 49,3% читаве прописане површине, тј. 5,9 мил.дин. а њихов број је износио 579.000.⁶

Међутим, треба напоменути да величина прихода не зависи само од величине поседа, већ и од квалитета оранице, као и климатских услова и примењиваних агротехничких мера.

5. Из, *Историје Југославије 1918-1945*, Београд, 1958, 195. и М. Мирковић, исто, 37.

6. М. Мирковић, исто, 39.

Целокупно становништво по својој имовној моћи могло би се сврстати у пет група чија би структура, према попису из 1931. год. изгледала овако (Табела 4):⁷

Табела 4

Групе	Број поседа	% броја	Пов. у ха	% површ
испод 2 ха	670.000	33,8	690.000	6,5
од 2 до 5 ха	676.000	34,0	2.287.570	21,5
од 5 до 20 ха	579.000	29,3	5.253.000	49,3
од 20 до 50 ха	99.000	2,5	1.388.000	13,0
преко 50 ха	11.000	0,4	1.027.000	9,7
УКУПНО	1.985.000	100	10.645.570	100

Према подацима Т. Ристића, број беземљаша изгледао је овако: у Вардарској бановини - 16.585 домаћинстава или 8,4% од целокупног броја пољопривредних домаћинстава у целији бановини; у Врбаској - 4.194 или 29% од укупно 144.909 и Дравској 16.103 или 12% од 133.893; у Дринској - 4.490 или 21% од укупно 209.526; у Дунавској - 107.264 или 26,9% од укупно 398.669; у Зетској - 7.150 или 5,5% од укупно 129.178; у Моравској - 4.770 или 2,2% од укупно 217.081; у Приморској - 4.023 или 3,2% од укупно 124.628 и на територији управе града Београда 574 или 23,6% од укупно 2.432 пољопривредна домаћинстват.⁸

По истом аутору у Дравској бановини је постојао велики број домаћинстава са по 20 до 50 хектара, као и оних који су поседовали само један хектар, те је било 81.540 надничара и слугу. У Дринској бановини је било 73.148 поседа у величини од 2 до 5 хектара са повшином од 254.532 хектара. Дунавска бановина је 1931. год. имала 336.618 пољопривредних газдинсава од чега њих 106.900 са величином од 0,01 до 2 хектара. У истој бановини је било 189.556 надничара и слугу. У Моравској бановини највећи број пољопривредних газдинстава је износио од 2 до 5 хектара а било их је укупно 90.310 са површином од 432.796 хектара. За бановину је карактеристично да је имала много ситних сопственика и сразмерно мали број беземљаша. Истовремено у Савској бановини је највише било малог и ситног сељачког поседа од 0,01 до 0,50 хектара (њих 34.264) са површином од 8.692 хектара; од 1 до 2 хектара 846.104 са површином од 123.290 хектара. У Вардарској, као и у Врбаској бановини је такође било највише газдинстава са површином од 2 до 5 хектара. Зетска бановина је имала 131.222 пољопривредна газдинства са 753.700 хектара, где је највише било поседа од 2 до 5 хектара (40.322), од 5 до 10 хектара (27.434).

7. Исто, 40. Упореди, Богдан Стојсављевић, *Сељаштво Југославије 1918-1941*, 43.

8. Т. Ристић, *Најамна радна снага у нашој пољопривреди*, Београд, 1939, 8-9.

Ту је од пољопривреде живело 758.556 лица, тј. од најамног рада 25.711 особа или 3,4%.⁹

Концентрација земљишта у веће парцеле вршила се у свим бановинама. Тако се земља махом налазила у рукама имућних врхова села. На основу изнетих података види се да је постојало огромно шаренило свих поседа. При томе треба имати у виду да је на сиромашне и средње отпадало 92% свих сељака а од 55% пољоприврене површине. У производњи они су учествовали са 45%, а на тржишту са 33%. Значајно је да су пољопривредне површине свих великопоседника и богатих сељака износиле 40%, производња 50%, тржишни вишкови 60% док су они чинили свега 5% од свих пољопривредника. Сиромашни сељак је слабо производио, а још слабије продавао. То су ситни сељаци чији је посед подмиривао потребе породице, не прибегавајући на имању туђим радним снагама. Средњи сељаци са поседима од 5 до 20 хектара издјавали су своје породице бавећи се производњом разних култура. У најбољим годинама они су вишак својих производа износили на тржиште претварајући га у капитал. Четврту групу чинили су поседници са по 20 до 50 хектара који су представљали крупно сељаштво. Они су упошљавали најамане раднике. Поред радне снаге поседовали су и основне пољопривредне спрave. Сељаштво треће и четврте групе су чинила средња газдинства. Њихови поседи су били у вечитом колебању, једни су се спуштали према доњој а други подизали према горњој лествици. Последњу, пету групу су чинили великопоседници који су пољопривреду водили чисто капиталистички, користећи најамну радну снагу. Они су располагали пољопривредним справама, вучном стоком и производили су за тржиште.¹⁰

И из табеле 5 се очигледно види нехомогеност сеоског газдинства у свим деловима земље.¹¹

Као што се види, у Дунавској бановини је био највећи број најамних радника, док је у Савској био највећи број оних који нису имали хране до жетве, па затим у Моравској, Дунавској, Приморској итд. Поред тога да се уочити слабо поседовање стоке у свим бановинама, нарочито коња док је случај са воловима нешто бољи.

Врло је тешко говорити како је привредна криза утицала на даље диференцирање међу сељаштвом, већином ситно сопственичког, с обзиром да је око 68% држало свега 28% пољопривредне површине (од 0.5 до 5 хектара).

Тодор Стојков у свом цитираном делу наводи да се у већини месечних извештаја са територије Савске бановине, за политичку ситуацију током 1931-1934. год. често тврди да је немогуће прикупити пореске дажбине без примене заплене због тешкоће јер заплењене ствари нема ко

9. Исто, 13-20.

10. Б. Стојсављевић, исто, 44.

11. С. Димитријевић, *Привредни развијак Југославије 1918-1941*, Београд, 1962, 135.

Табела 5

Бановине	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Вардарска	32,4	14,7	103	46,6	26,7	1,65	0,48	4,5	3
Врбаска	54,8	42	79,8	61,2	11,5	71,27	60,62	4,3	3
Дравска	35,9	18,2	94	47,6	19,8	1,28	0,34	4,4	3
Дринска	89,3	35,4	141,2	56	27,1	1,24	0,44	5	1,7
Дунавска	101,6	20,2	149,6	29,8	60,3	0,57	0,99	2	5,7
Зетска	39,3	32,3	95,2	78,3	11,9	1,14	0,54	6,3	1,4
Моравска	55,6	23	115,9	48	23,3	1,25	0,19	1,6	1,5
Приморска	45,5	39,7	108,5	94,6	15	0,78	0,49	4,9	2,4
Савска	129,1	29,1	217,6	49	31,6	0,62	0,44	4,4	3,5

да купи. Тако, срески начелник у извештају за април 1933. год. истиче да је народ доста узнемирен начином утеривања државних пореза и општинских даћа. Стога и није чудо што је долазило до сукоба при наплати пореза. Такав је случај био у Лудбрешком Карловцу у коме је непознато лице, ватреним оружјем напало наплатиоце пореза када су се увече враћали са одузетим средствима, при чему, срећом, нико није погинуо.¹²

У циљу исплаћивања пореза, сељак је био принуђен да се задужује а сума његовог дуга, у време када је донет Закон о заштити земљорадника, износила је око 7 милијарди динара. Број дужника је опадао са порастом величине поседа дужника. Укупна сума дуга је већа код просечних површина од 0 до 10 хектара (66,20%) и од 10 до 30 хектара (22,48%), док на све остale категорије поседа отпада 11,34% дуга. Просечна сума дуга по једном дужнику расте са величином поседа. Н. Вучо у свом делу "Аграрна криза у Југославији 1930-1934" тврди да је број дужника са поседом од 0 до 10 хектара износила 572.902 са задужењем од 4.202.739,197 дин. тј. близу 80% од укупног задужења¹³.

Када се говори о сељаштву није сувишно опет подврђи да је њихов посед био веома различит по величини, те су се они делили на ситно, средње сељаштво и велепоседнике. Међутим, у Краљевини Југославији постојао је и чисти сеоски пролетаријат. У наредном прегледу биће изнет број породица без куће и земље али да би се добио тачан број, М. Комадинић сматра да је потребно наведене цифре помножити са 5.¹⁴

Иако приложена табела (Табела 6), по Комадинићу, не даје реалну слику јер је прениска, она упечатљиво говори о веома великому броју без-

12. Т. Стојков, *Опозиција у време Шесетојануарске диктатуре 1929-1935*, Београд, 1969, 47-48.

13. Н. Вучо, *Аграрна криза у Југославији 1930-34*, Београд, 1968, 201.

14. М. Комадинић, *Проблеми сељачких дугова*, Београд, 1934, 56.

Табела 6

Бановине	Без куће	%	без земље	%
Вардарска	6.550	2,96	9.855	4,46
Врбаска	3.905	2,99	5.594	4,29
Дравска	6.493	3,28	8.631	4,36
Дринска	4.298	1,71	15.540	4,97
Дунавска	28.753	5,72	60.192	1,98
Зетска	5.335	4,39	7.673	6,31
Моравска	3.518	1,46	3.870	1,60
Приморска	2.796	2,44	5.650	4,93
Савска	14.771	3,33	19.332	4,36

мљаша који нису имали крова над главом. Та слика је утолико црња када се има у виду да је Југославија веома слабо насељена. Поред чистог сеоског пролетаријата у време кризе се сигурно повећава специфична форма пролетаријата, сеоске слуге и надничари којих је било око 445.000.¹⁵ Истовремено, око 3 мил. сељака је ишло у оближње крајеве "трбухом за крухом".

Услед велике презадужености сељака и тешкоће наплаћивања пореза, министар финансија М. Ђорђевић је издао наређење свим пореским управама бановина: "Наплата пореза да се врши применом задњих мера егзекутивног поступка".¹⁶ Колико је стање било тешко да се уочити и по томе што је 8. маја 1932. год. шеф пореске дирекције Дринске бановине устао против егзекутивне наплате пореза "јер би сви предмети отишли у бесцење, а њихови би платници остали без ичега".¹⁷ Да овај захтев неће бити услишен него да ће се егзекутивне наплате пореза одвијати током целог периода владавине Југословенске народне странке, најбоље потврђује чињеница да је у Скупштини изнет читав низ интерпретација којима су посланици ЈНС иступили против ње.¹⁸

Да би се створила јаснија слика о веома тешком положају сељака од почетка кризе, довољно је навести тврђење Привилеговане аграрне банке да су задужени земљорадници пре 1933. год. дали скоро 3/4 за порез и камату "а на једну породицу остаје годишње 394 дин. или само око један динар дневно за куповину монополисаних и индустриских предмета, за плаћање црквених и школских такса, за трошкове лечења и за све друге издатке у готовом новцу... Постоје стотине хиљада за које је цигарета

15. Из Историје Југославије, 272.

16. Архив Босне и Херцеговине (АБиХ), фонд Дринске бановине, Пов. за 1932, ф-6.

17. Исто. Пов. за 1932, Извештај од 8. маја 1932, ф-4.

18. Стенографске белешке Народне скупштине (Стен. бел. НС), 1933-34, I, 46. и исто, I, 317.

одавно постала луксуз, а куповина литра гаса за осветљење куће представља читав догађај".¹⁹

Треба напоменути да су дужници већином били сиромашни сељаци који су поседовали 32,57% сеоских газдинстава чија је површина износила 15,14% од укупног, или 19,25% обрадивог земљишта.²⁰ Према томе, неминовно је да је криза даље утицала на диференцијацију сељаштва међу којима су само крупна газдинства имала карактер капиталистичких (јер стално експлоатишу туђу радну снагу, дају земљу под закуп, а главни им је циљ остварење профита). С друге стране, ситно сељаштво због задужености све више пропада и пауперизује се, повећавајући на тај начин армију оних који нуде своју радну снагу на продају, пошто друго ништа нису ни поседовали. На средини између капиталиста велепоседника и пролетера били су они који су осцилирали и пењали се или спуштали на друштвеној лествици. Број задужених показује да је у време кризе, као и у време нормалне коњуктуре, несумњиво био већи број оних који су се приближавали пролетерима. Чињеница, да су пољопривредни производи продавани у бесцење, а да је цена индустријских производа била висока, нагонила је сељаке да се пре задужују. "Маказе цена" су довеле до појаве да се сељак одрицао и оних индустријских производа без којих се не може ни замислiti живот човека, као што је петролеј.

Зеленаштво је карактеристично за примитиван капитализам јер се, захваљујући њему, врши акумулација. У своје време оно је помогло да се разбију оквири натуралне привреде и да се сељачко газдинство веже за тржиште. На тај начин оно је појачало диференцијацију на селу. Зеленаше су у овом периоду чинили, у првом реду: богатији сељаци, дућанџије, механиције, трговци, свештеници, учитељи и др. У неким крајевима то су били људи који су дошли са рада у иностранству, првенствено из Америке, те су и добили популарни назив "Американци". Услови под којима је новац изнајмљиван били су веома неповољни те је задужени прелазио у пролетере а његово имање у руке богаташа. Нема детаљнијих података о извођењу овог процеса, о томе колико је дужника изгубило своје поседе. На основу анкете је установљено да је број људи у појединим бановинама, који су се бавили зеленаштвом, изгледао као на табели 7.²¹

Нема података о положају трговаца у периоду кризе. Несумњиво је, да је смањење обима како извозне тако и унутрашње трговине негативно утицао на њихов положај. Међутим, када се има у виду да су нарочито сеоски трговци били истовремено и зеленаци-лихвари, онда је јасно да је некима ишло добро. Ипак, чињеница да су они посредници од произвођача до потрошача, у периоду када је наступио поремећај у читавом процесу производње и потрошње, несумњиво говори да су и они преживљавали одређену кризу. На великој конференцији трговачких

19. М. Горановић, исто, 15.

20. М. Комадинић, исто, 55.

Табела 7

Бановина	број лица
Савска	3.838
Приморска	3.491
Дунавска	2.792
Дравска	1.983
Дринска	1.698
Моравска	1.451
Вардарска	1.045
Зетска	530
Врбаска	529
	17.357

удружења у Београду, њени учесници су тражили да сељаци потпуно исплате своје дугове. Том приликом је председник Трговачке коморе у Београду предложио план по коме би дуг требало исплатити, по амортизационом плану са 10% камате.²²

Карактеристично је да Мијо Мирковић тврди, да је у овом периоду дошло до слома прве капиталистичке организације која је пословала на конкурентској основи са центром у Будимпешти и филијалама у Новом Саду, Зрењанину, Старом Бечеју, Сомбору, Панчеву и Осијеку, у виду самосталних предузећа са својим агентурама у свим већим речним при-

-
21. Исто. Упореди Б. Стојсављевић, исто, 73. Стојсављевић тврди да наведена цифра не одговара потпуно стварности, пошто су многа лихвањења вршена прикривено. Зеленаци и мале банке по унутрашњости су наплаћивали далеко веће камате од нормалних, 12 до 14%, наплаћујући 24% без тзв. провизије и других трошка. Неки су чак наплаћивали камате од 20 до 50%. У случајевима када би се рекло да у банци нема новца требало је обратити се оном члану управе који је поседовао највећи број акција. Тада се добијао готов новац с интересом од 60% месечно, још чешће динар на банку или 120% годишње. Приватни зеленаци су у том погледу били још гори (нарочито у Србији, БиХ, Далмацији и неким пределима Лике и Кордуна). Стојсављевић, исто, 82. 14. март 1933. год. Посланик Ж. Лукић, говорећи о овом питању у Народној скупштини рекао је да су банке одбијале да сељацима одobre кредит правдајући се да немају новца. Истовремено су саветовали молиоцима у четири ока да се приватно обрате овом или оном члану управног одбора који би им дао кредит уз камату 60 до 100%. Стен. бел. НС 1932-33, IV, 107. Позајмљивање динар на банку у овом периоду је постојало у Србији као и раније. Иако су таквом позајмљивању сељаци приступали у најтежим случајевима, њихов број је био велики. 1932. год. утврђено је да је у Скопској Посавини (котар Посавина), постојало 194.492 дин. сељачког дуга на који су сељаци плаћали од 100% годишње. У Ресавском котару било је 142.300 таквог дуга. У Посавском котару каматна стопа је била између 40 и 100%. Плаћала се на суму од 2 мил.дин. Таква каматна стопа од 40 до 100% на сељачке дугове јављала се у Србији и Црној Гори. М. Мирковић, исто, 94.
22. М. Комадинић, исто, 75.

стаништима.²³ Када је у време кризе дошло до пада цена на светском тржишту, држава је покушала да стварањем Призада²⁴ у коме су радили мање икусни домаћи извозници, представници задружних савеза и државе, да би створила државни извозни монопол за пшеницу. Искључење страног техничког апарата из трговине сигурно је позитивно утицало на јачање трговачког сталежа у земљи, јер су домаћи трговци до краја 1941. год. остали извозни концесионари.

Развитком индустрије дошле је до даљег пропадања занатлија. Највише података има о пропадању обућара. Подизање фабрике у Борову утицало је на погоршање положаја обућара у целој земљи.²⁵

У дневној штампи се истицало да су нарочито страдали обућари у Македонији, њих 11.228.²⁶ У целој земљи било је 141.758 занатлија од чега 1.144 обућара мајстора.²⁷ "Бата" је отворио продавнице у 22 места у Македонији (није их било само у Неготину на Вардару, Церовом Селу и Прешеву). Приходи обућара су били тако мали да често нису могли да покрију расходе. Колико је од великог значаја било подизање фабрике "Бата", говори податак да је Батин производни систем избацио 75.000 радника, док је запошљавао свега 15.000.²⁸ Криза занатства се нарочито продубила у току 1934. год.²⁹

23. М. Мирковић, исто, 50.

24. О раду Призада видети више код М. Бодроџић, *Образовање Југословенске радикално сељачке демократије*, Историјски гласник, 1964/2-3, 50-52.

25. Индустријска одбрана, 1933, бр. 3, 67.

26. Политика, 20. септембар 1934, 6. Међутим, ни положај осталих занатлија није био ништа бољи. То ће се видети из следећих података: јорганијски радници зараде свега 2-4 дин. по јоргану; бравари и поткивачи такође веома мало. Грађевинари, зидари, тесари и друге грађевинске занатлије као и штампари имали су ретко послана. Какав је био положај занатлија на југу може се видети из следећих података: према укупном броју занатлија са приходим испод 6.000 дин. годишње има 40,6%, од 6.000 до 10.000 динара; 39,2% од 10.000 до 15.000 дин.; 11,8% од 15.000 до 20.000 дин. 5,6% а занатлије са приходом од преко 20.000 дин. годишње имају свега 2,8%. У Прилепу и Куманову читаве занатске породице обућара су живеле са приходом од 200 до 300 дин. месечно. Политика, 21. децембар 1934, 7. Укупни дугови у Врадарској бановини износили су 52.298,182 дин. за 9.783 занатлија. Правда, 24. септембар 1934, 3.

27. Политика, 20. септембар 1934, 6.

28. Против подизања фабрике у Борову иступили су извесни кругови који су сматрали да треба заштити домаћу радиност. Живот и рад, 1932, 61, 381, 1. март 1932. Међутим, можда није потребно истицати да је подизање ове фабрике било од огромног значаја: прво, због тога што је она доприносила индустријском развоју земље, а друго, приморавала је да остали производњачи усаврше свој начин изrade обуће да је продају јевтиније, у противном су морали пропасти.

29. Правда, 12. децембар 1934, 10. -Сумњиво је да је "Бата" само задржао сеоске, најјевтиније раднике, како се у истом чланку тврди, јер сигурно је да нестручно особље није могло с успехом да обавља посао који захтева доста знања и умешности.

Веома тежак је био и положај кројача због рада конфекције фирмe "Тивар".³⁰ Због концентрације производње повећао се број незапослених радника, док су се и плате запослених смањиле.³¹

Може се констатовати да су занатлије, у време кризе, биле у веома тешком положају не само због слабљења куповне моћи широких народних маса, већ и развијања одређених грана индустрије. Колико утицаја је имао на стање занатства нови Закон о радњама³² (којим су предвиђене врло строге мере за отварање занатских радњи са обавезним полагањем помоћних и мајсторских испита, са забраном прелаза са једног заната на други, немогућношћу да трговац који има трговачких и организаторских способности може отворити занатску радњу) није могуће установити.

Несумњиво је да су кафери и дућанци услед опште кризе, а нарочито слабе платежне способности сељака, биле у тешком положају. Према неким подацима, кафане овог времена биле су празне јер је сељак одмах после обављеног посла одлазио кући, не свраћајући ни у дућан, одричући се чак и најосновнијих животних артикала, јер није имао могућност да их плати.

Шегрти су у Краљевини Југославији представљали посебан социјални проблем познат под називом "шегртско питање". У неким радионицима они су представљали главну, а у многим једину радну снагу.³³ У условима кризе њихов број се повећавао како у радионицима тако и у предузетима и трговини. Радни дан им је негде био и по 12 до 14 сати. За рад су добијали малу накнаду од које су живели. Према подацима Занатске коморе, 1933. год. код 186.000 занатлија послодаваца радио је око 200.000 шегрта; 1932. год. било је 25.000 незапослених а 1934. било их је већ 45.000. И положај шегрта који су учили занате стално се погоршавао јер су им смањена примања, а продужено време учења заната. Услед напорног рада у току дугог радног дана и слабе исхране није ни чудо што су се многи разбољевали, највише од туберкулозе.³⁴

У периоду кризе положај читаве радне снаге постао је знатно тежи. То се, пре свега, види по броју осигураних лица који се смањује.³⁵

До овога је дошло услед тога што су неке индустриске гране радиле са смањеним капацитетом или су пак потпуно обуставиле рад.³⁶ Број не-

30. Народна одбрана, 1935, бр. 25, 404, 23. јун 1935. Стога је пленум Занатске коморе у Скопљу тражио доношење Уредбе о регулисању занатских дугова. Правда, 29. септембар 1934, 6.

31. Индустријска одбрана, 1933, бр. 3, 67.

32. М. Мирковић, Занатска политика, Београд, 1934, 133.

33. Тако су 1933. год. у 20 механичарских радионица у Нишу радили само шегрти пошто су све калфе, по завршетку школе, биле отпуштене са посла, М. Васић, Прилог изучавању развијатка СКОЈ-а и најредног омладинског покрета у Југославији 1933-34, Историја радничког покрета, 2, 163-166.

34. О тешким условима живота шегрта и радничке омладине видети више у М. Васић, исто, 163-166.

Табела 8

Година	број осигураних
1930.	640.349
1931.	608.984
1932.	537.235
1933.	520.980
1934	543.566

запослених се у време кризе стално повећавао. То се најбоље може видети на основу анкете радничких комора и УРСС-а, која показује релативни и апсолутни број незапослених међу професионалним радничима (табела 9).³⁷

Табела 9

Година	Број незапослених регистрован на јавним берзама рада у 1000	Апсолутни број професионалних радника који су остали без посла у 1000
1930.	8,2	101,4
1931	9,9	122,5
1932.	14,8	182,1
1933.	16,9	209,0
1934	?	?
1935.	16,8	206,7

Када се говори о повећању броја незапослених, мора се имати у виду да се он повећавао не само отпуштањем радника са поса, већ и при-

-
- 35. Рачунало се да је у Југославији, крајем 1932. год. у постоларском занату било 50% незапослених помоћника, у седларском и ременарском 40% а у ташнерском 10%. Слична ситуација је била и са мајсторима наведених струка. М. Мирковић, исто, 112, и исти, Занатска политика, 80.
 - 36. Љ. Дуканац, *Индекси коњуктурног развоја 1919-41*, 28. и Статистички годишњак за 1934-35, 1937, 366-367.
 - 37. У Славонском Броду број радника био је смањен од 2.500 на 200. Велики број радника био је избачен из државних железничких радионица, ложионица и мостовских радионица из целе земље. Предузећа дрвне индустрије су радила са 50% свог капацитета. У Тузли, у време кризе, обуставило је рад 5 предузећа са 4.000 радника. Слична ситуације је била и у Србији и Славонији. Кад је Крањска индустријска дружба у Јесеницима 16. марта 1932. год. отпустила 2.500 радника они су организовали демонстрације. Одбили су да прихвате да се радници са смањеном платом врате на посао. Јосип Џази, *КПЈ и синдикаши*, Београд, 1959, 65.

ливом нових у редове пролетаријата. То се пре свега односи на занатлије који су, губећи средства за производњу и могућност за самосталан рад, постали најамни радници. С друге стране, тај број се повећавао приликом пролетаризованих сељака.

Године 1932. у Савској бановини дошло је до отпуштања великог броја радника због тога што су многа предузећа прекинула рад. Тако је 44 предузећа привремено обуставило рад, па је 3.327 радника остало без посла. Рад су обуставила и 22 цигларска предузећа, па је отпуштено 1.486 радника. У дрвој индустрији је 13 предузећа обуставило рад, а 1.585 радника остало без посла. Органи инспекције рада су установили да је у Дунавској бановини 1932. год. привремено обуставило рад 39 предузећа, а 18 стално, те је услед тога редуцирано 2.818 радника. Истовремено је у Моравској бановини отпуштено 3.668 радника. Инспекција рада у Скопљу је установила да је тада на подручју Вардарске бановине било око 20.000 незапослених индустријских радника.³⁸

Аграрна криза је имала јаче дејство него у претходном периоду на остале гране привредне делатности. Опадање куповне моћи огромне масе сељаштва, које је чинило главну потрошачку снагу у земљи, кредитна неспособност и инсолвентност представљали су значајан услов стагнације, опадања и ширења кризе у индустрији, занатству и трговини, као и другим гранама градске привреде. Својим доласком у градове у тежњи да себи обезбеде основна животна средства, сељаштво је погоршало положај радничке класе, нарочито фабричких радника који су се у време смањивања најамнине и ширења незапослености, борили за свој опстанак. Н. Вучо у свом цитираном делу наводи за Савску бановину да је инспекција рада у Загребу у току целе 1932. год. морала све више да ограничава своју делатност, те су с тога биле честе обуставе рада, редукција особља, отпуштање радника и смањивање најамнине. Велика су отпуштања учињена у цигларској индустрији, металопрерадивачкој, прехранбеној али је највећа обустава била у дрвој и шумарској индустрији. Истовремено су отпуштени радници у Врбаској (нарочито Бањалука) и Дринској бановини. И у Зетској бановини највише је било обустава рада у шумарској индустрији. До великих обустава је долазило и у Моравској и Вардарској бановини. Што се тиче Приморске, за њу се може рећи да није било ни-

38. Н. Вучо, исто, 211-212. Према писању истог аутора начелства у: Сплиту, Шибенику, Корчули, Хвару, Мостару, Сињу, Кину и Бугојну извештавали су да је стање на њиховим подручјима међу сељацима врло тешко. Узрок томе је немогућност запослења. Поред тога, сељаци су поседовали врло мало хране. Ситуација је остала и даље тешка иако је дуг од 25.000 до 500.000 био смањен на половину. Ту половину је исплаћивала Аграрна банка приватним новчаним заводима и кредитним задругама. Чињеница да је 20 до 30% од укупног сељачког задужења створено због исхране, јасно показује да сељачка газдинства нису давала доволно приноса којим би се могли прехранити. Стога многи сељаци нису могли да испуне своје, иако умањене, обавезе према Аграрној банци. Последица овога је пролетаризација на селу. Исто, 207-208.

ти једног подизања и проширивања предузећа већег значаја. У извештајима инспекције рада се говори о слабом подизању нових индустријских објеката, сужавању пословања, застоју у индустријској производњи, трајним и повременим обуставама рада, отпуштању радника са посла и погоршању њиховог положаја. Услед прилива неквалификоване радне снаге³⁹ са села, дошло је до смене квалификованих и приучених фабричких радника, јевтином и неквалификованим радном снагом са села. Пролетаризовани сељаци су тражили запослења у грађевинарству и занатима везаним за ту делатност.

Мада је врло тешко, за све гране индустрије и занатства, статистички утврдити број запослених сељака, тзв. индустријализованих сељака, услед њихове велике мобилности, честих отпуштања и прелажења са једне на другу врсту посла, као и сезонског карактера њиховог рада, може се констатовати да је процентуални однос између правих радника и индустријализованих сељака децембра и обе наведене године у проценама изгледао овако (табела 10):⁴⁰

Табела 10

Целокупна индустрија	прави радници	индустријализовани сељаци
1929.	46,99	53,01
1934.	46,52	53,48

Велики број мануелних радника из пасивних крајева и осиромашених села остајао је без посла. Могли су се видети како по Београду и другим градовима лутају тражећи запослења. Пауперизовани сељаци из Босне највише су се запошљавали у дрвој индустрији. Међутим, значајно је да се криза у грађевинарству није одразила као сезонска појава, јер је било много радова отпочетих 1931. год. а који су, услед недостатка финансијских средстава, морали бити обустављени, а радници отпуштени са посла.

Услед опадања производње код појединих грана рударства и топионичарства, затим опадањем потражње на домаћем и страном тржишту, те непродате залихе су све више отежавале ситуацију. Тежину овакве ситуације највише су сносили рудари, њима су наднице снижаване, а многи су отпуштани са посла. Ево како је изгледала запосленост у Савској бавовини (табела 11):⁴¹

39. Исто, 211-213. Према наводима истог аутора, 1933. год. стање у Дринској бановини је било нарочито критично када је 1933. год. свега 12,52% радника остало трајно запослено, док је 17,48% било само повремено запослено. Незапослених радника било је 70%. Исто, 223.

40. Исто, 218.

Табела 11

	прави радници	сељаци	укупно	мање запослених
XII 1930.	24.866	37.328	62.214	-
XII 1931.	20.657	30.985	51.642	-10.572
XII 1932.	13.949	20.824	34.873	-27.341
XII 1933.	14.204	21.307	35.511	26.703
XII 1934.	13.888	20.833	34.721	19.163

Године 1933. могло је бити око 220.000 неквалификованих сељака запослених у разним делатностима. Неквалификовани радници са дневном зарадом испод 8,0 до 20,0 дин. чинили су јаку конкуренцију приученим и квалификованим радницима, јер су власници предузећа отпуштали раднике из виших надничких разреда, задржавајући и повећавајући јевтину радну снагу радника из низих надничких разреда. Неквалификовани радници, као што смо видели, били су сељаци које је аграрна криза раскућила, пролетаризовала и приморала да оде у градове ради запослења. Године 1932. број најамних радника износио је, према Н. Вучу, 94.683 тј. више за 48.436 пријава у односу на претходну годину. 1933. год. број нових пријава ових радника достигао је 171.891 тј. за 77.205 више но у 1932. год. Дејство аграрне кризе на градску привреду наставило се и током 1934. год. Повећани прилив пауперизованих сељака још више је повећао незапосленост и даље снижавање најамнине градског радништва и опште опадање куповне моћи радног становништва у земљи. Од 1930. до 1933. год. пријавило се берзама рада око 410.577 неквалификованих радника међу којима је било 314.825 надничара.

Велики број радника пријављених на берзе рада током 1932. год. одустајао је од услуга берзанског посредовања, и то 215.720 случајева. Од тога је 120.365 било неквалификованих радника.⁴¹

Пошто је у Кикинди 1932. год. било много незапослених пољопривредних радника, градска управа је била приморана да дели незапосленим радницима брашно. Међутим, у фебруару 1933. год. дошло је до обуставе дељења хране, те је војство пољопривредних радника организовало демонстрације у којима је учествовало око 2.000 радника. Мада је полиција била предузела хапшење, на захтев демонстраната ухапшени су отпуштени, а градска управа је била приморана да настави са дељењем хране. Позната је борба радника у Петровом Селу. У њему су радници

41. Према подацима Н. Вуча, у Савској бановини децембра 1934. било је запослено 83,2% неквалификованих сељака, а 16,8% квалификованих рудара. Исто, 224. Истовремено је радничка комора у Сарајеву установила да је 1933. на 100 квалификованих радника долазило 44,6 запослених, а на 100 неквалификованих радника 57,4 радника.

42. Н. Вучо, н.д., 242,226.

узели управу у своје руке. Када су радници захтевали повишење својих надница, хапшења су отпочела. Борба је била огорчена, те су радници секли кашеве на вршалицама, а коње најуривали у кукурузе. Са радом је престало око 600-700 радника. Рад је био обустављен на 30 вршалица на којима је радило 22-24 радника при свакој машини. Отпор радника је трајао дотле док бан Дунавске бановине није, 1932. год. изадао наређење којим рис при вршидби износи 3%, колико су радници тражили. Исто времено је бан наредио, како би се смањио број незапослених, да се упошљавају радници. То је нарочито био случај са великопоседником Ледерером у Чоки, који, на свом огромном имању није употребљавао властите машине, већ је запошљавао људску снагу.⁴³

Раднички савез је непрекидно упућивао захтеве властима. 1934. год. он се обратио влади ради доношења Закона о обавезном осигурању радника у случају болести, несреће, незапослености и старости. Знао је да од тог закона у датим приликама не може бити користи, јер синдикално руководство није било енергично, пошто је сматрало да су синдикати изгубили своје чланство услед дејстава привредне кризе. Према томе, иза савеза није стајала она снага која би владу приморала на доношење таквог једног закона. 1934. год. за време жетве и вршидбе понегде се састајао паритетни одбор.

Број незапослених радника ће се најбоље видети из следеће табеле:⁴⁴

Табела 12

Година	Понуда	Потражња	Вишак понуђене радне снаге
1930.	145.277	56.169	89.108
1931.	158.492	55.207	103.285
1932.	257.780	45.677	212.103
1933.	295.106	40.313	254.793

Из табеле се види да се број незапослених повећава, а потражња за њима опада. Последица постојања великог броја незапослених била је да су послодавци стално могли да смањују наднице што се јасно види из овог прегледа (табела 13).⁴⁵

Смањивањем најамнине послодавци су покушали да терет кризе пребаце на плећа радничке класе. Међутим, узимајући у обзир да су у целом периоду кризе биле веома ниске цене прехранбених производа,

43. Арпад Лебл, *Синдикална борба аграрног пролетаријата*, Београд, 1954, 198-199. О тешком положају радника у Војводини вид. и Св. Марковић, *Проблеми пољопривредног радништва у Војводини*, 1939, 44-45. О начину рада у Врбасу вид. и А. Лебл, н.д., 206.

44. С. Димитријевић, н.д. 147.

45. Статистички годишњак 1934-5, 370 и С. Димитријевић, н.д., 152.

Табела 13

Година	Просечна обезбеђена надница у динарима
1930.	26,56
1931.	26,19
1932.	24,58
1933.	23,22
1934.	22,24
1935.	21,65

реална најамнина не само да се није смањивала, него је све до 1934. год. расла што потврђује следећа табела С. Димитријевића.⁴⁶

Кретање реалне најамнине прорачуната на основу кретања просечне обезбеђене најамнине и дневног животног минимума породице од четири члана (према загребачком "индексу" и под претпоставком да се ради сваки дан):

Табела 14

Година	%
1930.	33,78
1931.	36,01
1932.	37,66
1933.	41,11
1934.	42,13
1935.	41,46

Међутим, имајући у виду да је огромна армија радника била незапослена, у овом периоду се не може говорити о побољшању животног стандарда радника, већ само о његовом погоршању. Колико је радна снага била јевтина најлакше се да уочити у податку да је зими 1931/32. год. у Босни људска радна снага коришћена за вучу балвана уместо волова.

Конкретна представа о томе шта значи просечна осигурана надница тога времена добиће се ако се изнесе број осигураних радника са просечном дневном зарадом (табела 15).⁴⁷

Према томе од 543.559 осигураних радника у 1934. год. 174.000 их је имало надницу мању од 14 дин; 165.000 радника имало је наднице које су се кретале од 14-24 дин; 129.000 од 24-40, а само 90.000 радника је би-

46. С. Димитријевић, н.д., 153.

47. М. Мирковић, *Економска структура*, 57, Н. Вучо, н.д., 260. Н. Вучо наводи да је крајем 1934. било 2.291,742 пријављених и 2.259,950 одјављених радника. Исто, 272.

Табела 15

Наднички разред	Осигураника у 1933.	Осигураника у 1934	Дневна зарада у дин.
I	65.277	69.631	од 8,0 до 9,6
II	4.569	4.419	од 8,0 до 9,6
III	25.823	30.302	9,6 до 11,6
IV	44.349	50.355	11,6 до 14,0
V	54.643	63.649	14,0 до 16,8
VI	52.915	58.290	16,8 до 20,0
VII	40.843	46.604	20,0 до 24,0
VIII	44.505	47.584	24,0 до 28,0
IX	47.528	43.766	28,0 до 34,0
X	39.273	38.020	34,0 до 40,0
XI	24.348	23.555	40,0 до 48,0
XII	76.907	70.374	преко 48,0

ло с надницом већом од 40 дин., док је само 70.374 имало надницу већу од 48 дин.

По попису осигураних чланова од 30. јуна 1933. год. број малолетне деца од 13-15 год. старости у надничким разредима од I-VI било је 24.265, а највише их је било у првом надничком разреду - 19.376.⁴⁸ Колико је тежак положај радника види се и по тешким условима на послу. Била је честа појава да су радници страдали услед тога што нису довољно обезбеђени на послу. То се може документовати следећом табелом:⁴⁹

Табела 16

Година	Број несрећних случајева ^a	За машином	На пољу
1934.	9.294	35	85
1933.	8.321	22	73
1932.	8.076	24	80
1931.	9.613	41	96
1930.	9.869	25	96

a.Остали случајеви су несмртни десили су се на пољу или при машини

48. Исто, 229.

49. Статистички годишњак 1934-35, 364.

У исто време активан је био и тарифни покрет радника услед тога што су им плате биле мале, мада су радили под тешким условима:⁵⁰

Табела 17

Година	Број заинтересованих радника	Број тражених повишица	Потпуни неуспех	% потпуног неуспеха
1930.	9.222	2	1	11,1
1931.	12.181	92	3	3,3
1932.	8.653	46	2	4,3
1933.	1.482	9	5	55,6
1934.	1.334	3	1	33,3
1935.	7.418	51	3	59

Ако се упореди број штрајкова и тарифних покрета, онда се види да је број радника који су учествовали у штрајку био далеко већи, мада је нормално да то буде обрнуто. (До тога је дошло услед великог неповерења радника у своје синдикално руководство).

Табела 18

Година	Број радника у штрајку	Радних дана	Радних часова	Надница у динарима
1934.	6.775	40.523	401.919	1.386.808
1933.	2.451	13.937	112.349	1.761.572
1932.	1.370	4.074	33.048	446.445
1931.	1.253	14.204	115.632	452.630
1930.	4.879	48.528	377.474	1.460.246

У време кризе која је захватила све гране производње, као и све друштвене слојеве, када је процес пауперизације све више захватао сељачко становништво, неки капиталисти су и даље згртали огромне профите на рачун радничке класе. Ради илустрације доволно је навести да је 1933. год. Борски рудник давао још увек 135% дивиденде. Те године деоничари су добили 240 млн. добити.⁵¹

У време када су банке улазиле у све привредне области (у индустрију, рударство и трговину посредно или непосредно), пољопривреда је представљала њеног великог дужника, те су према неким рачунима

50. С. Димитријевић, н.д., 164.

51. М. Марковић, н.д., 68.

70% меничног портфеља војвођанских банака чиниле баш сељачке менице. Држава је спасила најкрупније приватне банке од банкротства. Банке су дошле у тешко стање највише услед своје шпекулантске делатности новцем ситних штедишића. Међутим, банкари су захваљујући тим својим прљавим пословима, остварили огромне зараде. Истовремено, таква политика довела је до јачања државног сектора, специјално стварањем Привилеговане аграрне банке у којој је и држава имала својих акција. Држава није пружала помоћ непосредним произвођачима, већ је на њихова плећа пребацила основни терет кризе. То се нарочито види по Уредби о ликвидацији сељачких дугова, која представља најоштрији и најконзервативнији пропис капиталистичког система према селу и пољо-привреди. Сељак је престао да буде дужник повериоца, постао је установа, која ради под контролом државе.

Аграрном реформом били су раскинути неки феудални односи, а и озакоњена је делнична подела велепоседа. Истовремено, средњи и сиромашни сељак је био оптерећен већим давањима но што су она износила у претходном периоду. Дугови су били претворени у неку врсту пореске обавезе, која се могла наплатити државном силом.

У условима економске кризе, режим Шестојануарске дикататуре ни после две и по године владавине није успео да се стабилизује. Он је постао непопуларан и поред чињенице да је КПЈ-у била ослабљена па, пре ма томе, и неспособна за шире револуционарне акције. Његова социјална и политичка база је била толико сужена да је претила озбиљна опасност од већих унутрашњих потреса.

SUMARY

Milica Bodrožić

PROPERTY - CLASS DIFFERENTIATION IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA 1930 1935

This work is written on the basis of numerous literature data, the press of that time, some archive material, as well as stenography notes from the Federal Parliament. The work takes into consideration the social relationship, because the Yugoslav National Party, like the other parties, represented the instrument of political struggle among certain social groups. The work points to class and social layers which dominated in the period around January the 6th and the beginning of dictatorship which coincides with the world economic crisis which seized Yugoslavia too. In that time, in Kingdom of Yugoslavia 76,3% of the population were peasants. The main ownership over the land was smaller than 5 hectares and made two thirds of the whole land property. Over a third of estates were smaller than 2 hectares which was unsufficient to feed a family. In the time of crisis the land was concentrated on bigger parcels by mortgages. 92% peasants were poor and 55% of them were engaged in agriculture. Because of the crisis there were difficulties in paying taxes, so a peasant got into debts and became a proletarian who sells his labour very cheap. The usury was common in regional units ruled by ban. Merchants and craftsmen were also affected by crisis and the development of some branches of industry. The worker situation became worse, especially for young apprentices and journeymen. The number of employed proletarian peasants increased and in 1933, there were around 220.000 of them. A large surplus manpower occurred. The employers tried to shift the burden of crisis to workers by reducing rental fee. Workers went on strike because the bad working conditions. January the 6th dictatorship, during its existence, could not succeed in stabilising itself even though the regime party JNS and legal opposition party the Yugoslav National Party called "Borbaši" were formed.

ДОБРИВОЈЕ ЈОВАНОВИЋ

РАД ВОЈНОПОЗАДИНСКИХ ОРГАНА У ВРАЊСКОМ ОКРУГУ 1941-1944.

ПРИПРЕМЕ ЗА НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКУ БОРБУ У ВРАЊСКОМ ОКРУГУ 1941. ГОДИНЕ

До почетка Другог светског рата партијска организација у Врању се калила у дугогодишњем илегалном раду. У тој двадесетогодишњој борби било је криза, провала, одвођење најбољих у злогласне тамнице.

У то време постојало је пет партијских ћелија, које су бројале 45 чланова КПЈ, 250 скривених чланова и 20 кандидата за чланове партије. Партијске ћелије постојале су још у Сурдулици, Владичином Хану, Предејану, Бунешевцу, Бујановцу, Прешеву и Врањској Бањи. Поред тога, у многим селима деловала су партијска упоришта, СКОЈ-ски и омладински активи.

Одлично је функционисао и Месни комитет од четири члана, на челу са секретаром Симом Погачаревићем, стolarским радником и истакнутим револуционаром.

Месни комитет КПЈ и СКОЈ-а у Врању од првих дана (27. март и 6. април 1941. године) реаговао је на све крупније догађаје у свету и код нас. Због тога није било чудно што се одмах у овом крају приступило припреми за оружану борбу против окупатора и домаћих издајника.

Крајем јуна 1941. године Месни комитет КПЈ Врање одржао је састанак на коме је донео одлуку о почетку припрема за дизање оружаног устанка. Издана је наредба да се одмах крене са формирањем ударних десетина, које би вршиле мање акције на терену. Такође, одлучио је да се хитно отпочне са копањем земуница за смештај прикупљеног оружја и ратног материјала. Прикупљање је, касније, проширено и на животне наменице. Ударне десетине су почеле да се формирају у срезовима: бујановачком, врањском, пољаничком и масуричком.

Само у Врању формирало је седам ударних десетина од 100 чланова.

Три групе су биле формиране у Дуванској станици (Монополу), а биле су састављене од проверених и искусних радника. Остале четири групе су биле формиране по реонима: Горња чаршија, Панађуриште, Шапранце и Текија.

На подручју врањског округа у припреми НОБ-а 1941. године учествовало је око 50 оружаних група, са око 800 чланова, који су били спремни да, на позив Партије, одмах устану у оружану борбу против окупатора.

Највећа пажња у то време посвећивана је прикупљању оружја и муниције у крајевима где су биле расформиране јединице бивше југословенске војске.

И није прошло много времена, а забележене су прве организоване акције ударних група (изношење дувана из Монопола у Врању). Акцију су извеле групе из самог Монопола. Дуван је изнесен, 9. јула 1941. године из магацина и остављен у кућу Душана Цветковића. Сутрадан је колима пребачен у село Буштрање, где је дељен сељацима, а за узврат је добијено оружје.

Крајем јуна 1941. године, на иницијативу Актива СКОЈ-а села Себеврање, извршен је напад на општину у селу Корбевац. Том приликом је из зграде општине изнесено: 16 пушака, пушкомитраљез, 20 ручних бомби, муниција и друго. Ударна десетина села Себеврање, 25. јуна, под руководством Саве Митића, исекла је телефонске стубове у дужини од три километра и однела изолаторе и жицу.

У ноћи, 25. јула 1941. године, ударне групе из Врања исекле су телефонске жице и стубове на прузи између Врања и Ристовца. Акција је потпуно успела. Неке мање акције вршиле су и остале групе, као паљење општинског архива и др.

Треба напоменути да су све ударне групе биле задужене да сакупљају сав ратни материјал, нарочито оружје и муницију.

ФОРМИРАЊЕ ПРВИХ ПАРТИЗАНСКИХ ОДРЕДА

Месни комитет КПЈ у Врању 22. јула 1941. године одржао је поново састанак, на коме је разматрао дотадашњи рад: стање у Партији и СКОЈ-у. После бројних успешних акција одлучено је да се отпочне са припремама за формирање врањског партизанског одреда. Знало се тачно о којим људима се радило и које личности треба да буду војни руководиоци, партијски и политички.

У тој фази припреме за оружану борбу у врањском крају, долази до размештаја партијских кадрова. Сима Погачаревић, секретар Месног комитета КПЈ Врања и члан Окружног комитета КПЈ Лесковац, прелази у Лесковац и преузима дужност секретара Окружног комитета КПЈ лесковачког округа. За секретара Месног комитета Врања послат је Влада Ђорђевић, столарски радник из Лесковца.

Први Врањски партизански одред формиран је 12. августа 1941. године у шуми, на месту званом Добра Вода, где је 48 бораца положило заклетву.

Одред је одмах после формирања дејствовао на принципу ударних десетина - сечење телефонских жица, паљење општинских архива и друго. Извршен је напад на рудник антимона у Трновцу, изнад Бујановца. Том приликом је погинуо Живко Васић из Раног Луга и то је била прва жртва Врањског партизанског одреда. Истовремено, тројица партизана су заробљена, и то: Јосиф Трајковић, Станимир Трајковић и Сретен Цветковић.

После ове акције, Бугари су јаким полицијским и војним снагама пошли у потеру за одредом и принудили га да се повуче у рејон Кукавице, тј. на територију Србије под Немачком окупацијом. Доласком на Кукавицу, борци Врањског одреда су распоређени у Лесковачки, Јабланички и Бабички партизански одред.

Почетком 1942. године партизански одреди на југу Србије претрпели су веће губитке, материјалне и људске. Међутим, већ у другој половини 1942. године осећали су се почеци опоравка и омасовљавања. Марта 1942. године једна чета Бабичког партизанског одреда, на челу са командиром Милошем Диманићем, пребацила се на терен Црне Траве и Власине, где им се касније придружују борци из других одреда. Ова чета, која је касније прерасла у Црнотравски партизански одред, непрестано је била у акцијама, чистећи терен од шпијуна и домаћих издајника, палила општинске архиве, прикупљала оружје и други ратни материјал.

Јуна 1942. године на врањски терен долази Василије Смајевић-Васа, тадашњи организациони секретар ОК Лесковац. Том приликом он налази одред на терену Црне Траве и Власине, као и једну десетину на Варденику, изнад Сурдулице. Овој варденичкој групи придужило се више бораца из околине Сурдулице и Врања.

У Јасеновцу код Масурице, 21. септембра 1942. године, формиран је Врањски партизански одред "Сима Погачаревић", који је добио задатак да се састане са партизанима Македоније у рејону Скопске Црне Горе и да им преда четири пушкомитраљеза, као и прву помоћ. Одред је добијени задатак у потпуности извршио, уз велике напоре и губитке у људству. За команданта одреда постављен је Живојин Николић-Брка, а за комесара Душан Деверџић-Жика.

Доласком Васе Смајевића на терен Врања успостављена је веза са Покрајинским комитетом КПЈ-у за Србију и Главним штабом НОВ и ПО за Србију. Формиран је окружни комитет за врањски и пиротски округ, обновљен је рад Партије и СКОЈ-а, а многи чланови КПЈ-у и СКОЈ-а послати су у одред.

Други пртизански одред формиран је 4. марта 1943. године а деловао је на десној страни Јужне Мораве. Он је покривао терен од Пирота све до Куманова. За команданта одреда постављен је Ратко Павловић-Ћићко, шпански борац, а за политичког комесара Владимира Вујевић-Вуја.

Новоформирани одред бројао је четири чете. Извршена је подела терена и кренуло се на извршавање задатака: чишћење територије Црне Траве, Пчиње и врањског краја од окупатора.

У другој половини 1943. године непрекидним борбама створена је велика слободна територија у рејону Врања и Пчиње. Окупаторске снаге су потиснуте према Морави. Стварају се нови активи СКОЈ-а, активи Партије, формирају се народноослободилачки одбори, одбори АФЖ-а. После оваквог повољног развоја догађаја указала се потреба за стварање позадинских војних власти - команди места и команди подручја.

ФОРМИРАЊЕ КОМАНДИ МЕСТА

Прва команда места на терену Другог јужноморавског НОП одређена формиран је 7. новембра 1943. године у самом центру Црне Траве. За команданта места постављен је Данило Младеновић, а за политичког комесара Сретен Ристић, за заменика команданта Божило Дојчиновић, из махале Козило, који је био задужен да руководи радионицама за поправку оружја, одеће и обуће. Иначе, за поправку оружја формиране су радионице у махалама: Тодоровци, Степановцу, Козилу и у Дарковцу. У више махала организовано је плетење чарапа, шалова и џемпера. Шивене су кошуље, као и остали веш за потребе бораца.

Ова команда места имала је у прво време своје партизанске страже на челу са командирима, које су бројале од 10 до 15 бораца. Оваквих предстража било је у махалама: Чука, Златанци, Дарковцу, Добром Пољу, Козилу, Јабуковину, Млачишту, Прологовцу и Добровишу.

Прва команда места на врањском терену формирана је само три дана касније, тачније 10. новембра 1943. године у селу Стари Глог. За команданта је постављен Владимир Стојковић-Марко, за политичког комесара Душко Младеновић-Маче, за заменика команданта и одговорног за прављење подземних склоништа за смештај ратног материјала, одеће, обуће, као и целикупне исхране за потребе бораца народноослободилачког рата и револуције постављен је рударски радник Стојадин Стојковић-Дича. Под његовим руковођењем изграђено је око 37 земуница на пчињском терену.

Партизанске страже команде биле су распоређене у селу Првонеку и Сливници на Српској Чуки - 12 бораца; у Црном Врху и на венцима Бесне Кобиле - 10 бораца; у Старој Брезовици према Врањској Бањи - шест бораца; на Светом Илији према Мотини и Врању - 12 бораца, што је укупно бројало, са командом места, 47 бораца.

Командант команде места Владимир Стојковић, сећа се тих догађаја и каже: "При команди места имали смо једну специјалну летећу чету од 15 партизана, која је обављала специјалне задатке - хватање шпијуна, одлазак у равничарска села ради сакупљања одеће, хране, обуће, оружја и муниције за потребе бораца јединице Другог јужноморавског одреда."

Ова чета је била спремна да, у свако доба дана и ноћи, ступи у помоћ стражама у борби са непријатељем, који би покушао продор на слободну територију.

Команда места у Старом Глогу имала је седиште у кући Филипа....., у махали Српска Орница. Команда је имала за задатак да се стара о болници, која је формирана у Црном Врху, у кући Стојана....., у долини. На почетку рада болнице било је шест рањеника, а касније број се стално повећавао.

Команда места са седиштем у Старом Глогу дејствовала је око три месеца, а затим је пресељена у село Првонек. Просторије у Старом Глогу уступљене су за потребе болнице која се наглоширила, с обзиром на свакодневне борбе. Бригу о болници водио је политички комесар команде места. Када је команда места премештена у Првонек, политички комесар је остао у болници за руководиоца обезбеђења, а полагао је рачуне Команди места и свакодневно подносио извештаје о стању у болници. Бригу о храни за болницу, такође је водио командант места.

Друга команда места формирана је у селу Радовница, у махали Чардинци, 15. новембра 1943. године, у кући Стојмене и Александра Лазаревића. Ту је била смештена и партизанска кројачка радиница, под руководством Команде места. За команданта је постављен Велимир Богатиновић, а за његовог заменика Стојча Станојковић. За политичког комесара именован је Влајко Јовић. Команда места имала је три партизанске страже. Прва је била у селу Црвени Град. Стражом је рукувудио Ранђел Момчиловић, а бројала је осам бораца. Она је контролисала терен од Црвеног Града и старе југословенско-бугарске границе па све до Бабине Польане, Црног Врха и огранака Бесне Кобиле.

Друга партизанска стража била је смештена у селу Црна Река. Она је контролисала терен од Црне Реке па све до Криве Паланке и Чупиног Брда. Стражом од пет бораца командовао је Никола Маринковић.

Трећа партизанска стража налазила се у селу Метежеву, на Преславу према Сурлици. Стражом од пет бораца командовао је Мирко Станковић.

Поред партизанских стражи, при команди је постојала обавезна свакодневна патролна служба, а вођа је био командант или политички комесар Команде места.

Трећа команда места на врањском терену формирана је у селу Стара Брезовица, 20. новембра 1943. године, у згради основне школе. За команданта је постављен Вукашин Митровић, за заменика Благоје Цветковић, за политичког комесара Никодије Тасић, а за болничарку Вера Павловић. Ова команда је била и прихватна станица рањеника и болесника, одакле је вршен даљи смештај по болницама. Команда је имала четири партизанске страже, и то: на Светом Илији и Метини стражарило је шест бораца; у селу Барбарушинце, на старим шанцима, пет бораца; у селу Лева Река пет и у селу Средњи Дел шест бораца. Све четири партизанске страже биле су

избачене према Врању, одакле је и претила највећа опасност од упада непријатељских снага на слободну територију.

Овој команди места припадало је 15 бораца који су свакодневно патролирали према селу Лукову и Врањској Бањи. Команда је, истовремено, обезбеђивала и снабдевала храном многе партизанске јединице, а нарочито болнице.

Услед наглог прилива бораца и повлачења слободне територије, крајем 1943. године, указала се потреба за обједињавањем рада команди места. Зато је Окружни комитет КПЈ-у врањског округа донео одлуку о формирању команде подручја.

Прва Команда подручја формирана је на терену Црне Траве са седиштем у селу Броду. Окружно партијско руководство сматрало је да је на територији од Пирота па све до Куманова немогуће руководити само са једном командом подручја. Зато је одлучено да се формира друга команда подручја и то на врањском терену.

Командант Црнотравске команде подручја био је Љуба Ракић, а заменик Данило Младеновић, дотадашњи командант места у Црној Трави. За политичког комесара подручја постављен је Сретен Ристић, док је Божил Дојчиновић, постављен за интенданта Команде подручја. Он је био одговоран за рад свих радионица при Команди места у Црној Трави, а ту исту функцију вршио је и при Команди подручја.

Приликом формирања Црнотравске Команде подручја дотадашње партизанске страже прерасле су у команде места. При команди подручја формирана је једна чета, која је обезбеђивала команду подручја и вршила функцију команде места у Црној Трави. Црнотравска команда војног подручја формирала је следеће команде места: у селу Рупље. За команданта је постављен Браца Прокић, а за политичког комесара Добрић. Ова команда места је имала две партизанске страже са по 12 бораца, које су биле окренуте према Власотинцу и Лесковцу.

Формирана је команда места са 10 бораца у селу Добро Поље. За команданта је постављен Челик....., а за комесара Михаило.....

Команда места у селу Лопушње формирана је на Лопушким Механама. За команданта је постављен Михајло Либе.

Формирана је команда места у црнотравској махали Дарковци. За команданта је постављен Данило Радојчић, а сачињавало ју је осам бораца.

Формирана је и команда места у селу Кална, на терену Лужнице. Затим формирана је команда места у црнотравској махали Чука, у селу Добровишу итд. Све ове команде места формиране су до краја 1943. године, па су дочекале 1944. годину потпуно оспособљене за рад.

Четврта команда места на терену Врања формирана је у Горњој Пчињи, у селу Ђерман. За команданта је постављен Стојмен Стаменковић, а за заменика Крста Симовић. За политичког комесара именован је Станоје Златановић. Она је имала само једну партизанску стражу у Ме-

тажевском Преслапу. Била је окренута према Паланци и Ретким Букама. Ова команда је имала 13 бораца. Формиране су две патролне јединице које су чистиле терен од четника Драже Михајловића.

ПРВА КОМАНДА ВРАЊСКОГ ПОДРУЧЈА

Одвајањем врањског округа од пиротског, 12. фебруара 1944. године, формирана је посебна команда врањског војног подручја. Командант Драги Станковић-Нишевац, заменик, дотадашњи командант места из Првонека, Владимир Стојковић-Марко, политички комесар Милан Ристић-Миланче. Интендант Стојадин Стојковић-Дича, који је раније био при команди места Старог Глога и Првонека.

Седиште прве команде врањског војног подручја налазило се на слободној територији у Новом Глогу, у кући Манасије Додића. Команде врањског и пиротског подручја формиране су са циљем да се обједини рад команди места, јер се број команди места повећавао, услед ширења слободне територије. Било је потребно да се створи руководећи централни орган, који ће обједињавати рад команди места.

Одмах по оснивању Команде врањског подручја, извршена је реорганизација команди места. Формиране су три команде места за срезове: масурички, врањски и пчињски.

Команди места за масурички срез, која је формирана 13. фебруара 1943. године, одређено је седиште у селу Себеврању. За команданта је постављен дотадашњи командир Ударног батаљона Сима Стојановић, ковачки радник из Врања, за политичког комесара Чеда Миленковић, који је био у Врањском теријенском батаљону. За заменика команде места постављен је Бранк..... из села Кумарева, а за санитетског референта Жика Тасић.

Првих дана, команда места сместила се у кућу Миливоја Петровића у селу Себеврању. При команди је било око 25 бораца, од којих три диверзанта, који су се стално налазили у акцији дејствујући око пруга, мостова, железничких станица. Вођа ове групе био је Стојадин Пешић-Дича, дотадашњи секретар СКОЈ-а у селу Себеврању.

Командант Станковић
Драга Нишавац

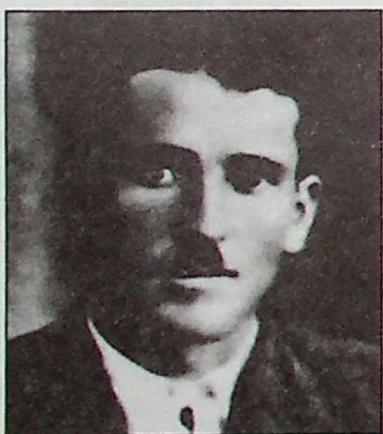

Заменик команданта
Стојковић Владимир
Марко

Команда места у Себеврању имала је две партизанске страже. Једна се налазила на Себеврањском риду, у махали Радинска, док се друга налазила у Доњој махали Баткинцу. Обе страже су имале по шест бораца. Ова команда места је свакодневно вршила акције на прузи или на путу Врањска Бања-Босилеград. Ту се налази и пут Београд-Скопље, као и далековод Јелашница-Врање, па су и ови објекти често рушени.

Комесар
Ристић Милан
Мilanчe

Интентант
Стојковић Стојаддин
Миладин

За срез пчињски формирана је команда места, са седиштем у Трговишту, која је преузела обавезе и људство команде места из Радовнице. За команданта места постављен је Мирко Станковић, из Бабине Польане, док је за заменика именован Стојанча Стanoјковић. За политичког комесара Стојан Ђорђевић, из Врањске Бање. Партизанске страже су појачане, оспособљене и биле спремне за веће окршаје са непријатељем.

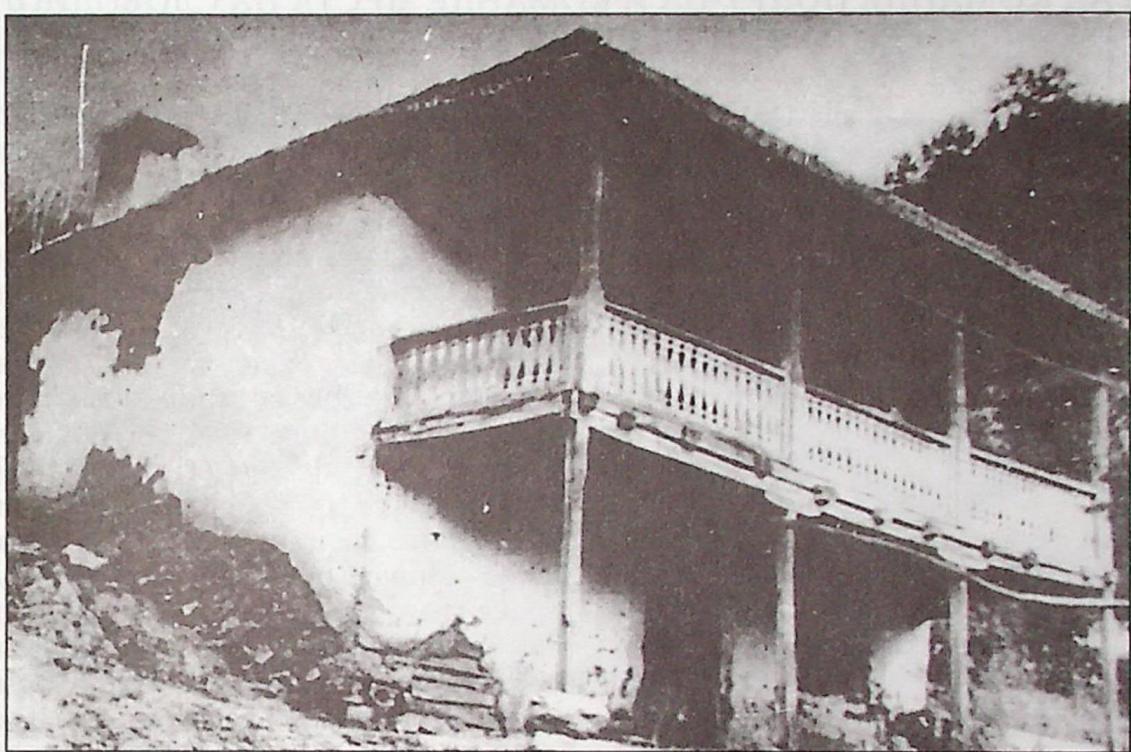
При команди места у Трговишту постојао је и регрутни центар за цео тадашњи Врањски округ. Центром је руководила Команда врањског подручја. Све команде места на територији Врањског округа слале су новопридошле партизане у Трговиште на регрутну комисију. Они који су били способни похађали су војну обуку. После обуке слати су у разне јединице Другог јужноморавског одреда.

При команди места у Трговишту постојао је Центар за обуку омладине, где су новопридошли партизани који нису служили војску, савладавали, на кратким курсевима, основну војну обуку. Наставници су им били партизани, раније официри или подофицири бивше југословенске војске, или инструктори бивше југословенске војске.

Партијска директива и директива СКОЈ-а тражила је да преко овог Центра прођу сви чланови СКОЈ-а са ширег терена, наравно, уколико је то дозвољавала ситуација. За рад Центра био је одговоран Мицко....., члан

Среског комитета КПЈ и СКОЈ-а среза пчињског. После ове обуке добровољци су одлазили у разне јединице. Према сећањима неких другова, кроз Центар је прошло око 385 омладинаца. По другим изворима овај број је много већи.

Одмах по формирању команде места у Трговишту формирана је и интендантура. Оспособљене су три пекаре. Пекаре су снабдевале хлебом

Кућа Манасија Додића где је смештена команда подручја

све јединице, као и регрутне центре и Центар за обуку омладине. Жито и брашно за њих прикупљале су све команде места на територији округа. Сав посао око снабдевања обједињавала је Команда подручја. Команде места су прикупљале жито, организовале млевење на свом терену, тако да је у пекаре долазило готово брашно за мешење хлеба.

За врањски срет команда места налазила се у Старој Брезовици, на челу са командантом Вукашином Митровићем. Проширен је само њен терен и повећана одговорност. Постављене су страже непосредно уз Мораву, а обавештајци су стизали и до Врања. Повећан је и број бораца при команди, као и број патролних служби. Ово је била прва команда места при којој је била формирана обавештајна служба. Њу су, у прво време, сачињавала двојица искуснијих бораца.

Бугарски гарнizonи војске и полиције, који су окружавали слободну територију, никада нису имали мира од партизанских стража. Непрестано су вршени изненадни напади.

Одмах после формирања Команде подручја, поред већ поменутих задатака, команде места су вршиле мобилизацију нових бораца за партизанске јединице, обезбеђивале складишта за смештај хране, оружја, муниције, одеће, обуће, као и другог материјала заплењеног од непријатеља, или прикупљеног од народа и савезничких транспорта.

РАД КОМАНДЕ ПОДРУЧЈА И КОМАНДЕ МЕСТА НА СЛОБОДНОЈ ТЕРИТОРИЈИ ОД ЧЕМЕРНИКА ДО КОЗЈАКА

Тојановић Милутин, командант команде места у Новом Селу

Још августа 1943. године, када је Други јужноморавски партизански одред у свом победоносном походу на југу уништио највећи број бугарских окупаторских упоришта, створена је велика слободна територија у рејону Варденика, Бесне Кобиле, Бањске реке, Светог Илије и Пчиње. После уништења бугарског гарнизона у Кривој Феји, 12. априла 1944. године, слободна територија врањског подручја простирала се од Чемерника и Власине до Криве Паланке и Куманова и од Јужне Мораве до југословенско-бугарске границе. Ову слободну територију били су и стално проширавале снажне партизанске јединице. Осма српска бригада, Трећа македонска бригада, Врањски партизански одре, Кумановски партизански одред, Косовски партизански одред, Команда врањског војног подручја, са 14 командни места и више десетина партизанских стражи.

На овој територији, поред војнопозадинских власти нове Југославије, функционисале су и цивилне власти, односно народноослободилачки одбори, и то: Окружни народноослободилачки одбор за округ врањски, Срески народноослободилачки одбори за срезове: врањски, масурички, пчињски, прешевски и босилеградски. У овим општинама на слободној територији функционисали су општински народноослободилачки одбори, а у свим селима сеоски народноослободилачки одбори.

Поред органа војне и цивилне власти, на слободној територији радије су и многе народноослободилачке организације, као што су: народноослободилачки фронт, одбори антифашистичког фронта жена, одбори антифашистичке омладине Србије, пионирске и друге организације. Целокупним радом свих организација, органа народноослободилачке власти и партизанских јединица руководиле су организације КПЈ-у, и то: Окружни комитет КПЈ-у за округ врањски, шест среских комитета, многобројни општински комитети, многобројне партијске ћелије и одговарајуће партијске организације у партизанским јединицама и бригадама народноослободилачке војске.

Престрјажа Команде места

Током марта и априла 1944. године на слободној територији врањског подручја, у селу Стјевцу (срез пчињски) било је седиште члана Врховног штаба народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије, Светозара Вукмановића-Темпа, који је радио-везом био у сталном контакту са Врховним штабом НОВЈ и Титом. Затим, ту је било и седиште Централног комитета КП Македоније, Главног штаба НОВ и ПОЈ Македоније, неколико чланова Главног штаба бугарских партизана и Централног комитета КП Бугарске, као и седиште енглеске војне мисије, која је била у сталној радио-вези са својим штабом и изучивала транспорте оружја за партизане.

Као што се из наведеног види, то је била веома добро организована слободна територија, добро повезана и координирана с борбом у осталим крајевима Југославије, па и са савезничким фронтом у Италији.

С обзиром на велики значај врањске слободне територије за даљи развој народноослободилачке борбе на југу Србије, у североисточној Македонији и на Косову, Окружни комитет КПЈ-у већ крајем фебруара 1943. године приступио је потпунијем организовању народа у народноослободилачкој борби. На иницијативу друга Темпа ојачана је Команда подручја, као и све команде места, командним кадром и наоружањем. Тако је за комandanта подручја постављен првоборац Бранко Шотра, за заменика комandanта Драги Стаменковић-Нишавац, за политичког комисара Душан Деверџић-Жика, члан Окружног комитета КПЈ-у за врањ-

ски округ. Доласком нових руководиоца у Команду подручја формирају се и нове команде места, и то: у Новом Селу, Масурици, Сливници, Буштрању, Барбацу, Кривој Феји.

На читавој територији врањског округа било је 14 команди места са 36 партизанских стража и 30 патролних служби. Значи, било је 36 команђира страже, 14 команданта команди места и исто толико заменика и политичких комесара. Укупно, у Команди подручја и команди места било је око 500 људи под оружјем у марту и априлу 1944. године.

Окружни комитет КПЈ-у, на састанку одржаном 12. марта 1944. године, поново врши реорганизацију Команде врањског подручја, да би је кадровски још више ојачао. Тако је за команданта подручја постављен Живојин Николић-Брка, дотадашњи командант Шесте јужноморавске бригаде. За заменика команданта је и даље остао Драги Стаменковић-Нишавац, док је за политичког комесара Команде подручја постављен дотадашњи командант подручја Бранко Шотра, предратни комуниста и академски сликар из Београда. За заменика политичког комесара постављен је Душан Деверцић-Жика, члан Окружног комитета КПЈ-у.

Став друга Темпа и одлука ОК КПЈ-у врањског округа - да се подигне углед команде подручја и команди места, уследила је у прави час. Учињено је то у тренутку великог прилива бораца са слободне територије, из градова и фабрике у Белом Пољу. Многи интернирци бежали су из Бугарске и добровољно ступали у партизанске редове. Команда подручја, са командама места, прихватала је нове борце, обучавала их на кратким курсевима, наоружавала и распоређивала у оперативне јединице.

Овако појачана, Команда подручја одмах је приступила реорганизацији и јачању команди места.

Године 1944. 15 маја, формирана је команда места у Новом Селу - Масуричком. За команданта је постављен Милутин Стојановић-Лута, а за политичког комесара Станиша Станковић, обојица из Масурице. Ова команда је имала 20 бораца, који су стално патролирали према Сурдулици и нападали немачке и бугарске посаде у Белом Пољу и Сурдулици. При овој команди постојала је и једна група диверзаната, која је све време вршила мање диверзије на ускотрачној прузи Сурдулица-Владичин Хан и на жичаној железници Бело Поље-Мачкатица.

Бугарске фашистичке снаге су непрестано стезале обруч око наших јединица и надирале великим снагама из свих праваца. Због тога је у Кривој Феји донета дефинитивна одлука: кренути на Црну Траву, где се стигло већ 6. маја. Према добијеном распореду, Команда подручја са својим снагама држала је положај на Павловој Грамади, ка селу Бајинцу, у коме су се налазиле јаке непријатељске снаге. После једнодневне борбе настављено је повлачење под веома тешким условима. Ипак, борци, избеглице и Команда подручја стижу 10. маја на Таламбасу, где је од новомобилисаних људи са врањског подручја формирана Седма јужноморавска, доцније Десета српска бригада.

После повлачења наших оперативних јединица и Команде врањског војног подручја, заједно са командама места и њиховим борачким саставом, на слободну територију врањског подручја, коју је окупатор поново успео да привремено заузме, остали су само штабови команди места Себеврање, Кичера и Криве Феје, са по десетак бораца.

Од партијског руководства на терену су остали чланови Окружног комитета КПЈ-у: Александар Трајковић-Санде Калабовац и Добривоје Јовановић-Позадинац, као и три члана Среског комитета КПЈ-у среза масуричког.

Непријатељ је у свом надирању на слободну територију и у току запоседања доминантних тачака на њој, извршио многобројне нечуvene злочине над недужним становништвом. Како су се кретале колоне бугарске војске и полиције из долине Јужне Мораве, Куманова, Криве Паланке и Босилеграда ка Пчињи, Светом Илији, Бабиној Польани и Кривој Феји, за собом су остављали пустош и попаљена села. У том нечуvenом зверству, у пламену је нестало више од 50 села у Пчињи и рејону Светог Илије, Врањске Бање, Бабине Польане, Криве Феје, Себеврања, Јелашнице и Масурице. Такође, становништво које није могло на време да се повуче, у првом реду старци, изнемогле жене и деца, били су поубијани.

Продором на слободну територију бугарске јединице запоселе су све доминантне тачке, одакле су наизменично упадале у села, пљачкале их, похатано становништво стрељале, а куће палиле.

После тих злочина, Бугари су покушали да поново успоставе своју власт на освојеној територији. Преко својих агената, народ из Врања, Врањске Бање и других градова позивали су на предају.

Све ово је уносило забуну и страх међу народом, што је резултирало појавом дезертера. Да би спречили даље ширење колебљивости, Окружни и Срески комитет КПЈ-у за Масурицу, храбрили су преплашено становништво и убеђивали га да тортуре бугарских војника неће дugo трајати, да се неће дugo чекати на повратак ослободилачке војске. И заиста, прва појава партизана охрабрујуће је деловала на становништво. Поред тога, команде места су онемогућавале непријатељске сараднике, а најокорелије ликвидирале, чиме је спречено даље ширење непријатељског деловања.

Санде Калабовац и Добри Позадинац, заједно са масуричким среским комитетом и штабовима команди места, за кратко врёме успели су да прикупе око стотину заосталих бораца на терену и да формирају једну чету, која је почела да напада непријатељске патроле на слободној територији, чиме је спречавала непријатеља да неометано врши злочине над незаштићеним становништвом. Ова чета је 31. маја направила заседу на Себеврањском риду и потпуно уништила бугарску комору која је носила храну бугарској војсци, стационираној у Кривој Феји. Заробљено је 10 бугарских војника, док их је девет погинуло. Заплењено је више од 20 коња, са товарима хране и муниције.

Средином маја 1944. године на терен врањског подручја почели су да се враћају чланови Окружног комитета КПЈ-у, чланови среских комитета, Окружни народноослободилачки одбор и поједини чланови Штаба Команде подручја. Најпре су се вратили Бранко Шотра, командант Команде подручја и Жика Деверцић, заменик политичког комесара Команде подручја. Жика је са неколико бораца остао у Пчињи, а Шотра у рејону Светог Илије. Санде и Добри су покривали терен од Масурице до Светог Илије. На тај начин, бугарске снаге су држале само извесне пунктове на територији врањског подручја, а Команда подручја, команде места, Окружни комитет, срески комитети и народноослободилачки одбори, фактички су контролисали целу територију.

Користећи ту ситуацију, Команда врањског војног подручја обратила се народу 5. јуна 1944. године следећим прогласом:

“НАРОДУ ВРАЊСКОГ ПОДРУЧЈА

Стојимо још под непосредним утиском велике офанзиве, коју је непријатељ извршио на нашу слободну територију између Криве и Врле Реке и Мораве и бугарско-југословенске границе. То је до данас највећа најезда разбојничко-плаћеничких банди преко ових наших крајева у којој су учествовале десетине хиљада добро наоружаних зликоваца сакупљаних месецима по свим крајевима жалосног бугарског царства.

Зашто је бугарским фашистима требала толика сила за напад на нашу сразмерно малу територију? Одговор није тежак. Непријатељу је већ до сржи у костију допирао страх од организоване снаге нашег народа, страх од наших бригада, које су се из дана у дан множиле уз помоћ наших савезника, до зуба оружале и тукле га на сваком кораку као вола у купусу. Као зечеви су бежале бугарске паликуће, пљачкаши и бездушни кроволоци пред самом појавом наших храбрих партизана. Борбе на Кривој Паланци, Ристовцу, Кратову, Русцу, Кривој Феји и Кратовским рудницима и непрестани удари по железничкој прузи, представљају славне датуме у историји наше борбе (?) велике, срамно крвате поразе и ненадокнадиву штету за непријатеља. Угрожена је била нарочито безбедност немачких транспорта у долини Мораве. Непријатељу је постало јасно да у нашу слободну територију може продрти једино огромном људском масом праћеном тешким наоружањем.

И бугарски фашистички измићари по налогу свог швапског газде, користећи привремено затишје на фронтовима, кренули су у дивизијама да би нас уништили и на тај начин обезбедили немачке транспорте поред Мораве и омогућили употребу онамо (које смо ми стално везивали за наш терен) на другој страни где ће им ускоро бити јако нужно. Али они су се, као и у свим својим ранијим рачунима, опет преварили. Кроз врло

кратко време биће то јасно онима који данас, не познавајући право стање ствари, мисле другачије.

За време ове офанзиве непријатељ је невојнички искаљивао свој животињски бес једино на мирним и недужним неборачким становништвом, које се у већини случајева држало онако, како долikuје правим поштеним Србима, спремним на највеће жртве за слободу и част свога народа. Наша војска, не само да није уништена овом офанзивом него се њена снага и увећала. Она је на више места задала непријатељу врло осетне ударце и што је најважније успела је да сачува своју живу силу. У јеку непријатељске офанзиве, ми смо формирали и наоружали нашу VII Јужноморавску бригаду и она је на Тумби у Лужници цео дан успешно водила борбу са далеко надмоћнијим непријатељем, наневши му тешке губитке.

Пета бригада је водила огорчену и успешну борбу на Корубама у Црној Трави и Таламбасу у Лужници. Пета и Седма бригада заједно, до ногу су потукле на Сувој Планини и бабичком терену једну дражићевску бригаду, која је журила у помоћ свом бандитском ортаку и заробила цео штаб, заједно са командантом и великим бројем људи, оружја и опреме. Наша VI косовска бригада и III македонска бригада заједнички су водили читав низ успешних борби против бугарске војске и били су доспели дубоко на територију старе Бугарске.

Свака од тих борби представљала је озбиљан удар за непријатеља. Мртве и рањене бугарске војнике одвлачили су ноћу читави каравани сеоских кола. После прохујале офанзиве 31. маја, један батаљон новоформирани напао је на бугарску колону, која је преносила следовање за Криву Феју. Убијено је 9 и заробљено 10 бугарских војника са једним пушкомитраљезом, два машингевера, двадесет коња са храном и нешто опреме. Остали војници су, неиспаливши ни метак, успели да побегну. Из овог последњег случаја види се колико је непријатељска војска обичан башибозлук, храбар једино пред ненаоружаним сеоским становништвом, кукавички јадан пред нашом наоружаном снагом. Сви ови случајеви заједно доказ су високе борбене способности наших оперативних јединица, доказ да уништење "партизанског движења у Моравској" није тако проста ствар и за много већу фашистичку силу.

Истовремено доказ, да у појединачном бежању и скривању по јаругама и шумама није спас нашег народа од истребљења, насиља, паљевина и пљачке, него у удруженом организованом оружију и заједничком су-протстављању дивљачким непријатељским најезадама.

Најдужи пут и највећи број борби издржала је наша VI бригада. Штаб те бригаде распустио је кућама привремено известан део свог људства због телесне исцрпљености. Позивамо све такве другове који су се због слабости или ма ког сличног разлога одвојили од својих јединица, да се одмах јаве нашој најближој, било оперативној или позадинској команди.

Против оних, који насеђају лажима пете колоне и неодазову се нашем позиву, бићемо као према издајницима немилосрдни и применићемо најоштрије мере.

Положај, 5. јуни 1944. године

КОМАНДА ВРАЊСКОГ ПОДРУЧЈА"

После повратка Штаба команде подручја вратили су се и многи команданти места, па је Команда подручја одмах почела са обнављањем и учвршћивањем команди места и то углавном на подручјима где су и раније били, с тим што је број посада повећан. Задаци команди места и Команде подручја остају исти, као и пре офанзиве.

Мајска офанзива, како се види из прогласа Команде врањског подручја, завршила се неуспехом бугарских фашистичких снага, што је и сам непријатељ признао. То се посебно види из извештаја скопског областног полицијског начелника Богданова, послатог директору полиције у Софији у коме га обавештава о безбедносном стању после мајске офанзиве, у коме, између осталог, каже:

"Господину директору полиције

Лично поверљиво
наш бр. 142 025

Софија

Обавештавам Вас да подаци штаба војске дати у писму број 1705 не одговарају стварном стању, јер:

- 1) Број и акције партизанских група у мојој области нису се смањиле него знатно повећале,
- 2) полиција и жандармерија, са својим саставом није у стању да се обрачуна са њима,
- 3) организација поједињих партизанских група је постављена на чисто војним принципима,
- 4) објекти њиховог напада су: градови, села, железнички чворови и уређаји, мостови, железнички и друмски транспорти итд.

У борби са партизанима до сада смо имали неколико случајева, када су наше војне јединице у пуном ратном саставу биле разбијене, са знатним губицима у људству и материјалу.

Ако се не погледа на стање у мојој области и не предузму озбиљне борбе са партизанима, ризикујемо да у блиској будућности поднесемо осетније материјалне и моралне губитке.

У овом тренутку, терен источно од друма Куманово-Владичин Хан и северно од друма Куманово-Крива Паланка је без било какве наше власти, војне полицијске и административне. Партизани су у потпуности господари у наведеним рејонима.

Већ десет дана сваке вечери их снабдевају енглески авиони оружјем,

муницијом и оделом. Они се организују и ускоро ће ступити у координиране акције са партизанима из Србије. Као највероватнији објекти за напад биће Врање, Бујановац и Прешево, а можда и Куманово. Број партизана је у споменутом рејону између 4 и 5 хиљада.

Ја се усуђујем да је опасност од партизанских снага, које делују у северном делу области, доста велика и ако се не буду предузеле брзе мере, њихов ће се број неизоставно увећати, терен којим владају ће се проширити, унутрашњи фронт ојртаће се слично другом тајвом фронту на Балкану, јер је он почeo са 8 до 10 хиљада људи. Ја сматрам да би дивизија Пете армије тешко овладала ситуацијом.

Спорост и пелијативне мере у данашњим изузетним временима, а нарочито у мојој области, немају места.

"Асен"

Оцена високог полицијског функционера није само потврда краха Мајске офанзиве, већ је својеврсно сведочанство нарастања партизанских снага на врањском подручју. Оне су биле толике да до краја капитулације Бугарске, нису дозволиле окупатору ни један озбиљан продор на слободну територију.

У јеку мајске непријатељске офанзиве један моменат заслужује пажњу. Наиме, од бораца рејона Пчиње, Светог Илије, Криве Феје и Масурице, који су се повлачили са јединицама Команде подручја, одлучком Главног штаба НОВ и ПО Србије, 9. маја на брдо Таламбас, код Црне Траве, формирана је Седма јужноморавска бригада, чије је име касније промењено у Десету српску бригаду, која је на дан стварања у свом саставу имала три батаљона и 700 бораца.

Само три дана после овог свечаног тренутка наредбом Врховног штаба НОВ и ПО Југославије, са потписом Светозара Вукмановића-Темпа, 12. маја 1944. године, формирана је 22. дивизија НОВ и ПОЈ, касније названа Друга српска дивизија. У њен састав су ушле: Осма и Десета бригада (обе су формиране од бораца са врањског подручја), као и 12. бригада (формирана од бораца са подручја Црне Траве и Лужница). У току маневра за време офанзиве 10. и 12. бригада је, заједно са јединицама 21. дивизије учествовала у разбијању и потпуном уништењу четника Драже Михајловића на Округлици, Осма.....заједно са Трећом македонском..... и Косовском бригадом прешла је борбени пут до Грчке и натраг.

Партизанска војна формација, названа "Осоговска група", на свом путу ка Врању 15. маја 1944. године у борби на Чупином брду (Горња Пчиња) разбила је један значајан батаљон бугарског Првог армијског пукa. Непријатељ је на бојишту оставио стотину погинулих и рањених војника. Заплењено је: два топа, два минобаца, девет митраљеза, две радио-станице, као и други ратни материјал. У финишу свог победоносног марша ова групација је до 19. јуна напала, на Петровој гори, код Новог Глога, један батаљон из састава 52. бугарског пешадијског пука и

потпуно га уништила. У тој борби погинуло је 140 бугарских војника и официра, међу њима и командант батаљона, потпуковник Димитар Попов. Поводом овог тешког губитка у једеницама бугарске 29. дивизије, која је била стационирана у Врању, проглашена је тродневна жалост.

Са овом победом наше јединице су коначно изашле из непријатељске офанзиве и потпуно очистиле целу територију на врањском подручју. На слободној територији је одмах обновљен рад народноослободилачких одбора, организација КПЈ-у, СКОЈ-а, народноослободилачког фронта, УСАОЈ-а, АФЖ-а и других организација. Команда врањског подручја је реорганизована. За команданта је постављен Љубомир Трајковић, првоборац из Сурдулице, а за политичког комесара Слободан Цекић-Радован. Такође, Команда подручја је извршила реорганизацију свих команди места на слободној територији, поставила нове штабове команди места и распоредила партизанске страже до испред самих градова. После офанзиве, од јуна 1944. године па све до септембра исте године, бугарске снаге (војска, полиција и органи власти) биле су блокиране у градовима и дуж коминикација Јужне Мораве.

С обзиром на значај железничког и друмског саобраћаја долином Јужне Мораве, без обзира на јаке снаге које су чувале ове комуникације, партизанске јединице често су нападале објекте на прузи, друму и уништавале их. Да би онемогућила коришћење ових комуникација, Команда подручја је формирала специјализовану диверзантску чету, чији је једини задатак био да напада на комуникације и да на њима уништава мостове и друге објекте, како би се спречио даљи прелаз непријатељских трупа и превоз ратног материјала. За команданта ове чете постављен је Драги Стаменковић-Нишавац, првоборац и искусни минер, који је већ до тада имао за собом више порушених мостова (прибојски, мост код Моминог Камена). За политичког комесара именован је Боривоје Миленковић, првоборац из села Калабовца. Диверзантска чета је сваке ноћи рушила појединачне деонице пруге, мостове и друге објекте на њој и превртала возове. Чета је имала више група, које су дејствовале од Грделичке Клисуре до Прешева и Куманова.

Почетком августа поново је извршена измена персоналног састава Команде подручја. За команданта је постављен Данило Стевановић, првоборац из села Клиновца, а дошао је са дужности команданта Десете српске бригаде. За политичког комесара Команде подручја именован је Милорад Стошић-Покућар, првоборац из села Топлац, код Врањске Бање, а за заменика команданта Душан Митић, из Врањске Бање.

ПОСЛЕДЊА БУГАРСКА ОФАНЗИВА НА СЛОБОДНУ ТЕРИТОРИЈУ

Током августа 1944. године када је бугарско "царство" било у агонији, а влада и намесници успоставили контакте са СССР-ом и Енглеском

и нудили примирје, ратне операције бугарских група у Србији и Македонији, не само што нису обустављене, већ су добијале у интензитету.

По налогу немачке команде, ради осигурања моравске комуникације за извлачење немачке групе армије "Е" из Грчке, јединице бугарске војске од 12. до 15. августа 1944. године поново крећу у офанзиву. На слободну територију врањског подручја стигао је батаљон бугарске војске, који је био ушанчен у селу Требешињу. Други коњички пук кренуо је из Врањске Бање према Старој Брезовици, батаљон из Врањске Бање према Кривој Феји, батаљон из Врања према Себеврању и Рђавици, батаљон из Владичиног Хана према селу Стјаковцу, а батаљон из Босилеграда пошао је ка Бесној Кобили и Стрешеру.

У тродневним борбама бригада 22. дивизије успела је да разбије сваку од ових колона и натера их да се, уз велике губитке, повуку на пољазне положаје. Бугарски елитни пук "Фердинанд I" до ногу је потукла наша Осма бригада на положајима код основне школе у Старој Брезовици и запленила целокупно тешко наоружање.

ОСЛОБОЂЕЊЕ ГРАДОВА

После потпуног неуспеха своје последње офанзиве, бугарске јединице су се повукле на утврђене положаје око градова и дуж железничке пруге. Због великих губитака у борбама са партизанима у јужној Србији и источној Македонији, као и због приближавања Црвене армије границама Бугарске, не само војска, већ и штабови јединица бугарске војске испољавали су потпуну пасивност. Главна брига им је била - како да се извуку са југословенске територије, како да избегну одговорност за злочине које су починили у окупираним деловима Србије и Македоније. Зато су, уместо офанзивних дејстава, покушавали да ступе у контакт са штабовима партизанских јединица, ради преговора о успостављању примирја.

Пошто је у то време (крај августа) наша 22. дивизија водила борбе у рејону Предејана и Власотинца, терен врањског подручја чувале су јединице Команде врањског подручја и команде места. Оне су, уједно, биле и једине војне формације, које су штитиле слободну територију, и са којима су бугарски официри могли да преговарају о предаји. Тако је Штаб Команде места из Себеврања ступио у преговоре са четом бугарске војске, која је обезбеђивала електроцентралу у селу Јелашници. Без много убеђивања чета се предала и оружје положила. Уз пратњу наших патрола спроведени су до бугарске границе, јер међу њима није било злочинаца.

Са четом бугарских војника, која је била на обезбеђењу пруге код Лепеничког моста, преговарао је члан Окружног комитета КПЈ-у, Добривоје Јовановић. И обе бугарске јединице, безусловно, положиле су оружје, па је 120 бугарских војника и официра спроведено до југословенско-бугарске границе и пуштено кућама.

Крајем августа 1944. године Штаб Команде подручја, који се тада налазио у селу Барбарушинцу, ушанчено око села Тибужда, добио је по-зив за преговоре. Понуда је прихваћена, јер тих дана је у Команду подручја стигла директива Глабног штаба НОВ и ПО Србије - да се ступа у преговоре са бугарском војском. На тај задатак је пошла група од пет ру-ководилаца: Александар-Санде Трајковић и Војин Петровић-Жика, чла-нови Окружног комитета КПЈ-у; Данило Стевановић, командант Команде подручја; Душан Мишић, заменик и Милорад Стошић, поли-тички комесар Команде подручја. Стигавши у Штаб батаљона бугарске војске у Тибужду, наши представници били су обавештени да се прегово-ри једино могу водити у Врању у коме се налазио Штаб 29. бугарске ди-визије. Предлог је прихваћен, па је партизанска делегација, на својим коњима, у пратњи једног вода бугарске војске отишла у Врање. Прегово-ри су завршени без опипљивих резултата. Бугари су желели да добију у времену, инсистирали су на примирју. Наш захтев - да водимо заједничке операције против Немаца или да нам предају оружје, нису прихватили, али ни одбили. Једино су инсистирали на прекиду непријатељства, што наша делегација није прхватила.

Међутим, особље бугарских цивилних органа већ 25. августа почело је да напушта територију врањског подручја. Бугарска 29. дивизија, не усуђујући се да крене руским путем према Кривој Феји и Босилеграду за Бугарску, ноћу, између 6. и 7. септембра, напустила је Врање и пошла правцем Бујановац-Прешево-Крива Паланка за Бугарску. Међутим, на путу између Куманова и Криве Паланке пресреле су јединице Треће македонске бригаде и највећим делом је разоружале.

Тако је Сурдулица ослобођена 5. септембра 1944. године, Врање и Бујановац 7. септембра, а Хан 8. септембра, а Прешево су, после капиту-лације Бугарске, заузеле, уз помоћ Немаца, албански балисти и контра-четници. И оно је ослобођено 15. новембра, али после жестоких борби.

По ослобођењу града, Команда врањског војног подручја пренела је своје седиште у Врање, а од многобројних командних места, са седиштима у срским местима: Врању, Сурдулици, Владичином Хану, Бујановцу, Трговишту, Босилеграду и Прешеву. Пошто је успостављен фронт против Немаца и балиста, Команда подручја и команда места, сада као позадин-ски војнотериторијални органи, наставили су извршавање својих основ-них задатака: мобилизација свих људских и материјалних снага, народа за борбу против окупатора. Само за десетак дана извршена је мобилизација свих мушкараца способних за војску са којима су попуњене бригаде 22. и 46. дивизије. Ускоро су команде места претворене у војне одсеке, а Ко-манда подручја у Врању у Војни округ за врањски крај.

КОРИШЋЕНИ МАТЕРИЈАЛ И ГРАЂА

- 1 Из грађе Лесковачког Народног музеја. Лесковачки, Кукавички Партизански одред.
2. Историја Врања и среза Врањског. ИИРП Србије бр.18. ОК. КПЈ. бр. 6.
3. Развој и рад партије округа Врањског. С. Младеновић ИИРП Србије бр. 9. ОК. КПЈ. Врање бр. 5.
4. Историја среза Врањског. ИИРП Србије бр. 18. ОК. КПЈ; бр. 6.
5. Хроника села Себеврања, Д. Јовановић. ОК. КПЈ. бр. 27.
6. Трагом Бабичког одреда, Д. Кулић.
7. Историја среза Масуричког, ИИРП Србије бр. 541. ОК. КПЈ. бр. 2.
8. Други Јужноморавски одред, ИИРП Србије бр. 19. ОК. КПЈ. бр. 32.
9. Команде места и команде подручја са терена Црне Траве. ИИРП Србије бр. 81. ОК: КПЈ Врање, бр. 9.
10. Команде места и команде Врањског подручја. ИИРП Србије бр. 11.ОК. КПЈ. бр. 29.
12. Историја среза Пчињског, ИИРП Србије бр. 18. ОК. КПЈ. бр. 17.
13. Историја среза Врањског, ИИРП Србије бр. 18. ОК. КПЈ. бр. 6.
14. Историја среза Масуричког, ИИРП Србије бр. 540. ОК. КПЈ. бр. 1.
15. Развој НОП-а, Округа Врањског, ИИРП Србије бр. 14001.
16. Развој партије и осталих организација округа Врањског. ИИРП Србије. бр. 4131. ОК. КПЈ. Врање бр. 15.
17. Зборник војноисторијског института том ВИИ, књига ИИ, ст. 357.
18. Команде места и команде Врањског подручја. ОК: КПЈ. Врање Добри, фасцикла бр. ВИИИ, документ бр. 13.
19. Команде места, ИИРП Србије бр. 5168. ОК. КПЈ. Врање, Добри, фасцикла бр. I, документ бр. 76.
20. Свитање над Моравом од А. Трајковића.

SUMMARU

Jovanović Dobrivoje "Pozadinac"

THE WORK OF THE REAR LINES ORGANS IN VRANJE DISTRICT

Already in August 1943, when the Second South Morava partisan detachment in its victorious campaign on south destroyed a large number of Bulgarian occupying strongpoints, a free territory was founded in the area of Vardenik, Besna Kobilja, Saint Ilija and Pčinja, from Kumanovo over Stracin, Kriva Palanka to Yugoslav-Bulgarian border of that time and Bosilegrad. Fighters of the Second South Morava detachment dispersed and expelled Bulgarian fascist government from the communities, police stations and Morava villages near Vranje, Vranjska Banja, Han and Surdulica. This free territory was defended and permanently expanded by the fighters of the Second South Morava detachment, with three field battalions and two attack battalions.

Considering a wide free territory, the detachment leadership and party officials made a decision on forming the command post and later the command of an area. The first command post was formed in 1943, in village Stari Glog. Comrade Stojković Vladimir "Marko" was appointed commander and Mladenović Dušan "Mače" commissar. Later on, the command posts were formed in case of need, so there were 14 of them on the whole liberated territory.

At the beginning of February 1944, the command of Vranje district was formed. Stanković Dragan "Nišavac" was appointed commander, while his deputy was the previous commander of the first commandpost - Ristić Milan "Milanče".

The author shows us material which is interesting and deserves more significant place in official history which was led on the whole territory of Yugoslavia and in Vranje district, had no front and rear lines. Front and rear were everywhere on the occupying territory, so in that sense it is interesting when we discuss about the rear lines organs.

Др АНКА ДИНИЋ, Др ВИДАК ЈОВАНОВИЋ,
Др ВОЈИСЛАВ МИШИЋ, Др МИРЈАНА КАЛИНИЋ

Институт за биолошка
истраживања Синиша Станко-
вић - Београд, Учитељски фа-
култет у Врању, Институт за
шумарство и дрвну индустрију.

ШУМА ПИТОМОГ КЕСТЕНА, КИТЊАКА И ГРАБИЋА (CARPINO ORIENTALIS QUERCO-CASTANETUM SATIVAE ASS. NOVA) У ОКОЛИНИ ВРАЊА

УВОД

Кестенове шуме у Србији су слабо проучене. Питоми кестен (*Castanea vesca Mill.*) први је поменуо Ј. Панчић (1874) у *Флори кнежевине Србије*. Л. Адамовић (1909) пише о овој врсти у својој монографији о вегетацији Балканског полуострва. Н. Кошанин (1926) пише у свом раду *Пишоми кестен у нас*, о распостарњењу питомог кестена на падинама Крстоловице код Врања. П. Черњавски (1938) у свом делу о постглацијалној историји власинских шума, помиње налазиште кестенових шума изнад Врања. У својој студији *Пишоми кестен* (*Castanea sativa Mill.*) у *Србији и његов биолошки и еколошки варијабилиитет*, М. Глишић (1975) говори, између остalog, о аутохтоности и популацији кестена изнад Врања. Б. Јовановић (1967, 1986) у *Дендрологији* посвећује знатну пажњу питомом кестену. Е. Вукичевић (1982) у свом уџбенику *Декоративна дендрологија* каже за питоми кестен да је то "једна од најлепших декоративних врста која својом градњом стабла, правилном округлом и густом круном и великом листовима пружа широке могућности за коришћење и озелењавање насеља".

Питоми кестен достиже старост и преко 500 година. Кестен највише расте између десете и четрдесете године, након чега му је раст

упорен. По Б. Јовановићу (1967, 1985) ова врста, поред јаке срчанице, развија и друге бочне дубоке коренове. Питоми кестен има једну изданачку снагу што указује на његову виталност и способност репродуковања популације и заједнице.

Шума питомог кестена, китњака и грабића у околини Врања, код Собине и Ђошке на југоисточним падинама Крстоловице је претежно изданачког порекла. Државна шума код Собине је релативно очувана, па су аутори овог рада предложили Заводу за заштиту природе Србије да се издвоји строги природни резерват (око 40 ха). Такође, треба заштитити стабло питомог кестена код Ђошке, старо око 500 година.

ПРИРОДНИ УСЛОВИ

Врање се налази у подножју планина Крстоловице (1192 м н.в.) и Плачковице (1231 м). Из Врања се релативно брзо прелази из брдског у планински појас, јер је Врање на надморској висини од 457 м.

Према Д. Ђукановићу (1967) подручје Врања је изложено утицају субмедитерана па је констатован "прелазни режим између континенталног и средоземног поднебља са извесним специфичностима". Годишња количина падавина за Врање износи 632 мм. Према истраживањима С. Матвејева и А. Сигунова (1953) летњи минимум падавина на југу Србије настаје раније него на северу. У августу је минимум падавина у Врању, па дуге суше овде трају често од јуна до октобра. Падине Плачковице и Крстоловице које се спуштају према Врању, изложене су јужним утицајима што ублажава, између остalog, велику хладноћу у зимском периоду. Врање се одликује специфичном климом, не само због јужног географског положаја, већ и изложености брдско-планинских страна, југу и југозападу.

Питоми кестен у околини Врања распрострањен је на висинама од 650 до 800 м н.м., на јужним и југоисточним странама планине Крстоловице у контактној зони између брдског (храстовог) и планинског (буко-вог) појаса. У овој контактној зони колебања температуре и влаге су знатно мања, него у низим и вишим деловима планине. Предео у коме је развијена шума кестена, китњака и грабића заклоњен је високим гребенима Плачковице и Крстоловице. Овде се дуже задржавају магле и већа је релативна влага ваздуха. По казивању мештана, брзо се отапа снег на овим стаништима. Значајно је присуство великог броја јаруга, насталих ерозијом земљишта: У овим јаругама се дуже задржава ваздушна влага и оне су боље заштићене од јаких ветрова. Поред тога у ове јаруге се сливају изворске и поточне воде.

МЕТОДЕ

Приликом испитивања наше нове фитоценозе питомог кестена, китњака и грабића, истовремено су вршена фитоценолошка и педолошка истраживања и прикупљени узорци земљишта за лабораторијске анализе. Фитоценолошка проучавања вршена су аналитично-синтетском методом Braun-Blanquet-a. Анализе земљишта су обављене у лабораторији Завода за пољопривреду Врање, по стандардним методама. Укупно је узето 15 фитоценолошких снимака и 2 педолошка профила са 7 узорака земљишта.

РЕЗУЛТАТИ ИСПИТИВАЊА И ДИСКУСИЈА

Анализа флористичког састава заједнице

На фитоценолошкој табели (Таб. 1) приказано је 12 фитоценолошких снимака. Снимци су узети са надморске висине од 700 до 760 м, на претежно југоисточним падинама Крстоловице нагиба од 15 до 30°. Питоми кестен на овим стаништима има висину од 10 до 12 м, а прсни пречник од 20 до 40 цм. Китњак је мањих димензија јер је у прошлости много сечен. Заједница питомог кестена, китњака и грабића је претежно изданачког порекла. У спрату дрвећа са највећим степеном присутности (V и IV) јављају се врсте: *Castanea sativa*, *Carpinus orientalis*, *Quercus petraea* и *Fraxinus ornus*. У спрату жбунова са највећим степеном присутности јављају се исте врсте, као и у спрату дрвећа (Таб. 1), што показује да су при издавању наше нове фитоценозе главне едификаторске врсте: питоми кестен (*Castanea sativa* Mill.) и китњак (*Quercus petraea* (Matt.) Liebl.). Будући да је наша нова фитоценоза распрострањена у китњаковој зони од 700 до 800 м, мишљења смо да је заједница питомог кестена, китњака и грабића добро издвојена. Грабић (*Carpinus orientalis* Mill.) индицира топле услове југа Србије и указује на специфичност фитоценозе питомог кестена, китњака и грабића, која се у знатном степену разликује од сличних кестенових шума у другим крајевима Србије.

Анализа спектра животних облика наше нове асоцијације (E. Oberdorfer, 1962) показује да од укупно 98 биљних врста (Таб. 1), фанерофита (Р) има 33%, гефита (G) 5%, хемкриптофита (Н) 46%, Хамефита (CH) 9% и терофита (T) 7%. Ова анализа показује да је наша заједница фанерофитско-хемкриптофитска.

Спектар флорних елемената урађен по М. Гајићу (1980), показује да групи: средњоевропски - субсредњоевропски - европски - субјужносибирски-субевропски флорни елемент - припада 51%. Значајно је присуство субмедитеранског флорног елемента (група источно субмедитерански, евроазијско-субмедитерански и субиранско-субмедитерански) који износи 29%. Понтском флорном елементу (група субпонтијски, субпонтијско-

субмедитерански; понтско-субмедитерански, понтско-централноазијски припада 9%. Суббалкански-мезијски, средњобалкански-субмезијски, скадарско-пиндски флорни елемент заузима 7% од укупно 98 биљних врста. Циркумполарном флорном елементу припада 3%, а космополитско 1% од укупних биљних врста. Групи субмедитеранског флорног елемента у ширем смислу припадају врсте значајне за нову фитоценозу питомог кестена, китњака и грабића: *Castanea sativa*, *Carpinus orientalis*, *Fraxinus ornus*, *Quercus cerris*, *Quercus frainetto*, *Quercus pubescens*, *Sorbus domestica*, *Sorbus torminalis*, *Pyrus amygdaliformis*, *Juglans regia*, *Clinopodium vulgare*, *Lonicera caprifolium*, *Viola hirta*, *Chamecytisus hirsutus*, *Euphoriba amygdaloides*, *Primula acaulis*, *Sedum hispanicum*, *Potentilla micrantha*, *Silene virdiflora*, *Luzula forsteri*, *Tamus communis*, *Hedera helix*, *Dorycnium herbaceum*, *Calamintha officinalis*, *Rubus tomentosus* и др.

Аналаза спектра животних облика и флорних елемената показује да нашу нову асоцијацију *Carpino orientalis-Querco-Castanetum sativae* можемо сврстати у свезу *Qercion petraeae-ceris* (Лакушић 1976) Лакушић ет Б. Јовановић 1980 - ксеромезофилне шуме китњака и цера. Ове шуме су рас прострањене "у мезијској провинцији, прелазној илирско-мезијској и у јужном делу илирске, тј. њихов ареал обухвата целу Србију, источну и југоисточну Босну, континентални део Црне Горе и северне Македоније" (Томић, З., 1992). Карактеристично је да се ове фитоценозе налазе пре тежно на инсоларним положајима на дистричним смеђим земљиштима.

На локалитетима Собина на Крстоловици државна шума питомог кестена, китњака и грабића је релативно очувана. Будући да је читав терен испресецан јаругама констатовали смо велики број стабала питомог кестена висине 12 м и пречника до 40 цм. Међутим, има и стабала већих димензија, пречника око 1 м. На први поглед се виде широке кроње питомог кестена што даје печат заједници у целини.

На локалитету Ђошка, снимили смо младу изданачку шуму (зрела шума је сечена 1990. године) питомог кестена, китњака и грабића. Ова снимљена састојина указује на проградацију шуме *Carpinio orientalis-Querco-Castanetum sativae*. У спрату дрвећа висине 4-6 м налазе се врсте: *Castanea sativa* 4. 4, *Carpinus orientalis* 3. 3, *Quercus petraea* 1. 1, *Acer pseudoplatanus* 1. 1 i dr. У спрату 'bunova visine 1 do 4 m konstatovali smo vrste (Tab. 1, snimak 1): *Castanea sativa* 3. 3, *Carpinus orientalis* 2. 2, *Quercus petraea* 1. 1, *Fraxinus ornus* 2. 2, *Corylus avellana* 2. 2, *Crataegus monogyna* 1. 1, *Acer pseudoplatanus* +. 2, *Pteridium aquilinum* + и др.

Анализа земљишта

Земљишта јужних и југоисточних падина Крстоловице на локалитетима Ђошка и Собина изнад Врања, где добро успева питоми кестен у заједници са китњаком и грабићем (*Carpino orientalis-Querco-Castanetum sativae ass. nova*), припадају типу смеђих киселих (дистрична смеђа) земљишта. Она су овде формирана на метаморфним силикатним стенама, углавно седиментног порекла (шкриљци и друго).

Средње дубока или дубока, понегде скелетоидна, ова земљишта (профили 1, 2, Таб. 2) су песковито иловасте, затим иловасте или глинасто-иловасте текстуре, порозна и добро аерирана, што веома погодује развоју жиле срчанице, не само питомог кестена, већ и храста. Запажено је такође да у овим земљиштима, кестен и китњак развијају обилно бочно корење, па је зато ова врста веома интензивна. С обзиром на добру изданачку снагу питомог кестена, шуме кестена се најчешће узгајају као изданачке, а ретко као шуме семеног порекла.

Питоми кестен има густу крошњу, а тиме и много простирике (шуашња) која се полагано хумифицира и обогаћује земљиште хумусним органским материјама и азотом. Анализе садржаја хумуса у профилима 1 и 2 (Таб. 2.) показују да су хумусно-акумултивни А-хоризонти испитиваних профила, јако хумозни, јер садрже 5,10% и 3,41% хумуса. Садржај азота (Н%) износи 0,25% и 0,12%.

Питоми кестен је претежно калцифоб. Смеђа кисела земљишта локалитета Ђошке и Собине, која имају адсорптивни комплекс слабо засићен базама, затим киселу и јако киселу реакцију (рН је мањи од 5,5), а садржај калијума је повољан, погодују развоју ове калцифобне врсте дрвећа.

ЗАКЉУЧАК

На југоисточним странама планине Крстоловице изнад Врања, на локалитетима Ђошка и Собина откривена је и описана нова заједница питомог кестена, китњака и грабића (*Carpino orientalis-Quercoco-Castanetum sativae ass. nova*). Ова шума је распоређена у контактном делу брдског (храстовог) и планинског буковог појаса на надморској висини од 700 до 760 м и нагибу 15 до 30°. Питоми кестен у овој заједници има висину од 10 до 12 м, а прсни пречник од 20 до 40 цм. Китњак је мањих димензија јер је у прошлости много сечен. Заједница питомог кестена, китњака и грабића је претежно изданачког порекла. Државна шума код Собине је релативно очувана и требало би је обавезно заштитити.

Анализа фитоценолошке табеле у којој је приказано 12 снимака показује да се највећим степеном присутности (V и IV) у спрату дрвећа и жбуна налазе врсте: *Castanea sativa*, *Carpinus orientalis*, *Quercus petraea*, *Fraxinus ornus*. Спектар животних облика наше нове заједнице питомог кестена, китњака и грабића показује да од укупно 98 биљних врста, фанерофита (Р) има 33%, геофита (Г) 5%, хемикриптофита (Н) 46%, хамефита (СН) 9% и терофита (Т) 7%. Спектар флорних елемената показује да групи: средњоевропски-субсредњоевропски-европски-јужносибирски субевропских флорних елемената - припада 51%. Значајно је присуство субмедитеранског флорног елемента (група: источно-субмедитерански, евразијско-субмедитерански и субиранско-субмедитерански) који износи 29%.

На основу флористичке и фитоценолошке анализе нашу нову асоцијацију питомог кестена, китњака и грабића можемо сврстати у разред *Querco-Fagetea* Br.-Bl. et Vlieger 1937, ред *Quercetalia pubescentis* Br. Bl (1931) 1932, свезу *Quesion petraeae-cerris* (Lakušić 1976) Lakušić et B. Jovanović 1980.

Земљишта јужних и југоисточних падина Крстоловице на локалитету Ђошка и Собина, у шуми питомог кестена, китњака и грабића припадају типу смеђих киселих земљишта, формираних на метаморфним силикатним стенама, седиментног порекла.

Питоми кестен има густу крошњу, а тиме и много шушња. Шумска простирика полагано се хумифицира и обогаћује земљиште хумусним материјама и азотом. Анализе садржаја хумуса у профилима 1 и 2 (Таб. 2) показују да су хумусно-акумулативни А-хоризонти испитиваних профил-а, јако хумузни, јер садрже 5,10% и 3,41% хумуса. Садржај азота (N%) износи 0,25% и 0,12%.

Питоми кестен је претежно калцифоб. Смеђа кисела земљишта локалитета Ђошке и Собине, која имају адсоптивни комплекс слабо засићен базама, затим киселу и јако киселу реакцију (рН је мањи од 5,5), а садржај калијума је повољан, погодују развоју ове калцифобне врсте.

ЛИТЕРАТУРА

1. Л. Адамовић: Die Vegetationsverhältnisse der Balkanländer. (Mösische Lander), Die Vegetation der Erde, XI, Leipzig 1909.
2. П. Черњавски: Постглацијална историја власинских шума, Београд 1938.
3. Д. Ђукановић: Клима среза лесковац 1967.
4. М. Гајић: Преглед врста флора СР Србије са биљногеографским ознакама, Гласник Шумарског факултета, серија А, "Шумарство", 54, 111-141, Београд 1980.
5. М. Глишић: Питоми кестен (*Castanea sativa* Mill.) у Србији и његови биолошки и еколошки варијабилитети, Институт за шумарство и дрвну индустрију, Посебно издање 36, Београд 1975.
6. Б. Јовановић: Дендрологија са основама фитоценологије, Научна књига, Београд 1967.
7. Б. Јовановић: Дендрологија, IV изменено издање, Шумарски факултет, Београд 1985.
8. Н. Кошанин: Питоми кестен у нас, Пола столећа шумарства 1876-1926, Загреб 1926.
9. С. Д. Матвејев, А. Н. Сигунов: Климаграми источне Југославије и примери њихове примене у екологији, Институт за екологију и биогеографију САН, Зборник радова, 3, 133-195, Београд 1953.
10. E. Oberdorfer: Pflanzensoziologische Exkursionsflora für Süddeutschland, Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart, 1963.
11. Ј. Панчић: Флора кнежевине Србије, Београд 1874.
12. З. Томић: Шумске фитоценозе Србије, Шумарски факултет, Београд 1992.
13. Е. Вукићевић: Декоративна дендрологија, II допуњено издање, ПФВ, Београд 1982.

- Summary -

FOREST OF CHESNUT, SESSILIE OAK AND ORIENTAL HORNBEAM

On south-eastern slopes of the Krstilovica Mt above Vranje, at localities Jokka and Sobina, a new community of Sweet Chestnut, Sessile Oak and Oriental Hornbeam (*Carpino orientalis-Querco-Castanetum sativae ass. nova*) was discovered and described. This forest is spread within the concat part of montane (oak) and mountain beech belt, at elevations between 700 and 760 m a. s. l., on slopes 15 to 30°. Sweet Chestnut in this community attains heights 10 to 12 m, and dbh 20 to 40 cm. Sessile Oak has smaller dimensions, due to the intensive exploitation in the past. Community of Sweet Chestnut, Sessile Oak and Oriental Hornbeam is of the vegetative origin, predominantly. The state forest near Sobina is relatively preserved and it has to be protected obligatorily.

Analysis of the phytocoenological table, in which 12 relevés are presented, shows that in the tree and shrub layers the highest degree of presence have the following species: *Castanea sativa*, *Carepinus orientalis*, *Quercus petraea*, *Prunus ormus*. The life form spectrum of this new association of Sweet Chestnut, Sessile Oak and Oriental Hornbeam, with a total 98 plant species, has the following distribution: phanerophytes (P) 33%, geophytes (G) 5%, hemicryptophytes (H) 46%, chamaephytes (CH) 9% and therophytes (TH) 7%. The spectrum of floral element shows that to the group- Central European-Sub-central European-European-Subsouthern-Siberian-SubEuropean floristic element belong 51% of plant species. It is significant the presence of the Submediterranean floral element (group- Eastern Submediterranean, Eurasian-Submediterranean and Subiranian-Submediterranean) involving 29% plant species.

On the base of our floristic and phytocoenological analysis this new association we can classify into the class Querco-Fagetae Br.-Bl. et Vlieger 1937, the order Quercitalia pubescentis Br.-Bl. (1931) 1932, and the alliance Quercion petraeae-cerris (Laku[i] 1976) Laku[i] et B. Jovanovi 1980.

The soils on southern and south-eastern slopes of Krstilovica, at localities Jokka and Sobina, in the forest of Sweet Chestnut, Sessile Oak and Oriental Hornbeam, belong to the type of brown, acid soils formed over metamorphic silicate rocks of sedimentary origin.

Sweet Chestnut has dense crown, and due to this a lot of litter. The litter is decomposing slowly and enriches the soil with humus matters and nitrogen. Analysis of the humus content in profiles 1 and 2 (Table 2) show that humus accumulative A-horizons in studied profiles are very humous, due to the humus content of 5, 10% and 3,41%. The nitrogen content (N%) amounts 0,25 i. e. 0,12%.

Sweet Chestnut is the calciphobe, predominantly. Brown acid soils at localities Jokka and Sobina, have adsorptive complex poorly saturated by bases, acid and very acid reaction (pH less than 5,5), favorable potassium content, and due to these are favoring to the development of this calciphobe species.

Tabela 1. Šuma pitomog kestena, kitnjaka i grbića
Table 1. Forest of Sweet Chestnut, Sessile oak and Oriental hornbeam

Asocijacija Association		CARPINO ORIENTALIS-QUERCO-CASTANETUM SATIVAE ass. nova																						
Broj snimka - Number of relevé		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12											
Datum - Date		18.07.1997				19.07.1997									24.06.1997									
Lokalitet - Locality		Krstilovica Čoška				Krstilovica - Sobina																		
Nadmorska visina mnv - Altitude m a.s.l.		760	760	730	730	700	700	700	720	750	750	700	720											
Ekspozicija - Exposure		SE			E			SE		ESE	SE													
Nagib - Slope		5°	10°		15°	25°	30°	25°	35°	20°	25°	30°	20°											
Geološka podloga - Parent rock		Metamorfne silikatne stene sedimentnog porekla- Metamorphic silicate rocks of sedimentary																						
Sklop - Canopy		0.3	0.8		0.6	0.7	0.6	0.7	0.8	0.7-0.8														
Prosečni prečnik stabla-cm - Mean dbh-cm		12	20	25	40	30	40	30	40			30												
Prosečna visina stabla u m - Mean tree height m		10	12	15	12																			
Veličina snimka - Size of relevé		20 x 20 m																						
Sprat drveća - Tree layer																								
P Castanea sativa Mill.		3.3	4.3	2.2	3.2	4.3	3.2	3.2	4.2	4.3	3.2	3.3	4.4	V										
P Carpinus orientalis Mill.		3.3	2.2	2.2	1.2	2.2	2.2	2.2	2.2	3.3	2.2	2.2	+	V										
P Quercus petraea (Matt.) Liebl.		1.1	1.1	4.3	2.2				1.1	1.1	1.1	1.1	1.1	IV										
P Fraxinus ormus L.		2.2	+	+	1.1			1.1	1.1	1.1	1.1	1.1	+	IV										
P Quercus cerris L.			1.1	+	+									II										
P Carpinus betulus L.			+	1.1						1.1				II										
P Acer campestre L.				+					1.2			1.1		II										
P Tilia tomentosa Moench			1.1	2.2										I										
P Corylus avellana L.				2.2										I										
P Acer pseudoplatanus L.		1.1												I										
P Quercus frainetto Ten.			1.1											I										
P Malus sylvestris Mill.				+										I										
P Quercus pubescens Willd.				+										I										
P Sorbus domestica L.										1.1				I										
P Sorbus Torminalis (L.) Crantz										1.2				I										
Sprat žbunja - Shrub layer																								
P Castanea sativa Mill.		3.3	1.1	1.1	2.2	2.2	1.2	1.1	3.3	2.2	1.1	1.1	1.1	V										
P Carpinus orientalis Mill.		2.2	3.2	2.2	2.2	2.2	1.2	2.2	3.3	2.2	2.2	1.1	+	V										
P Quercus petraea (Matt.) Liebl.		1.1	1.1	1.2	1.1	+	+	1.1	1.1	1.1	1.1	1.1	+	V										
P Fraxinus ormus L.		2.2	1.1		1.1		+	1.1	1.1	1.1	1.1	1.1	+	IV										
P Corylus avellana L.		2.2	+	3.3	1.1	1.2	1.2	+	+					IV										
P Crataegus monogyna=Jacq.		1.1				1.1		1.1	1.1				1.1	III										
P Carpinus betulus L.			1.2	1.1	+			+		+				III										
P Cornus sanguinea L.				1.1				1.1	1.1	1.1	2.2	+		III										
P Ligustrum vulgare L.							+	1.1	+	+			+	III										
P Rosa canina L.				+			1.1	1.1					+	II										
P Acer campestre L.		1.1		1.1		+	+							II										
P Sorbus domestica L.		+	+						1.1	1.1				II										
P Rubus tumentosus Borkh.					+	+	1.1			+				II										

H	Geum urbanum L.	1.1	1.1					II
Ch	Euphorbia amygdaloides L.	1.1	+			+		II
G	Pteridium aquilinum (L.) Kuhn	+		3.3	1.1			II
H	Campanula trachelium L.		+	1.1	1.1			II
P	Corylus avellana L.		2.2		+	1.1		II
H	Primula acaulis (L.) Hill.		1.1			1.1		II
Th (Ch)	Sedum hispanicum L.		+	+		+		II
P	Fraxinus ormus L.		+	1.1		+		II
P	Acer campestre L.		+			+	+	II
H	Hiearacium bauhini Bess.			1.1	1.1	1.1		II
T, H	Anthoxanthum odoratum L.				1.1	+		1.1 II
H	Luzula luzuloides (Lam.) Dandy et Wilm				+	1.1		1.1 II
Ch	Teucrium chamaedrys L.				1.1	1.1	+	II
P	Cornus sanguinea L.					+	1.1	II
H	Calamintha officinalis Moench	+						I
H, T	Lapsana communis L.	+	+					I
T	Torilis anthriscus (L.) Gmel.	+						I
H	Tanacetum vulgare L.	+						I
H	Asplenium adiantum-nigrum	+	+					I
H	Potentilla micrantha Ram.	+			1.1			I
H	Viola silvestris Lam.	+			1.1			I
G	Galium silvaticum L.		1.1		1.1			I
G, H	Rumex acetosella L.			1.1				I
H	Poa bulbosa L.			+		1.1		I
H	Silene viridiflora L.			+		1.1		I
Ch	Thymus pulegioides L.				+	1.1		I
Ch	Veronica chamaedrys L.					1.1	1.1	I
H	Campanula persicifolia L.					1.1		I
H	Hypericum perforatum angustifolium (DC.) Gaud						1.1	1.1 I
H	Achillea millefolium L.						+	1.1 I
P	Acer platanoides L.						+	I
P	Populus tremula L.	+						I
P	Pyrus pyraster Borkh.		1.1					I
T	Galium aparine L.		1.1					I
Th	Lactuca scariola L.	+						I
H	Chamaenerion angustifolium (L.) Scop.	+						I
H	Galium verum L.	+						I
H	Prunella vulgaris L.	+						I
H	Luzula forsteri (Sm.) DC.	+						I
H, Ch	Glechoma hirsuta W. et K.		2.3					I
P	Prunus avium L.		1.1					I
G	Tamus communis L.		+					I
P	Carpinus betulus L.			+				I
Ch	Dianthus cruentus Griseb.			1.1				I
H, G	Euphorbia cyparissias L.		+					I
H	Ranunculus acer L.		+					I
P	Rubus hirtus W. et K.			1.1				I
H	Jasione dentata (DC.) Hal.			1.1				I
H, Ch	Epikobium montanum L.			1.1				I
T	Euphrasia pectinata Ten.			+				I
Ch	Hedera helix L.					1.1		I

P	<i>Quercus pubescens</i> Willd.		1.1	I
P	<i>Sorbus domestica</i> L.		1.1	I
H, Ch	<i>Dorycnium herbaceum</i> Vill.		+	I
P	<i>Prunus spinosa</i> L.		+	I
P	<i>Quercus frainetto</i> Ten.		1.1	I
P	<i>Sorbus Torminalis</i> (L.) Crantz		1.1	I
H	<i>Sanguisorba minor</i> Scop.		+	I
G, H	<i>Linaria vulgaris</i> Mill.		+	I
H	<i>Echium vulgare</i> L.		+	I

Tabela 2. Hemijske analize zemljišta u zajednici *Carpino orientalis-Querco-Castaneum sativae*
 Table 2. Chemical analyses of soil in the community *Carpino orientalis-Querco-castanetum sativae*

Lokalitet Locality	Zemljište Soil	Dubina Depth cm	Ph		Humus (%) ^a	Azot Nitrogen (%)	Fiziološki aktivni Physiologically active	
			H2O	nKCl			P2O5	K2O
			mg/100 gr zemljišta - soil					
Krstilovica Čoška	Profil 1	0-4/5	5.55	4.45	5.1	0.25	7.5	26
	Smede kiselo zemljište	4-21	4.91	3.65	0.72	0.04	2.5	18
	Brown acid soil	21-82	4.01	3.85	0.7	0.04	4	11
Krstilovica Sobina	Profil 2	3-7	5.02	4.9	3.41	0.12	2.5	16
	Smede kiselo zemljište	7-42	5.18	5.08	1.37	0.07	4	15
	Brown acid soil	42-63	5.6	5.2	0.86	0.04	5	11
		63-87	5.01	4.85	0.67	0.03	3.5	8.5

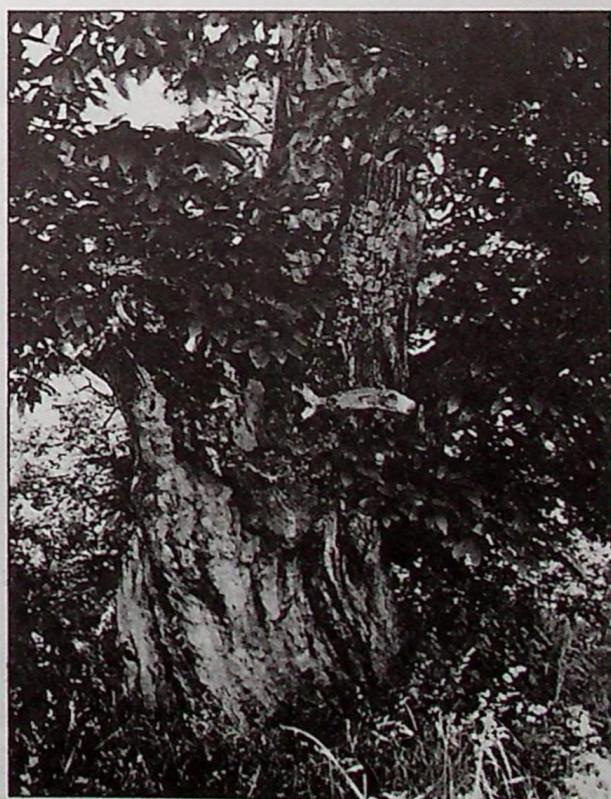
1

1. Питоми кестен (*Castanea sativa* Mill.) у заједници *Carpino orientalis* - *Querco-Castanetum sativae* ass. nova у Собини, код Врања

1. Sweet chestnut (*Castanea sativa* mill.) in community *Carpino orientalis* - *Quercus* - *Castanetum sativae* ass. nova at Sobina, near Vranje

2 Дебло најстаријег питомог кестена у Ђошци, код Врања

2 Stem of the oldest Sweet chestnut tree at Čoška, near Vranje

2

Круна најстаријег питомог кестена са слике 2
The crown of the oldest Sweet chestnut tree from Fig. 2.

Почетак цветања (5. 06. 1998.) најстаријег питомог кестена у Собини
The flowering beginning (5. 06. 1998) of the oldest sweet chestnut at Sobina

Др. ВИДАК ЈОВАНОВИЋ, Др. АНКА ДИНИЋ,
Др. ВОЈИСЛАВ МИШИЋ¹

АНАЛИЗА ДЕНДРОФЛОРЕ ПАРКА У ВРАЊСКОЈ БАЊИ - ПРЕДЛОГ ЗА УНОШЕЊЕ НОВИХ БИЉНИХ ВРСТА

Почетком јуна 1998. године, истраживана је шумска вегетација Врањске Бање. Том приликом је анализована и дендрофлора парка у Врањској Бањи и закључено је да има мало домаћих врста шумског дрвећа и жбунова. Циљ овог рада је да се за садњу предложе, поред алохтоних и аутохтоне врсте које успевају у широј околини Врањске Бање, а претежно су саставни део шумских фитоценоза.

Познато је да паркови имају вишеструки значај за человека. Биљке обогађују ваздух кисеоником и фитонцидима, чиме утичу на побољшање здравља људи. То се нарочито односи на бање са парковима који окружују лечилишта. Зелене површине имају улогу и у васпитању и образовању младих људи, који се на непосредан начин сусрећу са многим биљним врстама, а то је немогуће извести у класичној школској настави.

Лековитост Врањске Бање је позната од давнина. На основу казивања старих мештана, ова Бања је пре Другог светског рата била једна од најчувенијих и најпосећенијих бања у Србији. По Т. Вукановићу (1978), Србија почиње да уређује ову Бању после ослобођења од Турака. Од главне саобраћајнице до Бање је, 1888. године изграђен пут, који је водио долином Бањске реке. Око овог пута је посађен дрворед дивљих кестенова (*Aesculus hippocastanum L.*), који представља симбол Врањске Бање. Сада је тужно гледати на овај дрворед, јер је на више места посечен и уништен (Сл. 1.). Требало би га, стoga, поново вратити у првобитно стање, садњом нових кестенова.

1. Др Видак Јовановић, Учитељски факултет - Врање, др Анка Динић и др Војислав Мишић, Институт за биолошка истраживања Синиша Станковић-Београд.

ОПШТЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ КЛИМЕ И ШУМСКЕ ВЕГЕТАЦИЈЕ ВРАЊСКЕ БАЊЕ

Читаво подручје Врања је изложено утицају субмедитерана. Констаторан је "прелазни режим између континенталног и средоземног поднебља са извесним специфичностима" (Ђукановић, 1967). Врањска бања се налази на око 400 м н.в. Од осталог врањског подручја се разликује геоморфолошки и мезоклиматски. То је горњи ток Бањске реке, опколјен са свих страна планинским гребенима, са највећим врхом Големим Кичером (1143 м н.в.). Овим је формиран један базен, заклоњен од јако хладних и јако топлих утицаја, што условљава мања колебања температуре и влаге. Средње температуре, према мерењима из периода 1931-1960. год. за Врањску Бању износе: годишња 11°C, за јануар -1°C за јули 21,5°C, за вегетациони период 17°C. Годишња суна падавина је 600 мм. Средња годишња релативна влажност ваздуха је 75%, а за вегетациони период 68% (Мијановић, О., Ђаконовић, Ф., Вукићевић, Е., 1992.). Релативна влажност ваздуха је доста велика, што је везано за утицај планинских масива. Врањска Бања представља један рефугијум са специфичном климом. Лети је, увече и ноћу, свежија клима у односу на врањски предео у целини, чему доприноси долина Бањске реке, низ коју се са планине спушта хладан ваздух. Испресецаност рељефа на планинским странама, доводи до стварања специфичних станишта и микростаништа, а самим тим до велике разноврсности шумске вегетације. Геолошка подлога на којој лежи Врањска Бања је састављена од микашиста, гњајсева, гранита, зелених шкриљаца, дацито-андезитских туфова и других стена. У целом сливу Бањске реке констатована је велика нестабилност ових стена и њихово распадање.

Шумска вегетација Врањске Бање и њене околине, води порекло од мешовите вегетације рефугијалног типа. Садашње стање је изменјено формирањем монодоминантних шума, због великог антропогеног и зоогеног утицаја у блиској и даљој прошлости. Пре тридесет година, када су аутори овог рада картирали вегетацију овог предела, доминирале су на широком простору грабићeve шикаре. Забраном сече и применом новог Закона о шумама, и забраном држања коза, шума је почела да се обновља и сада је грабић (*Carpinus orientalis* Mill.) постао део храстових заједница.

Климатогена заједница широке околине Врањске Бање је фитоценоза сладуна и цера са грабићем (*Carpinio orientalis-Quercetum frainetto-cerris*/ Klapp 1944/ V. Jov. 1953). На северним, северозападним и западним падинама изнад Врањске Бање и стационирана у парку, на 400-500 м н.в., распрострањена је заједница *Carpinio orientalis-Quercetum* B. Jov. 1960. Поред ових заједница констатована је церова шума са грабићем (*Carpino orientalis-Quercetum cerris* / Bog. 1966. / V. Jov. 1979.), а затим китњакове, а онда и планинске букове шуме на већим надморским висинама. У долини Бањ-

ске реке, са већим и мањим прекидима, заступљене су шуме врба и то-пола (*Salici-Populetum s.l.*). Констатована је заједница врба са врстом *Myricaria germanica* (L.) Desv. у кориту Бањске реке, на око 5 км узводно од Врањске Бање. Мюрицарија германица је у народу позната као чибуковица; сматра се глацијалним реликтом наше флоре (Вукићевић, Е., Мијановић, О., Жујовић, К., 1992). Чисте популације чибуковице се налазе уз саму реку, а мешовите популације даље од реке са већим бројем врста врба, у којима је најбројнија Салиџ амплекцијаулис Борјо (заједница *Salici amplexicauli-Myricarietum* Вукићевић, Мијановић, Жујовић 1992). *Myricaria germanica* добро везује земљиште; убраја се у пионирске врсте. Као украсна и реликтна врста могла би да се користи за садњу у парку Врањске Бање.

АНАЛИЗА ДЕНДРОФЛОРЕ ПАРКА ВРАЊСКЕ БАЊЕ

Дендрофлора парка у Врањској Бањи анализована је на простору од аутобуске станице, у центру Бање, до Хотела "Железничар". У парку расту 24 биљне врсте, од тога 19 дрвенастих и 5 жбунастих. На бази радне табеле, у којој је приложен број примерака и њихови пречници и висине, у могућности смо да дамо одређену слику заступљених врста. Од аутохтоних је забележено 8 врста дрвећа и 1 жбунасто. Већина аутохтоних врста је добре виталности: *Acer pseudoplatanus* L. (горски јавор) са 7 стабала висине 5 до 10 м и пречника 10-25 цм; *Betula pendula* Roth (брадавичаста бреза; обична бреза) са 8 стабала, висине 5-16 м, пречника 5 до 40 цм; *Fraxinus ornus* L. (црни јасен) са 7 стабала, висине 5 до 12 м, пречника 8 до 30 цм; *Morus alba* L. (бели дуд) са 3 стабла, висине 6 м, пречника 5 цм; *Tilia cordata* Mill. (ситнолисна липа) са 6 стабала, висине 5 до 8 м, пречника 8 до 30 цм; *Buxus sempervirens* L. (шимшир) са 10 примерака, висине 4 м. Од аутохтоних врста, једино је *Picea abies* (Л.) Карст. (смрча) слабе виталности и заступљена је са 5 стабала, висине 5 до 15 м, пречника 5 до 20 цм. Од жбунастих врста, на ивици парка према Бањској реци, констатован је само јоргован (*Syringa vulgaris* L.) са 10 јединки, висине 2 м.

Међу алохотним врстама има доста егзотика, и добру виталност показују следеће: *Abies nordmanniana* (Stev.) Spach (кавкаска јела) са 5 стабала, висине 8 до 12 м, пречника 10 до 25 цм; *Acer ginnala* Maxim. (кинески јавор) са 9 стабала, висине 6 до 12 м, пречника 5 цм; *Acer negundo* L. (јасенолики јавор; пајавац) са 6 стабала, висине 2 до 6 м, пречника 5 цм; *Aesculus hippocastanum* L. (дивљи кестен) са 10 стабала, висине 12 до 20 м, пречника 30 до 60 цм; *Catalpa bignonioides* Walt. (обична каталпа) са 6 стабала, висине 6 до 12 м, пречника 10 до 40 цм; *Platanus acerifolia* (Ait.) Willd. (јаворолисни платан) са 7 стабала, висине 10 до 20 м, пречника 30 до 100 цм; *Rhus typhina* L. (кисели руј) са 13 стабала, висине 6 м, пречника 5 цм; *Robinia pseudoacacia* L. (бели багрем) са 4 стабла, висине 4 до 8 м, пречника

5 до 8 цм; *Sophora japonica* L. (софора) са 9 стабала, висине 6 до 18 цм, пречника 10 до 40 цм. Од четинарских врста, слабе је виталности *Cupressus arizonica* Green (аризонски чемпрес) са два стабала, висине 10 до 20 м, пречника 20 до 40 цм и *Thuja orientalis* L. (источна туја) са 20 стабала претежно у бокору, висине 3 до 10 м, пречника 5 до 30 цм. Констатовано је мало жбунастих алохтоних врста. Задовољавајуће виталност показују следеће врсте: *Juniperus virginiana* L. (вирцинијска клека) са 1 примерком, висине 1 м; *Mahonia aquifolium* L. (махонија) са три јединке, висине 5 до 70 цм; *Chamaecyparis lawsoniana* (Murr.) Parl (Лосонов хамеципарис) са 3 јединке, висине 4 м, пречника 5 цм. Слабе виталности је *Tamarix tetrandra* Pall. (четворопрашничка тамарика) са 1 примерком, висине 1 м.

Ако се посматрају поједине групе стабала у парку, може се констатовати да поједине врсте дрвећа својим разгранатим крошњама гуше остale врсте. Тако су, на пример, испред стационара забележена 2 аризонска чемпреса, висине 10 до 12 м, пречника 20 до 40 цм (Сл. 2.) слабе виталности, са разређеном крошњом и сеченим доњим гранама. Из ових стабала су два разграната јаворолисна платана, висине 20 м и пречника 70 цм. У близини ових стабала су и две смрче висине 15 м, пречника 20 цм, слабе виталности. Очигледно је да смрче и чемпреси гуше ова два платана: На ивици парка, на левој обали Бањске реке, добре виталности је дрворед, који почиње да се формира од сребрне липе и јаворолисног платана (Сл. 3.). Средњодеобна обична бреза на кеју са гранатом крошњом (Сл. 4.), указује на могућност већег уношења ове врсте у парк. Међутим, у близини кеја, налази се туја слабе виталности, са крошњом која постепено полеже и гранама које се суше (Сл. 5.).

Преглед дендрофлоре парка у Врањској Бањи показује да су четинарске врсте незадовољавајуће виталности и да их не треба у већем броју уносити у овај парк. На слабу виталност смрче и хамеципариса у Врањској Бањи указује и аутор О. Мијановић, Ф. Ђаконовић и Е. Вукићевић (1992.), који су у раду *Украсне биљне врсте Врањске Бање* свеобухватно анализовали гајење биљне врсте обухватајући јавне зелене површине и индивидуалне вртове. Значајно је напоменути, да основу свих форми цветњака у парку чини врста кане (*Canna x generalis* Bailey), односно њена сорта: "Pride of India" са зеленим листовима (сл. 6.), која одлично цвета од јуна до зимских мразева. У условима Врањске Бање, кане се понаша као вишегодишња биљка, која презимљава у парку, уз благу заштиту. Не би требало да се сади у облику партнерних цветњака, као и да се користи за ивичну садњу, већ једино у солитерним групацијама. Истог су мишљења и аутори горе поменутог рада, који истичу биолошку и декоративну вредност кане, али напомињу да ова врста треба да се сади "на већим просторним удаљеностима од ока посматрача".

ПРЕДЛОГ ЗА УНОШЕЊЕ НОВИХ БИЉНИХ ВРСТА

Велико богатство шума у широкој окolini Врањске Бање, као и у непосредној близини парка, омогућава коришћење многих врста дрвећа и жбуња за садњу на зеленим површинама. Ове врсте су прилагођене клими овог краја. Због значаја ширег уређења Врањске Бање, парк би могао да буде обогаћен новим врстама, међу којима би, поред поменутих, могле доћи у обзир и друге, а посебно реликтне врсте. У том погледу могу да се користе следеће врсте: *Quercus petraea* (Liebl.) Matt. (китњак), *Quercus frainetto* Ten. (сладун), *Quercus cerris* L. (цер), *Quercus pubescens* Willd. (медунак), а затим *Carpinus betulus* L. (граб), *Carpinus orientalis* Mill. (грабић), *Ostrya carpinifolia* Scop. (црни граб), *Tilia cordata* Mill. (ситнолисна липа), *Tilia tomentosa* Moench (сребрна липа), *Corylus colurna* L. (мечја леска), *Castanea sativa* Mill. (питоми кестен), *Acer pseudoplatanus* L. (горски јавор), *Acer platanoides* L. (млеч), *Acer campestre* L. (клен), *Prunus avium* L. (дивља трешња), *Fraxinus ornus* L. (црни јасен), *Sorbus terminalis* L. Cranz (брекиња), *Populus tremula* L. (трепетљика), *Populus alba* L. (бела топола), *Alnus glutinosa* (L.) Gaertn. (црни јавор), *Salix caprea* L. (ива), Панчићева оморика (*Picea omorika* /Panč./Purk.). Од жбунова би се могле користити следеће врсте: *Cornus mas* L. (дрен), *Viburnum opulus* L. (црвена удика), *Viburnum lantana* L. (црна удика), *Eonymus verrucosa* Scop. (брадавичаста курика), *Crataegus monogyna* Jacq. (једносемени глог), *Forshytia europaea* Deg. et Bald. (балканска форзиција), *Lugustrum vulgare* L. (калина), *Myricaria germanica* (L.) (чибуковица), Desv., *Prunus laurocerasus* L. (зелениче).

Ове врсте су тако изабране да уношењем у парк цветају у различито доба године. Што се тиче уношења зељастих биљака, сматрамо да би алпинум са одговарајућим зељастим и жбунастим врстама употпунило разноликост приземног спрата.

Ово је само кратак осврт на стање дендрофлоре у парку. Уз ангажовање одговарајуће стручне службе, израдом елабората, може се извршити неопходна ревитализација биљног фонда. Тиме би парк и Врањска Бања добили на значају.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ђукановић, Д. (1967): Клима среза Лесковац, Народни одбор среза Лесковац.
2. Јовановић, Б. (1985): Дендрологија, IV изменено издање, Шумарски факултет, Београд.
3. Мијановић, О., Ђаконовић, Ф., Вукићевић, Е. (1992): Украсне биљке Врањске Бање, Гласник Шумарског факултета, 74, књига 2., 489-502, Београд.
4. Вукановић, Т. (1978): Етничка историја и културна баштина врањског гравитационог подручја у доба ослобођења од Турака 1878., Врање.
5. Вукићевић, Е. (1982): Декоративна дендрологија, II допуњено издање, ПФБ, Београд.
6. Вукићевић, Е., Мијановић, О., Жујовић, К. (1992): Ново налазиште чибуковице (*Mugusaria germanica* L./Desv.), (*Tamarix Germanica* L.) у Србији, Гласник Шумарског факултета, 74, II, 503-508, Београд.

-Summary-

VIDAK JOVANOVIĆ, ANKA DINIĆ, VOJISLAV MIŠIĆ

ANALYSIS OF THE DENDROFLORA IN THE PARK AT VRAWSKA BAWA-PROPOSAL FOR INTRODUC- TION OF NEW PLANT SPECIES

The dendroflora in the park Vranjska Banja was analyzed at the area between the bus station, in the centre of Banja, and the hotel "Železničar". There were recorded 24 plant species, 19 tree species and 5 shrub species. There were recorded 8 autochthonous tree species as well 1 shrub species. The survey of the dendroflora in the park shows that conifers are of low viability, and therefore is not advisable to introduce them in a greater number into the park.

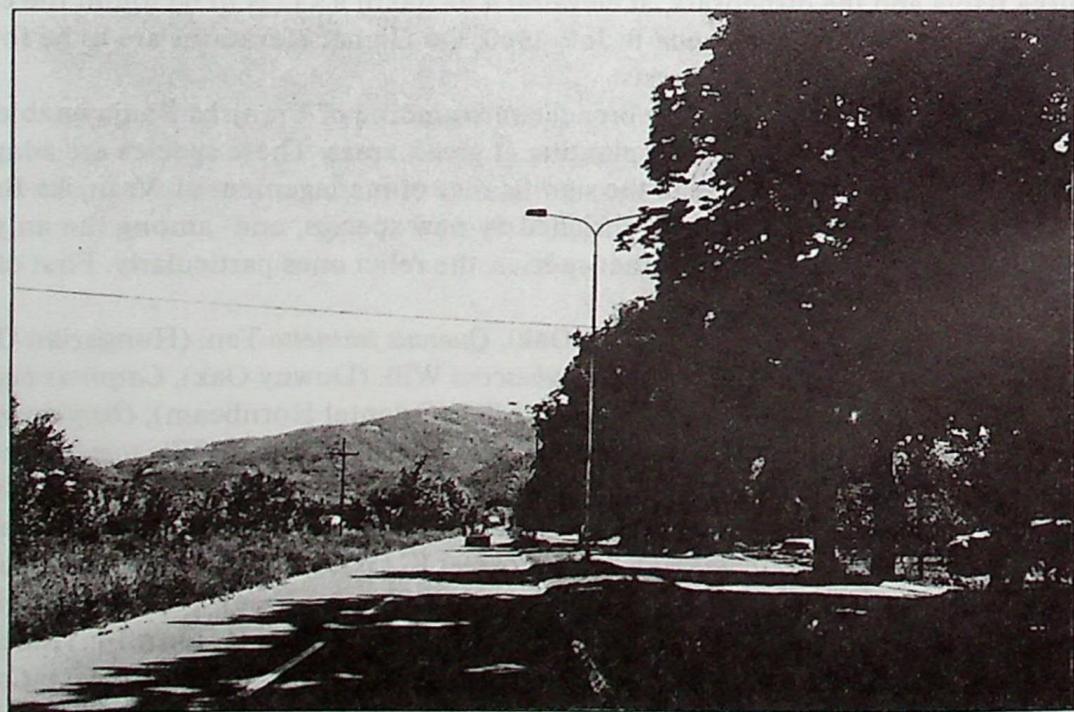
Forest vegetation of Vranjska Banja and its surrounding originates from mixed vegetation of refugial type. The climatogenic community within this regin is the phytocoenosis of Hungarian Oak Austrian Oak with Oriental Hornbeam (*Carpino orientalis-Quercetum frainetto-cerris* /Knapp 1944/ N. Jov. 1953). On northern exposures above the Vranjska Banja and the dispensary, at elevaton 450-500 m a.s.l., is to be found the community *Carpino orientalis-Quercetum* B. Jov. 1960. On Higher elevations are to be found sessile oak and montane beech forests.

Great forest abundance in the broader surrounding of Vranjska Banja enables to use many tree and shrub species for planting at green areas. These species are adapted to the climate of this region. Due to the significance of management of Vranjska Banja in broader sense, the park has to be enriched by new species, and among the anlyzed species, it can be taken in account other species, the relict ones particularly. First of all, these are as follows:

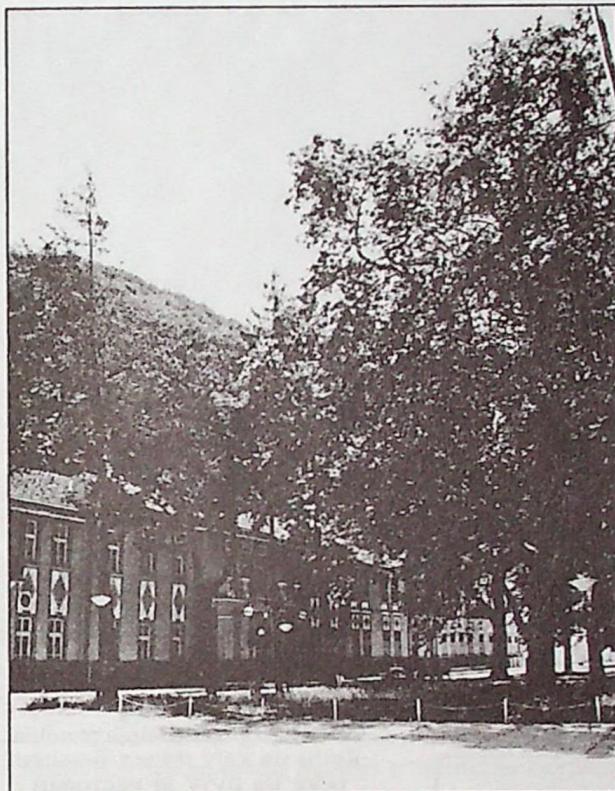
Quercus petrae (Matt.) Liebl. (Sesile Oak), *Quercus frainetto* Ten. (Hungarian Oak), *Quercus cerres* L. (Austrian Oak), *Quercus pubescens* Will. (Downy Oak), *Carpinus betulus* L. (European Hornbeam), *Carpinus orientalis* Mill. (Oriental Hornbeam), *Ostrya carpini-folia* Scop. (Hop-Hornbeam), *Tilia cordata* Mill. (Small-leaved Lime), *Tilia tomentosa* Mon-ench (Silver Lime), *Corylus colurna* L. (Filbert Hazel), *Castanea sativa* Mill. (Sweet Chesnut), *Acer pseudoplatanus* L. (Norway Maple), *Acer pseudoplatanus* L. (Sycamore maple), *Acer campestre* L. (Field Maple), *Prunus avium* L. (Wild Cherry), *Fraxinus ornus* L. (Flowering Ash), *Sorbus Torminalis* (L.) Cranz (Wild Service-Tree), *Populus tremula* L. (European Asopen), *Populus alba* L. (White Poplar), *Alnus glutiosa* (Gaertn.) L. (Black Alder), *Salix caprea* L. (Goat Willow), *Picea omorika* (Panč) Purk. (Serbian Spruces), *Cornus mas* L. (Cornelian Cherry), *Viburnum opulus* L.(Cranberry-Tree), *Viburnum Lantana* L. (Wayfaring-Tree), *Euonymus verrucosa* Scop. (Wartybark Spindle-Tree), *Crataegus monogyna* Jacq. (Common Hawthorn), *Forsythia europaea* Deg. et Bald. (European

Forsythia), *Ligustrum vulgare* L. (Common Privet), *Myricaria germanica* (L.) Desv. (German Tamarisk), *Prunus Laurocerasus* L. (Cherry Laurel).

Concerning the introduction of herbaceous species, we consider that a creating an alpine garden the diversity of shrub layer would be completed.

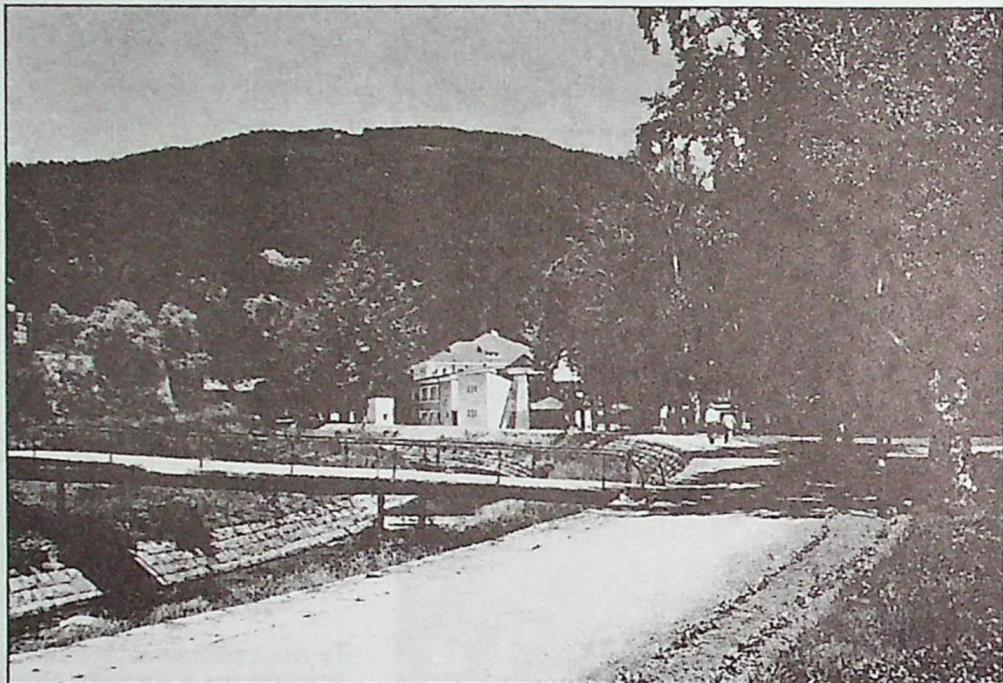
Посечен део дрвореда дивљег кестнеа (*Aesculus hippocastanum* L.) на левој страни пута од главне саобраћајнице до Врањске Бање

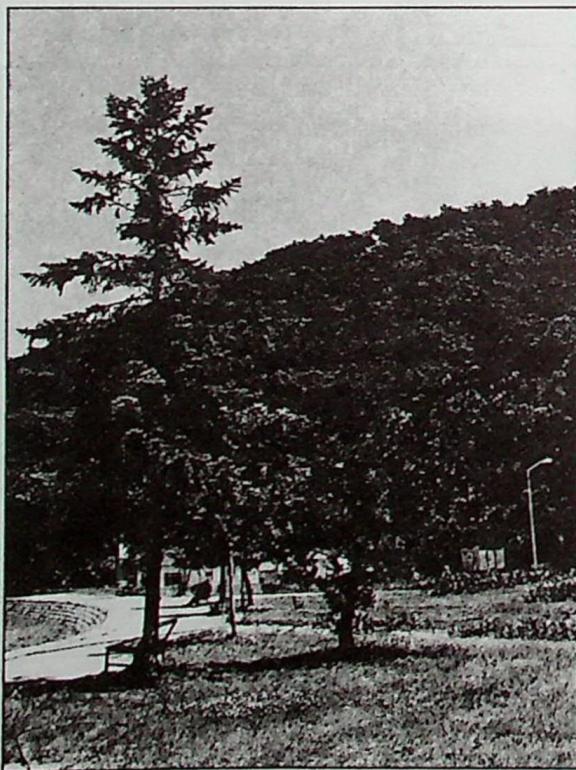
Група стабала са аризонским
чемпресом (*Cupressus arizonica*
Greene) и јаворолисним платаном
(*Platanus acerifolia*/Ait./Wild.)
испред стационара у праку
Врањске Бање.

Група стабала сребрне (*Tilia tomentosa* Mench.) и јаворолисног платана (*Platanus acero-*
filia/Ait. /Wild.) на кеју поред Бањске реке у парку Врањске Бање.

Обична бреза (*Betula pendula* Roth) на кеју поред Бањске реке на путу за ресторан "Роса" и стационар.

Источна туја (*Tuja orientalis* L.)
слабе виталности у парку
Врањске Бање.

Кана (*Canna x generalis* Bailley) у великим групацијама у парку Врањске Бање.

ДР БРАНИСЛАВ СИМОНОВИЋ

ПРИЛОЗИ ЗА РЕЧНИК ВРАЊСКОГ ЈЕЗИКА

Драгоцен књига, *Речник говора Јужне Србије* проф. Момчила Златановића (Издавач Учитељски факултет, Врање, 1998.), послужила ми је као подстицај за бележење неких врањских речи којих у *Речнику* нема. Прелиставајући поменуту књигу, видео сам да има доста, мени познатих, врањских речи којих у *Речнику* нема. Иако се професионално не бавим језиком, као Врањанац осето сам потребу да те речи прибележим и сачувам од заборава. Наравно, доставићу овај прилог и проф. Златановићу, а он ће већ знасти шта ће са њим. Штампање оваквог једног речника има значај не само за науку, већ и за шири круг писмених Врањанаца. Можда је појава књиге проф. Златановића прилика да се и остали огласе својим прилозима, како би се добио што потпунији речник врањског језика.

Ови прилози садрже, поред речи којих нема у поменутом *Речнику*, и речи којих има, а за које знам и друго значење (означено бројем у загради иза речи) или оне за које сам навео мени познате врањске пословице као илustrацију за значење или употребу те речи (подвучене речи у тексту). Уобичајено је да се као илustrација наводе реченице или делови реченица из књижевних дела, јер се из таквих цитата најбоље схвата не само значење, већ и употреба неке речи. С обзиром на веома скромну штампану литературу на изворном врањском језику, значај навођења врањских пословица постаје већи.

При писању ових прилога за речник врањског језика усвојена је методологија проф. М. Златановића. Коришћена су и два нова знака које је проф. Златановић увео за два гласа за која не постоје слова у српском језику: ъ за мукло а, тако често у врањском говору и дз, за глас између дз и ц, којег има у македонском, па и у италијанском језику. Народне пословице наведене су према књизи Хаци-Тодора Димитријевића *Врањске пословице* 1. део, Београд, 1935. год. (из збирке коју је откупила Српска краљевска академија наука) или према сећању. Покушао сам да доследно спроведем поменуту методологију и да глаголе наводим у првом лицу једнине, па то понегде можда звучи необично, јер се они не користе у првом лицу.

A

авличе, с дем. од авлија, двориште. "Уз кућу имав овличко авличе."

адум, м ушкопљеник (тур. хадум = ушкопљеник, евнух). "Ја му викам адом сам, а он ме јиша колко деца имам" (Нар. посл. - ХТД)

азер, готов; спреман; присутан (тур. хазур = готов, спреман, присутан). "Азер свађови, азер девојка." (Нар. посл. - ХТД)

ајет, м трем; наткривен простор. "Тури ћи колица ћод ајет, да не киснев."

ајазујем, ленчарим; беспосличарим; ништа не радим (тур. хајлаз = беспосличар, лола, скитница, ленштина). "Кој леше ајазује, он зиме гладује." (Нар. посл. - ХТД)

акам (се), бавим, мучим се нечим; губим време узалуд бавећи се нечим (неким) (тур. хака = савладати нешто, учинити крај нечemu). "Не ће се акам сас њи." "Не се више акај с щија штруци." трпни пријед:

акан, -а, -о, онај који је изложен неком неком великом напору, мучи, малтретирању; истрошен. "Акан, акан, ћа изакан."

акање, с прен. сношај. "Такво акање до сећ несам видеја."

акнем, набијем; ударим. Псовка: "акнем ћи ћа мајке."

алав, -а, -о, грамзив; грабљив; незасит; дрчан. "Он је млоћо алав човек."

ален, -а, -о, мажен; пажен. "Деше ћи је млоћо алено."

алење, с размаженост; распуштеност; мажење. "С шолко алење шој деше нема да бидне човек."

алосујем (се), замлађујем се; гу-

бим време. "Не ће се, алосујем сас њи."

аљав, -а, -о, фаличан; дефектан; неуредан. "Мајку не ћу боли за добро него за аљаво." (Нар. посл. -ХТД) "Такев ли аљав ће идеш ћо сокак."

аљинка, ж хаљина; одећа. "Туједну аљинку имам, ћа и она никаква." "Без человека и аљинка је стужена." (Нар. посл. - ХТД)

аљинче, с дем. од аљинка

алујем, радим нешто; бавим се нечим. "Цел ден алујем ћо кућу."

аљавим се, подсмевам се; измотавам се; ругам се. "Ја ћа учим, а он се аљави."

амалин, носач (тур. хамал = носач). "Не ме мене штерај, нађи си амалина да ћи ћи шренесе."

андрамоље, ж мн. ствари; прње "Збери си ћи швије андрамоље."

апем, уједам. "Не ми стануј на муку, зашто ће ћочнем да ајем." "Куче што лаје, не аје." (нар. посл. -ХТД)

аргатин, м надничар, радник за просте послове (тур. иргат-ин = надничар, радник). "Увашимо арѓати да нам окойавав ложе. "Тајко вује арѓатин."

аргатлек, м надничарски посао; тежак посао (тур. иргатлук = надничарски посао, кулук). "Тајко ћи је ћо цел ден у арѓатлек."

артишка, м дем. артишче, парче хартије; документ "Умоћај ми ћа ћој у артишку." "Куде ли ћу ћури онуј артишку из Ошишину?"

арчење, с трошење; хабање; расипање; прекомерна употреба. "С шолко арчење држава добро и оишнује."

арчим, трошим; расипам; хабам; прекомерно употребљавам; ис-

трошим (тур. харц = трошак, издатак, материјал за израду нечега). "Цабе, бре, арчиш толку воду на шуј башчу."

асна, ж корист (тур. хасна = добро дело, срећа, добро). "Какву асну од њега ће видив."

ачек пита, жс (тур. ацик = отворен, непокривен). Прави се тако што се на развучену кору стави сир са јајима, а онда се крајеви коре преклапају преко фила и набирају, али тако да на средини остане непокривени део фила (у облику круга). Када се пита испече подсећа на велики цвет.

ачим, измотавам; изазивам; задиркује; кезим се. "Не ми се, бе, шакој ачи, ће ше шејам."

ачнем, закотрљам. "Ачни ѩа шој шајче."

Ација, Ацијини, надимак у Врању. Човек који је био на хаџилуку.

ацика, ж хаџијина жена. "Лисица и ацика да бидне, юа кокошке ће фаћа." (Нар. посл. -ХТД)

ашиковање, ашикување, с љубави-сање, удварање (тур. асик = љубити, водити љубав, волети).

ашикујем, удварам се. "Ашикуваја, не ашикуваја, време на љубав џрооди." (Нар. посл. -ХТД)

ашчијница, ашчиница, ж ресторан; народна кујна (тур. асци, ахци = јело, кувана храна). "Не може главу у берберницу, а мешину у ашијницу." (Нар. посл. -ХТД)

Б

бађава, бесплатно; узалуд (пер. бадихења = бесплатно, јевтино, узлуд). "Триста лава за бађава." (Нар.

посл. -ХТД)

бађавција, м бађавцика, ж беспослен човек беспослена жена. "Пушши ѩа, бе, он је ѡолем бађавција." "Нема џођочем бађавцика од њум."

бакрач, м дем. бакраче, бакарни котао са дршком закаченом за два краја. "Чаршафи ѩи џоћри(с)мо у бакрач."

балдисување/бјелдисување, с премарање; исцрпљивање. "Оволико бодисување, ама да ме јишта човек зашићо."

балдишем/бјелдишем, преморим се; исцрплем се. "Бодиса од ѡолему рабошо."

бањам (се) с купам се. "У субошту ће си се бањамо." "'Бањала ли ме је, ща да ме укуне.' (Нар. посл. -ХТД)

бањање, с купање. "У Бању идем на бањање."

бензов, м сиров човек; неотесанко; примитивац. "Од њега џоѓолем бензов нема."

басамак, м степеник; степеница. "Качи се низ щија басамаци."

бача, башча, ж башта у дворишту или део њиве засађен поврћем. "Да је клешта арна и у башчу би се садила." (Нар. посл. -ХТД) "Што имам бачу сас мерак да ћу гледаши."

бе, беше, беше, бе(с)мо, бесте, беу, бејах, беше, беше, бејасмо, бејасте, бејаху. "Куде беше? -Бе на јијац." "Бесмо с Рале у Јарк." (Уобичајена пошалица на врањски језик, која у изговору добија сасвим друго значење)

бе, бре. Узвик при обраћању или ословљавању. "Куде си, бе, зайеја?" "Не се, бе, чочкај с мене."

бегенишем, допадам се; свиђем се. "Млоћо се бегенисујев."

белињав, -а, -о, белњикав, белјаст; оседео (седе косе). "Узедо све белињаве кокошке."

белњикав, белјаст

белег, м белега, ж црта; линија; знак; ознака. "Не му мрда од белегу." (Нар. посл. -ХТД) "Има белегу на главу."

белка, ж беланац од јајета. "Ја ће ју изедем белку, а на ши ју на шебе жутику."

бераљка, ж направ од лима, округлог облика, назубљена на врху, са пришивеном платненом кесом, постављена на дужу мотку. Служи за брање воћа са високог дрвећа. "Понесо(с)мо си бераљку џа ћи докачи(с)мо све крушке."

берем, макар; бар. "Ако се шурчиш, берем кадија да биднеши." (Нар. посл. -ХТД)

берем гајле (бригу), водим бригу; бринем. "Гледај човек да задлужиш, а не бери бригу за одложување. (Нар. посл. -ХТД) "Не си, бе, бери гајле, ће ју завршим рабошт."

берићет, м род плод. "Овуј ћодину има(с)мо си аран берићеш."

берићетан, -а, -о, родан, плодан. "Њива ни је млодо берићетна."

бесник, м човек који бесни, лудује. "Њино деше је голем бесник."

бетер, побетер, најбетер, лош; зао; рђав. "Од њега побетер нијде си да нема."

бидем, будем. "Ббиди ишар да кушиш, а не да ћордаши" (Нар. посл. -ХТД)

благачек, -а, -о, слаткаст. "мој благун џо благачек од швој."

благо, с слатко; слаткиш; посластица. "Ће најправим нешто благо за гости." "Од кисело благо неће бидне."

(Нар. посл. -ХТД)

блазе, благо теби (некоме). Блазе си ши, ши знајеш да уживаши." "Усвакоја има љубина, ама блазе шому кој ју заузда." (Нар. посл. -ХТД)

близнак, м близанци. "Он је близнак сас њума."

близо, близу.

"Од овој џо близу нема."

"По дрва џодалеко, а џо девојку џоблизу." (Нар. посл. -ХТД)

блузгавица, ж блатњав пут или предео после кише. "Не ме води џо штуј блузгавицу."

болес, м болест.

"Од штој болес лек нема."

"Од штој болес од штој и лек. (Нар. посл.)

борина ж (?) "Сборну ће ју штражи." (Нар. посл. -ХТД)

боривњка, ж плод боровнице. "Набра смо си красне боровињке."

боцка, ж бодља; тран; оштар предмет. "Куде ме бе водиши џо шеј боцке."

боцкавица, ж бодљикава билька

брго, брзо; хитро. "Сишни мозгови се брђо уморив." (Нар. посл. -ХТД) "Ама брѓо да ми ћи најправиш."

"Брѓо ли ће биднев?"

бричење, с бријање. "Бричење му скую, а шијење јевшино." (Нар. посл. -ХТД)

бричим, бријем. "Сваки дон се бричим." трпни пријев:

бричен, -а, -о, обријан

бркнем, завлачим у нешто; нешто тражим. "Бркни у цеј, џа ми ћа дај марамче."

Псозвка: "Бркнем ши ћа мајке."

брљан, м помало неурачуњлив човек, непредвидљивог понашања. "Он ши је голем брљан."

"Ти ће ме учиш, брљане ни један."

бука, ж буква. "Од юри буке две вретена юа и юој једно криво, а друго неје юраво." (Нар. посл. -ХТД)

булутин, м сова; буљина. "Раним ѡа ко сокола, расне како булутин."

Булутин, надимак у Врању.

бутам, гурам. "Дошло је време да нила нулу буйта." (Нар. посл. -ХТД) "Не ме, бе, бујтаж, ће се омркнем."

бутнем, гурнem; набијем. "Пази се да щеја не буйтнем." "Ако си на ђавола другар, ће ще буйтие у бунар." (Нар. посл. -ХТД)

Псовка: "Буйтнем юи ѡа мајке."

бутурика, ж осушена билька кукуруза. "Буйтурике ће си ёи чувам за ѿлоку."

В

Вакин, **Вакинци,** надимак у Врању.

вашке, ж вашка. "Вашке ће не изедев." "Вашке му шију њрећођале, а кайа му цвеће иска." (Нар. посл. -ХТД)

веђа, обрва. "Од веђе му се очи не видив." "Има срећу колко бува веђу." (Нар. посл. -ХТД)

ветрејем, ветром. "По цел дон ветрејем кућу од кречење."

вешалька, ж вешалица за веш. "Качи ѡа овој кошуљче на вешальку."

викам, (1) кажем; говорим; зборим; (2) зовем; дозивам. "Слушај юи мајстор још юи вика, јушти ёи овија незналице." "Кажи на мајку юи да ју викав комшике да искочи."

вика се, зове се; каже се. "Како се овој викаше?" "Како се, бе, юи викаш?"

влечем, вучем; мувам; вуцарам. "Не се влечи с јуја манџуји."

водим, воде. "Ниш се водив, ниш се јерав."

војзење, с вожња. "Какво ми је юа јој војзење, све се издруска(с)мо."

војзим, возим, терам. "Војзи(с)мо се цел дон."

волен, -а, -о, вольен. "Чедо које је млођо волено, не бива." (Нар. посл. -ХТД)

вэр, м вэрвче, с врх, дем. вршчић. "Качија се на вор ворче."

враћач, онај који враћа.

врбопуц, м време цветања врба, пролеће. "Тешко на человека у врбопуцу и на жену у ћројзобер." (Нар. посл. -ХТД)

врз, преко, на, одозго. "Тури ѡу врз њума."

вржем, вежем. "Писмен колко за конойац да се врже." (Нар. посл. -ХТД)

врљав, -а, -о, разрок. "Он је врљав у очи."

вровињка, ж ситан плод на врху; последњи род. "Што набра(с)мо, салше вровињке осстале."

врсник, м вршњак. "Он је мој врсник." "Они су врсници."

ву, ној. "Бе ву ѡа дадеш ли бе?"

Г

гален -а, -о, мажен; размажен. "Галени деца на софру се качив." (Нар. посл. -ХТД)

гараз, м мржња; бес; пакост; злоба. "Њиву ѡу њаја гараж не кујуј." (Нар. посл. -ХТД)

гасење, м гашење. "Што ни је јоште осстало на нас стари, нећо гасење."

гвркља(н), човек који прди, прда вац.

тилим, голицам. Када се деца мазе, иде се прстима по телу, одоздо ка ребрима, да се види докле могу да издрже голицање без смејања и говори им се: "Гили-гили-гили..."

гица, ж чокот винове лозе. "Скришија ѣлову од ѣицу.", тј. опио се. (Нар. посл. -ХТД)

гладување, с гладовање.

гламња, ж ужарено дрво; дрво које гори. "Зайали ѣу цизру од ѣламњу." "Једна ѣламња ни ѣред цара не ѣори. (Нар. посл. -ХТД)

глитнем, прогутам, поједем, попијем. "Од синоћ несам ништа ѣлишнала." "Глишна(с)мо ѣи ѣо две ѣри чашке."

глотим, загађујем; прљам. "Високо дрво чавке ѣа ѣлошив." (Нар. посл. -ХТД)

глувча, м глув човек. "Чујеш ли бе што ѣи викам, ѣлувчу ни једа."

гмурим, (1) потопим, уроним нешто у воду; "Гмурни ѣа шише у воду да се ѣобрѣо олади." (2) гњурим, роним. "Ако знајеш да ѣмуриши, ће се нафаћамо рибе."

гњидав, -а, -о, вашљив; пун гњида. "Мома убава, а ѣлава гњидава." (Нар. посл. -ХТД)

говејем, угађам. "Још једон ѣу ћако биднем снашка, ће знајем да ѣовејем." (Нар. посл. -ХТД)

голем, (поголем, најголем), велики, (већи, највећи). "Од ѣолемо има и ѣо ѣолемо." "Најѣолемо ће си ѣа осѣтавимо дома."

големчак, -а, -о, повелик. "Оној мој ѣолемчак биднаја."

голуждрак, м сиротан, сиромах; гоља. "За ѣаквог ли ѣолуждрака да ѣе одавам?"

гомна, ж говна, измет. "Ти ли мене

сас ѣовна ће ме раниш?"

гомњив, -а, -о, говњав умазан говната. "Деши ѣи мори ѣовњиво."

горчив, -а, -о, горак. "Од језик ѣослашко и ѣо ѣорчиво нема." (Нар. посл. -ХТД)

гос, м гост, "Мил ѣос на сол и на леба." (Нар. посл. -ХТД)

грањка, ж грана. "Збери ѣи ѣе ѣрањке."

грбина, ж леђа. "Све на ѣашкову ѣи ѣрбину." "Имање ѣолема ѣрбина, а ма не и ѣлава." (Нар. посл. -ХТД)

грбча, м грбав човек, (подругљиб назив). "Грбчи један."

грваљање, котрљање.

грваљам, котрљам, окрећем. "Ће си ѣа ѣрваљам буре."

гргур м голуб (?). "У ѣвалерку очи соколови, у ѣвалера очи ѣрѓурови." (Нар. посл. -ХТД)

гривна, наруквица. "Куїија сам ву убаву ѣривну."

гробје, гробље. "Идосмо рано сабајле на ѣробје."

гројзобер, м берба грожђа.

гука, ж чворуга; чврста израслина. "Искочи ми оволика ѣука."

Д

давач, м онај који даје. "Још има давачи, али нема враћачи." (Нар. посл. -ХТД)

даж, дажд, м киша. "Да оће једон дож (д)."

дажди, пада киша. "Цел дрон дожди, ич не сѣтанује."

дакика, ж минут. "Од дакика дрон биднује, а од дни ѣодине." (Нар. посл. -ХТД)

дак, да. "Имаја си срећу док си на

мене набасаја."

дањем, дању; преко дана. "Дањем менице, ноћем сшенице." (Нар. посл. -ХТД)

даскал, м учитељ. "Докле си мал, слушај што ти вика даскал." (Нар. посл. -ХТД)

даскалица, ж учитељица.

двојим, одвајам; раздвајам. "Добри се двојив од лоши, а лоши од добри." (Нар. посл. -ХТД)

дејанци, надимак у Врању.

делник, м радни (непразнични дан). "Не знаје ни за делник ни за празник."

дигнујем (се), (1) дижем се, устајем. "Од два се дигнујем."

(2) дигнем, украдем; узмем нешто туђе. "Бе му ги дигнев дрва од пред кућу."

длибок, м -а, -о, дубок. "Длибока долина", долина иза Шапраначке, код Гложа.

длуг, м дуг. "Длуѓ кућу распурати." (Нар. посл. -ХТД)

длugo, длugo, прил. дуго. Кој длugo каишља, длugo и живи." (Нар. посл. -ХТД)

дужан, -а, -о, дужан. "Девојка нека сире ма дарови, јер је и на цигани дужна." (Нар. посл. -ХТД)

дужник, м дужник. Од злoга дужника и коза без јаре.' (Нар. посл. -ХТД)

доађам, долазим. "Доклен бе више ће доађам по тој."

Догур, надимак у Врању.

доклен, докле.

долеко, далеко. "Од речено до јечено, долеко." (Нар. посл. -ХТД)

домаћинљик, м газдовање; домаћинско понашање. "У курбетина

домаћинљик не ћражи.' (Нар. посл. -ХТД)

драм, м мера за тежину: 3, 207 грама, тј. 1/400 оке. "Драм милос вреди више него дукаш на дискос." (Нар. посл. -ХТД)

драпам се. "Цел дон се драпам од шеј буве."

дреждим, стојим; чекам; ништа не радим. "Дрежди како коњ на празно јасле." (Нар. посл. -ХТД)

дремка, ж дремање; поспаност; спавање. "Дремка ме фаћа." "Уфаши ли ше ћебе дремка?"

дрља, ж наслага око очију после спавања.

дрљав, -а, -о, дрљан, неумивен човек; погрдан израз. "Ти ли ћеми збориш, дрљане ни један."

дрмосер, м погрдан, подсмешљив назив за човека на власти, на положају (за оног који "дрма", али и "сере" због природе посла којим се бави). "Он шије сој биднаја голем дрмосер."

дробим, причам којешта; много причам. "Море не дроби свашта." "Доспа бе, не дроби више." трпни придев:

дробен, дробљен, уситњен. "Дробен леба и млеко."

друслла, ж дебела, крупна жена. "Најравила се како друслла."

дујем, дувам. Дуј се, гољо, ребра ши се бројив." (Нар. посл. -ХТД)

дупка, ж рупа; отвор. "Свирка кроз дуйку на кайецик." "Кућа има младо дуйке." (Нар. посл. -ХТД) Псовка: "У дуйку ше..."

Ђ

Е

екsicк, мањкав; непотпун; неправ. "Ексик за келчу бисер каиа." (Нар. посл.)

ергенин, м момак. "Не може човек и да се ожени и юа да је ерген." (Нар. посл. -ХТД)

Ж

жалос, м жалост. "Још смо у жалос за юашка ми."

жулујем, жалим. "Е, оној време сви ће ѡи жалујемо."

жвцка, пробада; боцка. "Жвцка ме нешићу у њоловину."

ждракам, гледам. "Куде бе юи юој ждракаш." "Да ћи ждракнемо девојчики."

живејем, живим; слажем се с неким. "Лојов с лојов живује и на зајам си давав." (Нар. посл. -ХТД)

живување, с живљење; суживот. "Чисиј рачун дуго живовање." (Нар. посл. -ХТД)

жими, жив ми (код заклињања). "Жими очи, юа у очи." (Нар. посл. -ХТД) "Жими мајка."

жлучка ж жуч; жучна кесица. "Боли ме жлучка."

жмије, фић. дремам; дангубим; беспосличарим; губим време узлуд; чекам нешто (неког). "Цел дон жмије юо кафане (сокаци)." "Ће жмијем юам цел дон юа ће дођем на ред." "Ене ѡи жмије юо доктори."

Жмурка, надимак у Врању.

жњејање, с жетва. "Какво сејање, јакво жњејање." (Нар. посл. -ХТД)

жутујем, жутим; пожутим. "Жути

жутијев, црвени мрејев." (Нар. посл. -ХТД)

З

забатален, -а, -о, запуштен; остављен. "Знано-јазено и чувано, незнано-забашалено." (Нар. посл. -ХТД)

зavrжем, фиг. опалим шамар; ошамарим. "Код юи ћу зavrжем једну преко њокалицу."

зavrтен, -а, -о, уврнут; упреден; зашрафљен. "Леле, ала је овој добро зavrтено."

заграден, -а, -о, ограђен; заграђен.

загуљен, -а, -о, фиг. незгодан; не-приступачан. "Тој си је млођо загуљен човек."

задлужим, задужим. "Задлужија се како ћрчка држава." (Нар. посл. -ХТД)

задлужување, с задуживање.

закасам, надрљам с нечим (неким). "Закасаја с крашке ноге у длибоку воду." (Нар. посл.) "Закаса сас овуј рабошу."

закентрим, ставим кентру. "Закен-ши ћу кайију."

закукан, -а, -о, запущен; зачепљен.

закукујем, запушујем; зачепљујем; затварам. "Кућа ми има млођо рује да се закукујев." (Нар. посл. -ХТД)

залак, м дем. залче, с залогај. "Први залак и њоследњи неје једно." (Нар. посл. -ХТД)

зеввинче, с заовичић. "Тој ли юи је зеввинче?" "На зевину ми золову золовино зеввинче", каже се за неког ко није у сродству.

залепен, -а, -о, залепљен.

зальупен, -а, -о, заљуштен, фиг. незгодан, намћораст човек. "Од

шићо је овој зид заљућен?" "Он је млодо заљућен човек."

замајан, -а, -о, занесен; забављен нечим.

замајујем се, губим време; заносим се; задржавам се. "Не се замајуј сас њи." "Замаја се у чаршију.'

замандујем, замахујем; размахујем. "Замандаја с онија краци."

замињем, прођем. "Не ваља кад ће заминем, а добро је кад ћи наминем." (Нар. посл. -ХТД)

занеја занео; опчинио. "Кога не је видеја, шоћа неје занеја." (Нар. посл. -ХТД)

запеја запео; навалио. "Запеја да се качи на црешњу, юа ће иркне."

запнем, запнем; навалим. "Што си бе ћолко за ћој зринаја?"

запишум, зачепим, запушим. "Запишиши ћа оној шиши сас класурку." "Запишиши ћу онуј дујку." трпни пријев:

запишен, -а, -о, запишен, зачепљен. "Шише ли је арно запишиено?"

засипујем, засипам, посипам "Кој ћиша жабе, кад се засипујем јендеци." (Нар. посл. -ХТД)

засрамим се, постидим се; засти-дим се. "Ако се од бробињка и челу не засрамиш, ич срам немаш и ништо неће да имаш." (Нар. посл. -ХТД)

застелька, ж пуна врећа. "Нећу му донесем застельку брашно." (Нар. посл. -ХТД)

затикам, изгубим. "Ће се затикам ћо ониј сокаци."

затој, зато. "Голем израснаја затој што сам ћа ћејаја."

затрескам се, фиг. заљубим се. "Затрескаја се юа ништо не види."

зачурим, задимим; запалим цигару. "Зачурија сас оној огањ, ће се њо-

давимо." "Сођ ће ћи смоћам, юа да ћу зачуримо ћо једну."

зафрљим, забацим; избацим. "Код ћу зафрљим ћреко ограду, љекна ће ћу наћеш."

збириште, с зборно место; место окупљања. "На ћаволско збириште већар је мешла." (Нар. посл. -ХТД)

зблизујем, зближавам. "Невоља људи зблизује." (Нар. посл. -ХТД)

збор, м реч; гово. Човек учи човека сас збор, а мечку сас стај." (Нар. посл. -ХТД)

зборим, говорим; причам. "Чујеш ли ме, бе, што ћи зборим."

зборљив, -а, -о, причљив, говорљив. "Зборљив човек ћисмо без ђечаш." (Нар. посл. -ХТД)

згмечим, згњечен. "Згмечи ћи ћеј крушке, юа ћи ћури у комине." "Да оди ћо јајца, а да ћи не згмечи." (Нар. посл. -ХТД)

згрваљам, закотрљам, закотрљам. "Пази да се не згрваљаш низ онуј юа-дину."

згрваљање, с котрљање.

згрејем, загрејем; огрејем. "Још не ћу згрејаја, а он ћу рекнаја." (Нар. посл. -ХТД)

згрејујем, загревам; подгревам.

згулим, ољуштим; одерем; скинем кору (љуспу) са нечега. "Деше се ћешало, юа све згулило колена."

здаден, -а, -о, створен; настао. "...а човек је само за жал и за муку зда-ден." (Б. Ст. "Коштана")

здравје, с здравље. "И сођ, Коштан, осћајми сас здравје." (Б. Ст. "Коштана") "Ће видимо, здравје Боже."

И

идење, с ходање; одлазак. "По седе-

ње има и идење." (Нар. посл. -ХТД)

изабим, истрошим, потрошими. "Не се иѣрај с ћеј шибице, све ће ги изабиши."

изакам, истрошим; покварим; растурим; докрајчим. "Изакаја си ћи, ћа ми ги срећ врћаш."

игличе, с рано пролећно цвеће јагорчевина. "Пуна башча сас игличе."

изакан, -а, -о, истрошен; измалтретиран; дотрајао; уништен. Што си ми, бе, даја изакани колица."

извнђало се, истрошило се; покварило се; излизало се. "Од млого носење све се извнђало."

извпнем, напнем; натегнем; затегнем; истегнем. "Извини га конойче." "Извини се и ћи сас једну ћтуру."

изарчим, истрошим, похабам. "Изарчи га цел ћлајваз."

избишкам, истребим; очистим. "Ја ву ги избишка врошке."

избречам, избречујем, (1) викати на некога у љутњи; обраћати се повишеном тоном. Ти ли ће се, бе, на мене избречујеш?" (2) грудити; изгрдити. "Море ће ву се избречам, салте да ми искочи на очи."

изгњијем, иструлим. "Стар ћлош изгњије, а стар дућ не." (Нар. посл. -ХТД)

издигнем, (1) паднем; бацим на земљу. "Лизнаја сам се, ћа сам се издиѓнаја." (2) оборим. "Издигнали га из два ћредмеша."

издрускам, иструцкам, растресем. "Издруска(с)мо се ћо онеј руће."

изедем, поједем. "Да изедем нешто, ћа да се оправљам на рабоћу." "Од срамоту жива ће се изедем." "Деца ће ву чићер изедев."

изеден, -а, -о, поједен; изједен. "Нађо ћу изедену баницу."

изитрим, брзо урадим; исхитрим; пожурим. "Ни ишар да изишти, ни мудар да измисли." (Нар. посл. -ХТД)

изитрен, -а, -о, исхитрен; нагао.

изљажен, излажем; слажем. Бабу с крушке не можеш да изложеш." (Нар. посл. -ХТД) "Изложеш ме, ћа да ве изложем." (Нар. посл. -ХТД)

изљупим, ољуштим, скинем кору. "Збрамо се и за час ги изљујимо."

изљупен, -а, -о, изљуштен. "Дувар ми је све изљујен, ће мора да ћа кречим."

измрејем, поумирим. "Имре(с)мо од сушра."

изрипим, искочим. "Изрићи ћики одједонију ћи пред мене."

изрвним, изрвнујем, изравним; изравнавам. "Има да ги изрвним, ћакој бива." "Цел саћи ги ровним и не могу да ги изрвним,"

искарам, изгрдим. "Салте нека ми дође, има да ћа искарам."

искочим, изађем; излазим. "Ће искочимо ли надвор?" "Не смем на очи да ву искочим."

испујем, испсујем. Море ћио сам му се исцијоваја."

истафрим, показујем се; дичим се; правим се важан. "Да ћо облечем ново кошуљче, да се малко истафрим."

истентим, попушим, здимим. Ђе ћу исстантили ли ћо једну?"

истиштен, -а, -о, досушен; допечен; в. тиштен. "Истиштена ћогача доброћа ћоста чека." (Нар. посл. -ХТД)

итам, хитам; журим; брзо радим. "Ишта како ћојадија у ћлевњу." (Нар. посл. -ХТД)

итан, -а, -о, хитан. "Дојџа ишан ћоми ћо њума."

итар, брз; хитар. "Итар како зајац."

ичмичак, ичмичек, м црвена бубуљица на очном капку. "Кимнаја на девојче, ћа му искочија ичмичак."

ишџакам, искукам, измолим. "Одвај му изџака оволицко."

J

јајце, с мн јајца, (1) јаја: "Пржени јајца." (2) тестиси. "Ма болим ме јајца за ђој."

јанујем, узјахујем. "Јанаја га коња." "Још коња не јанаја, ноге размандаја." (Нар. посл. -ХТД)

јапиџак, м кишни ограч; кабаница. "По кишу јапиџак." (Нар. посл. -ХТД)

јарешки, -а, -о, јарећи. "Вук у јарешку кожу." (Нар. посл. -ХТД)

јатка, ж плод коштуњавог воћа (ораха, лешника) без љуске. "Лешник малечак, ама јатка му је блаћа." (Нар. посл. -ХТД)

један, један. "Јођен човек и једна жене."

једнепут, једанпут. "На јамећног досћа и једног да му кажеш." (Нар. посл. -ХТД)

једно, исто. "Први залак и последњи неје исто." (Нар. посл. -ХТД)

јендек, м долина.

јербо, јер; пошто; иначе. "Не ме више чочкај јербо ће ће штетам."

јужар, м "Ташко му је јужар."

јуже, с уже; конопац. "Прав како јуже у врећу." (Нар. посл. -ХТД)

K

кавгација, м кавгација, ж свађалица. "Жена му је ћолема кавгацика."

кајдак, кајдрак, м кајдарче с камена плочица или парче ћерамиде, које се користи за играње кленсарке.

како, како; слично нечemu. "Вредан како бробињак."

кал, м блато. "Не иди ћо ћој кал, беђај на калдрму."

Калејција, Калејци, надимак у Врању.

калејција, м занатлија који калејише бакарне судове.

Калуђер, надимак у Врању.

камара, ж гомила; хрпа; наслага. "Фрљи ћу на онуј камару."

камџија, ж бич. "Зоб ћера коња а не камџија." (Нар. посл. -ХТД)

каним, нудим. "Болан се кани, а здравому се дава." (Нар. посл. -ХТД)

кандим, кендим, смрдим; непријатно миришем. "Нешто ми конди у овуј собу." "На што ћи овој кондише?"

капем, (1) капљем. "Каје ми ћод ајећ." (2) дреждим "Ене ћа каје ћред Ошићину."

капек, м капак; поклопац. "Зашвори ћа кайок на бунар."

капецик, м мала капија, обично не са улице, као споредан улаз. "Пушти ћу кроз кайцик."

карам, грдим. "Умри ако искаши да ће жалим, а док си жив ће ће карам." (Нар. посл. -ХТД)

кесне, погоди; заболи; увреди. "Косна ме ћој што ми ћа тајкој рече."

кафез, м кавез.

Кафесци, надимак у Врању.

кашкав, кашкан, -а, -о, прљав; замазан; запрљан. "Не ми ћој давај, кашкане ми руке." "Не ми давај тајкој кашкано."

кашкам се, прљам се; измажем се.

"Не се бе више кашиј ѹо ѹорј кал."

кимам, намигујем. *"Ја не знајем кој ми кима у ѹомнину.'* (Нар. посл. -ХТД)

киречим, кречим. *"Ће морам да ѡу киречим куђу."*

китка, ж везица цвећа с рузмарином којом се ките сватови. *"Тури му ћу кишку на леву сијрану, он неје жењеши."*

кладенац, м извор воде. *"Најслажко ми је да се нађијем с воду на оној кладенац."*

клембесим, клембесујем, опустим; оборим; увенем. *"Кој чаше исјразнује, ћлаву клембесује, а ноге ѹодсецује."* (Нар. посл. -ХТД)

кленсарка, ж дечија игра, углавном за девојчице. На земљу се истрашест правоугаоника (квадрата) поређаних у облику крста. Узме се кајдар(ак), парче плочастог камена или парче ћерамиде, величине око пола шаке и постави се изван дужег крака крста. Играч скакућањем на једној нози, том истом ногом утерују кајдар(ак) редом у обележене правоугаонике и враћа се назад у почетни положај. Кајдар(ак) несме да стане на било коју од исцртаних линија. Ако се кајдар(ак) заустави линији, играч се елиминише, а игру започиње следећи играч.

клинац, м ексер. *"Ајдук не може да засије, докле берем једон клинац не украде и ѹод ћлаву си ћа ѹури."* (Нар. посл. -ХТД)

кломбур(ац), м мехур. При роњењу деца се такмиче ко ће више кломбура, тј. мехурића (кломбурци) да направи, тј. ко ће дуже да остане под водом.

клуца, -а, -о, ударано и уситњено

тучком (клуцалом).

клуџане мејунке (паприке, салата која се прави тако што се исклуче (изгњечи) бели лук, исецкане печене мијунке (паприке) и зрелији парадајз.

кљуса, ж клопка; мишоловка. *"За једно зрно ѹишиницу фаћа се врайче у кљусу."* (Нар. посл. -ХТД)

књишка, ж дем. књишче, с лист хартије; комад папира. *"Замоћај ѹу у овој књишче."* Ово потиче, вероватно, због тога што су некада за неписмене људе, књиге биле једини извор папира, пре свега за завијање цигарета.

кој, ко. *"Кој има убаву жену, ће има и пријашељи."* (Нар. посл. -ХТД) *"Кој си има чавку на ћлаву, ѹорј си вика иши."* (Нар. посл. -ХТД)

колац, м колац. *"Наши њешол снејајајце на вор колац."* *"Одвржи ме од овој ћа ме вржи за оној колац."* (Нар. посл. -ХТД)

коликвачак, -а, -о, колики. *"Коликочки беу?"*

количвк, колки. *"Количвк ћи је онј ћомал?"* *"Колички су ћи деца?"*

коло, с точак. *"Пећо коло на кола."*

комат, м комад хлеба. *"Деће иде ѹо милос, а куче ѹо комат."* (Нар. посл. -ХТД)

кому, кома. *"Кому до щоје."* (Нар. посл. -ХТД)

копиларка, ж жена која је родила копиле (ванбрачно дете).

корка, ж кора (хлеба). *"Гладан човек суве корке ћризе."* (Нар. посл. -ХТД)

котле, с котличе, котлић.

кравај, м в. кравај. *"Гладна рука кравај из огањ вади."* (Нар. посл. -ХТД)

крак, м нога. *"Рашчейила краци."*

"Дићаја краци."

кравај(че), м (с) (1) хлебчић (без квасца), он се прави од остатака теста при прављењу пите, а пече се на плотни шпорета. (2) хлебчић који се прави за Бадње вече, опет од остатака теста од пите, али се у њега стави пара. Верује се да ће, онај који нађе пару у парчету крваја које добије, имати среће целе године. (3) "забравен кравај", каже се за заборавног човека. Вераватно због тога што се кравај прави узгред, од остатка теста и печена плотни шпорета уз ручак који се кува. Деси се да се заборави на кравај, па он изгори.

кривошија, м човек са кривим вратом.

Кривошија(и), надимак из Врања. **кркач(е), м** леђа; рамена; горњи део леђа. "За ойкладу носија сом ћа на кркач."

крљавештица, ж обичај палења ватре на улици у време Поклада. Деца, трчећи, прекачу ватре, вичући: "Крља-крљавештица" и "Крља-крља, деда бабу ћрља."

крљеж, м крпель. "Понеки ћазда је крљеж." (Нар. посл. -ХТД)

крстен, -а, -о, крштен. "А бе, ћи крстен ли си?" "Чувай ме, Боже, од крстеноћа ћавола." (Нар. посл. -ХТД)

кукла, ж лутка. "И дрво код обучеш, куклу најравиши." (Нар. посл. -ХТД)

кусало, с кашика; кутлача. "С кусало ћа закусује, а с дришку му душу вади." (Нар. посл. -ХТД)

Л

љежање, с лагање. "У наше Врање нема ложање: сићо кила свиња, две-

сіћа кила мас, а чварци јебем ли ћа колко су." "У наше врање нема ложање: два кила крушке, три кила дришке." "Унаше Врање нема ложање: наш ћејтол снеја црвено јајце на вор колец. Од колец ћаднало, не се искришило.'

љежац, м лажљивац; лажов. "Ложац и сам себе ложе." (Нар. посл. -ХТД)

љежам, лажем. "Кој млоћо збори или млоћо знаје или млоћо ложе." (Нар. посл. -ХТД) "Не лож ћовише, нећо колко да ћи се верује." (Нар. посл. -ХТД)

љежов, м лажов; лажљивац. "Од њега ћоголем ложов нема."

лајна, ж измет (крупније) стоке. "Зери ћи овија лајна, ће си најубрим башчу." "Један драм лајна сићо оке мед ћоквари." (Нар. посл. -ХТД)

љеко, пољко, најлеко, лако, лакше, најлакше. "Полјко ће сачуваш врећу буве нећо девојку." (Нар. посл. -ХТД)

ласно, лесно, лако; без муке. "Кој оће часно не може ласно." (нар. посл. -ХТД)

лизгавица, ж клизавица, клизаво место. "Око чешму се најравила ћолема лизгавица."

лизгам, клизам, санкам. "Деца се џо цел дон лизгав."

лизгање, с клизање, санкање. "По џо цел дон идешемо на лизгање."

липчем, липшем. "Таман ћа научи да ћладује, а он лића." (Нар. посл. -ХТД)

литнем, (1) оклизнем; склизнем. "Варкај се, тује млого лизгаво, ће ти литнев краци." (2) нестанем. "Пази ги лубенице да не литне нека."

лиша, ж оболење коже, гљиви-

чно, са местилично осушеном којом. "Искочила му лиша."

ловција, м ловац. "Ловција и дућанија не сиоредује." (Нар. посл. -ХТД)

ловцика, ж мачка која добро лови мишеве. "Овај мачкаје њоголема ловцика од онуј Џре."

ложица, ж кашика. "За једну ложицу мас, ајде сас нас." (каже се за ситно подмићивање) (Нар. посл. -ХТД)

ложичка, ж кашичица. "Тури ми шикер на вор ложичку." "Кој неје благодарен на ложичку, неје ни на каленичку." (Нар. посл. -ХТД)

լապнem, поједем, прогутам. "Лајнем ћа и овој колаче." "Кој штите, ћовно лајне."

լաштав, -а, -օ, сјајан. "Да ћи очистиши цијеле да биднев лаишаве."

լաштим, сијам; чиним сјајним. "Не ћи море више лаишти." "Све што лаишти злашто неје." (Нар. посл. -ХТД)

Љ

љулька, ж љуљашка. "Турим ћа дете у љульку, ћа сам мирна."

љуцки, -а, -օ, људски. "Излафимо се љуцки."

М

маам, јурим, терам. "Куде ће викав иди; куде ће маав, бегај." (Нар. посл. -ХТД)

магла, ж мгала. "Научија мрѓлу на Мараву." "Иде, Коштана, јесен, дом, кућа, браћ мој, мрѓла, и ћробје..." (Б. Ст. "Коштана")

мазан, мезвн, -а, -օ, гладак; фин. "Сос њума све мораши мозно."

мазнем, украдем. "Куде ћу мозна

штуј лубеницу?"

мазно, мезно, фино; уљудно. "Мазно на ћразно." (Нар. посл. -ХТД)

мајем, занимам; радим нешто; губим време. "По џен дон се мајем сас деца." "Не се мај џо сокаци."

малечак, -а, -օ, мали; ситан. "Малечки деца голема брига." (Нар. посл.)

малечек, -а, -օ, мали, ситан. "Не сам бе више малочек."

малечан, -а, -օ, мали. "Малечни мозгови брђо се умарав." (Нар. посл. -ХТД)

малко, мало. "Дај малко и на мене." **малцина**, ж мало њих; малобројни; мањина. "Млозина идеј у џечалбу, али малцина џечалив." (Нар. посл. -ХТД)

мандам, клатим; љуљам; скитам. "Не се више мандај, седи љуцки." Куде се бе манда цел дон?"

мандање, с клаћење; љуљање; вуџарање; скитање. "Доста више с џо мандање, смири се." "Нема више џо цел дон мандање џо чаршију."

мандов, мэндов, м назив за Циганина (Рома).

манистро, с ситна стаклена перла за огрлицу са пробушеном рупом кроз коју се провуче конац. "Сијино како манистри."

манување, с размахивање; ударање. "Од једно манување секира не сече." (Нар. посл. -ХТД) "Ћуши, бе, немој да ће манем."

мацам, умачем. "Не уничи старца да мацајајца." (Нар. посл. -ХТД)

мацање, с умакање.

маче, с мн. **мачики**, плод барске трске у облику цилиндра браон боје сачињен од мноштва густо збијених длачица, што подсећа на плиш.

мејана, ж механа, кафана. "Код циганин има йаре, цел ден је ђо мејане." (Нар. посл. -ХТД)

мекча, м мекан, недовољно чврси енергичан човек. "Он је ѡолем мекча."

меришем, миришем. "Мерише на млеко." каже се за неког ко је млад. (Нар. посл. -ХТД)

месиште, с месо. "Згадило ми се више месишиће од шолко једење."

метрењак, м дрво за ложење (дужине око 1метар). "Овуј годину кући(с)мо си метењаци, а не шийтарски дрва."

мијем, перем; умивам.

мијење, с умивање, прање.

мил, -а, -о, мио; драг. "Мил му ја како на Бугарина слава." (Нар. посл. -ХТД)

милување, с миловање. "Миловање божје орање." (Нар. посл. -ХТД)

мирјанин, м вереник; хришћанин. "Текнало му на њоја за млеко и ћрчи куде мирјанина." (Нар. посл. -ХТД)

млозина, м више њих. "Од млозина сам ћој чуја."

млого, много. "Млого је болан." "Млого је кад ћејав."

момкување, с момаштво; момачки живот. "Момкување, ћоје царување." (Нар. посл. -ХТД)

мотаница, ж ручно прављена цигарета. "Бе зажалимо ли ђо једну мотаницу?"

мочам, пишам; мокрим. "Ако ми мочаш врз главу, неми збори док врне." (Нар. посл.).

мрсољ, м слина. "Не може да се откачи од њега, како циганче од мрсољ." (Нар. посл. -ХТД)

мунем, гурнем; ћушнем. "Муни ву ћу у ћорбу." Псовка: "Мунем ћи ћа

мајке."

мунет, -а, -о, гурнут; ћушнут. "Мунеш у ребра" -добио мито. (Нар. посл. -ХТД)

мушљика, ж муштикла. "Он си ћи јуши салше на мушљику."

Н

наврнем, (1) свратим; наиђем. "Наврни накуде нас." "Наврнаја снећ, шокрија ћрагови." (Нар. посл. -ХТД)

набивам, набијам. "Дрво што набива калдрму неје за ћамбуру." (Нар. посл. -ХТД)

набутам, нагурам; набије. Псовка: "Мајке ћи ћа набутам."

насрнем, свратим; наиђем. "Тојорв ћи насрнало." "Насрнасмо малко куде кумови."

нака, нека. "Нака је моћла на душмани." (Нар посл. -ХТД)

наканујем, каним; намеравам. "Ошකод се наканујем на ћуј рабоћу, ћа никако да се ојравим."

накарам, (1) натерам. "Накарали куче да рабоћи, а оно накарало реј."

- каже се кад млад заповеда још млађем. (Нар. посл. -ХТД) (2) дотерам; довезем. "Накарали онолики дрва, ће имав за две зиме." (3) изгрдим. "Море има да ву се накарам, салше да ми дође."

наљулькам се, (1) наљульам се на љульашци. "Дејше се цел дон љулькало, ћа се наљулькало." (2) напијем се. "Наљулькаја се од рано сабајле."

наминем, наиђем; свратим. "Не вала кад ће замине, а добро је кад ћи намине." (Нар. посл. -ХТД)

наовам, наовамо. "Дај ћу наовам онуј даску."

наодим, (1) налазим. "Куде бе срећ

шој да ћи наодим?" (2) находим. "Има да се наодим док ошиднем у Големо Село."

нараснујем, нарастам; надођем. "Без квасиц леб не нараснује." (Нар. посл. -ХТД)

насит, м. ситост; засићеност. "Свој на својега насићи нема." (Нар. посл. -ХТД)

натам, на ту страну. "Бућни ћу овуј ћреду на јам."

натјкнем, навучем; обучем; ставим на нешто. "Најокни нешићи на ћрбину да се не преладиш." Псовка: "Мајке ћи га најокнем." "Најокнем ће на к..."

натјкнување, с навлачење; облачење нечега; стављање нечега на нешто.

натицам, отичем; добијам отоке. "Нође му нашицав од реуму."

натвинање, с натицање.

натрескам, напијем. "Најпресаја се како семља."

натурам, ставим; метнем. "Има и на уши да најура." (Нар. посл. -ХТД) "Најурај ћи дрва на ајећи."

нађеске, ноћас. "Нађоске бе(с)мо у воденицу."

наћефлеисан, -а, -о, пијан. "Пушти ћи бе, видиши док је наћефлеисан."

наћефлеишем, напијем се. "Ама се је наћефлеисаја."

наугоре, нагоре; узбрдо; навише.

наугорица, ж. узбрдица.

наудоле, надоле. "Наудоре ћа јашим, јер ћа не сћрижем, наудоле зашој што ћа не музем, а редом што му је дадено." (нар. посл. -ХТД)

нацврцам, напијем. "Куде си се бе штолко нацврцаја?"

нацврџан, -а, -о, пијан; напијен

нацемперим, попнем се на врх нечега; незгодно се поставим. "Куде си се бе шакој нацемперија."

начукам се, (1) налупам се; изударем. "Цел дрон ћа чекам, има да му се начукам код дође." (2) напијем се. "Леле ја се начука од једу чашку."

начукан, -а, -о, пијан; налупан; изударан.

не, нас. "Не не бива."

недокрстен, -а, -о, недокрштен; недоказан. "Море јушића, он је недокрстен."

некањет, -а, -о, незван (на свадбу); непозван. "Не кањен ће гости како маћаре на јосле." (Нар. посл. -ХТД)

некому, некоме. "Некому и ћрачка, а некому ћлачка." (Нар. посл. -ХТД)

ненасит, -а, -о, незасит; грабљив; алав. "Једонуји ненасићан човек."

неса, неси, неје, несмо, несте, неси, нисам, ниси, није, нисмо, нисте, нису. "Несам ни ја од јучер." "Не је вода кума." (Треба се оправти). (Нар. посл. -ХТД)

нетеја, нетеја(с)мо, нетејасте, нећејаше, не хтедох, не хтеде... "Нећејаше, огребаше." (Нар. посл. -ХТД)

никој, нико. "Ако ћу никој не узне, Бог ће си ћу узне." каже се за ружну девојку. (Нар. посл. -ХТД)

ништо, ништа. "Не ни фали ништо."

носење, сношење. "Досади ми више штој носење: ће носи овој, ће носи оној."

Њ

њин, -а, -о, њихов. "Њино лојзе је јоштаму."

њојзин, -а, -о, њен. "Њозин ли је оној син у Оїшишину?"

њокалица, ж Њушка; нос (погрдно). "Разби ли му ѡу љокалицу."

O

обален, -а, -о, оборен; положен. "Пришке све обалене."

обалујем, обарам; полажем. "Ће ѡу обалујемо ли онуј црешињу."

обањам, окупам. "Бе(с)мо у Бању, обања(с)мо се." ѩрїни Ѩридов: обањан, -а, -о, окупан. "Обањано ли је деше?"

облажим, омрсим. "Облажи-(с)мо се ѹо ѡолем ѻос." "Ако се облажим берем за јађње, а не за чварку." (Нар. посл. -ХТД)

обричи, обријем. "Ће идем да се обричим.' трпни прилев:

обричен, -а, -о, обријан.

овакев, овакав. "Оваков ли беше ѵвој мурча."

овакој, овако; на овај начин. "Овакој ли се мори врзује лојзе?"

овдашњи, -а, -о, овдашњи. "Од овдошњи домаћини најђолем је ондој."

оглав, м (1) улар. "Човек се фаћа за реч, а коњ за оглав.' (Нар. посл. -ХТД)

оглав (2) преко главе; о глави; нешто неодложно. "Пушти срђ ѷој, не ѵи је оглав."

ограден, -а, -о, ограђен. "Ограђени смо си од њи."

огризина, ж оно што остане када се поједе воћка, што се не једе на воћки. "Од леб огризина нема.' (Нар. посл. -ХТД)

огриска, ж в. огризина. "Фрљи ѡи овија огрисци."

огузим, радим нешто напорно. "Оѓузи(с)мо се од рабочу докле ѡа ис-котамо бунар."

одамна, одемна, одавно. "Млад је или одамна ѵамши." (Нар. посл. -ХТД)

одва, одвај, једва; с муком; тешко. "Одва се дићна."

одвивам, одврћем, одвијам, одмотавам. "Не ѡи одвивај ѵија шрафови." "Деше се умочало, ѵа ѡа одвимо."

одврзујем, одвезујем; развезујем. "Море ће ѡа одврзујем куче, ѵа ѿшо бидне." (Нар. посл. -ХТД) "Језик врзује, језик одврзује.' (Нар. посл. -ХТД) трпни прилев:

одврзан, -а, -о, одвезан; развезан. "Чичо, одврзани ѵи ојонци.'

одграден, -а, -о, "Од куде њи смо одградени."

осирам, осврћем; гледам уназад. "Осира се како деше ѹо сису."

осврћам, осврћем; окрећем се. "Не се осврћем ни за живу ѡлаву."

одлужување, с одуживање. "Гледај човек да задлужиш, а не бери бриѓу за одлужување.' (Нар. посл. -ХТД)

одлужујем, одужујем; враћам дуг.

одовде(к), одавде. "Ти ли си одовде?"

одозгор, одозго.

одоздол, одоздо. "Одоздол је ѡубре, а одоздол је злашо." (Нар. посл. -ХТД)

озад, осад, отпозади; позади; иза. "Осиред збори, а озад ѵе свлачи." (Нар. посл. -ХТД)

оклембесим, спустим главу; оборим главу; увенем. "Што си се бе ѵакој оклембесија?" трпни прилев:

окленбесен, -а, -о, увенут; погнут; оборене главе.

ольупим, ольуштим. "Ће ѵе ольупим од ѡушек."

ольупим, ольуштим; очистим кору (кожу). "Од ѡолемо слунчање ѡрбина му се ольупила.' трпни прилев:

ољупен, -а, -о, ољуштен, без коре (коже). "Ораси су ољућени."

ољупим, фиг. ољуштим од батина. "Бе ће ољућим од ћушек."

омалим, постанем мали; тесан; смањим се. "Омалеле му цијелке."

омалечак, омалечක, -а, -о, омањи; ситан. "Омалечок човек."

омесен, -а, -о, омешен. "Нема омесено, па обесено." (Нар. посл. -ХТД)

омијем, умијем; оперем. "Дом ће си се омијем. трпни приdev:

омијен, -а, -о, умивен; опран.

омлатен, -а, -о, омлађен; отресен. "Омлатена крушка брѓу се скайује." (Нар. посл. -ХТД)

она

њума, ње. "Од љума не можеш ништа да сакријеш."

њума, њој. "Дадо ву ћи на љума."

њума, гу, њу, је, ју. "Не знајеш ћу љума." "Виде ли ћу, бе, кудеје?"

њума, њом, њоме. "Бе(с)мо с љум на чешму."

њума, о њој. "Па за љума ћи зборим."

они

њи, њих. "Од њи узедо(с)мо на зајам."

њи, ги, њима. "На њи ли си се манаја?" "Дадосће ли ћи да једев?"

њи, ги, њих. "Ти ли, бе, без њи не смејеш?" "Видиши ли ћи, бе, куде су?"

њи, њима. "Сас њи смо у свађу."

њи, о њима. "Не знам што да ћи кажем за њи."

опашка, ж реп. "Чашка ћо чашику, најрчи ојашку." (Нар. посл. -ХТД)

оправија, ж непоузданост; несигурност. "Он ћи је ћолема ојравија."

оправујем, оправљам; поправљам. "Да се ојравујем на рабоћу." "Како

їправија, ћакој ћа и Бог ојравија." (Нар. посл. -ХТД)

опцујем, опсујем. "Ојцоваја му мајку."

ораче, с орашчић (дем. од орах). "Бе си изедем неко ораче:"

осечем, одсечем; исечем. трпни приdev:

осечен, -а, -о, одсечен: посечен. "На осечену ћлаву лек нема." (Нар. посл. -ХТД)

оспред, спреда. "Појгледам ћу озад: краљица! Појгледам ћу оспред: моја Велика." (Нар. посл. -ХТД)

осрамотен, -а, -о, осрамоћен; постићен.

отидем, отиднем, дем одем. "С добро најдалеко ошидеши." (Нар. посл. -ХТД)

очачкам, оччакам, очачкам; "Оччакасмо ћи ораси." (2) фиг. истрошими. "Око овуј свадбу све се оччака(с)мо."

очукам, излупам; отресем; истреsem. "Да ћи очукам ћоњаве."

П

паднујем, паднем. "Док деше не ћаднује, не може да научи да оди." (Нар. посл. -ХТД) "Укој дон ћаднује ћолем ћос?"

пазука, ж пазух. "На чело му Исус, а у ћазуке ћаво." (Нар. посл. -ХТД)

пајче с пајчики, клиери. "Деца си ићрав пајчики."

палавина, ж слабина: део тела око стомака. "Жојка ме нешићо у ћалавину"

патка, ж дем. паче, мушки полни орган. "У ћуђога ћашка ћоголема ћашка." "Не ћа бе ћолко ћећли ћаше." "Србина боли к..., а Врањанца ћашка или сћаша. Ма и ћој ме боли

шашка." "Заболе ме сашај за тој."

пекља, ж петља; чвор.

пекљам, петљам; послујем; радим нешто. "Списни шекљу, ша гађај мечку." (Нар. посл. -ХТД) "Ене ћу до ма, шекља нешићо то кућу."

перушка, ж осушене крило живи не. "Фали му само перушка, ша да ћо леши."

песак, м песак. "Чиновници су вода, ами смо ћесок." (Нар. посл. -ХТД)

песакљив, -а, -о, песковит. "Песакљива семља сал је за ложе добра."

пецам, пецкам. "Змије да ћа ћеџав, ша ће да украде." (Нар. посл. -ХТД) "Пеџав ме койтиве."

пикель, м доњи део ноге. "Свака коза о свој ћикель виси." (Нар. посл. -ХТД)

пладне, с подне. "Доцнаје то ћладне у цркву." (Нар. посл. -ХТД)

плачеван, -а, -о, плачљив.

поарно, боље. "Од человека ништа поарно и полошо нема." (Нар. посл. -ХТД)

поболим, оболим; разболим се. "Човек се локо ћоболи, а шешко оздрави." (Нар. посл. -ХТД)

повише, више: изнад. "Њина кућа је ћовише нас."

повојница, ж поклон који се носи родбини после рођења детета, у којем су слаткиши-мафиши. "Најешту ми однесом ћовојници."

поголемљек, -а, -о, повећи; велики. "Праши на ћуши онога ћоголмечко га."

пограбавен, -а, -о, погрбљен. Пограбавен шашко, ћограбавена мајка. Године ћи ћрешинале."

подрејујем, подгревам. "Подрејујем вечеру."

подлазило, дошао неки инсект и

остави траг на телу. "Нешићо ме ћод лазило то ћрбину."

пожака, ж шљива пожегача. "Од ћожаке ће си варимо ћекmez."

покрстеник, м покрштеник; вероломац. "Од ћокрштеника Бог да ће чува." (Нар. посл. -ХТД)

полегја, полегао. "Од онолику кишу ћра ни све ћолегја."

полјгечек, полако, полагано. "По лећечке, бе, куде си зажеја."

полјк, полако; лагано; споро. "По лук, ша брђо да бидне." (Нар. посл. -ХТД)

полока, ж половина оке, пола оке. "Ока за ћаре, ћолока за ћабе." (Нар. посл. -ХТД)

полокам, попијем, пропијем; ис пије. "Све ли ћу ћолока ракију?"

полошо, лошије; горе.

понадвор, м вршење нужде. "Идо то надвор", говорило се некад, пошто су клозети били изван куће у дворишту, тј. надвор.

понатам, на ту страну. "Помокни се ћонашам."

поњав, поњава, ж крпара. "Не иди облечен то ћењаве."

пос, м пост. "Слог смо ћолем ћос."

потам, даље; тамо. "Одовде ћошам се не може." (Нар. посл. -ХТД)

потпала, ж паљење ватре. "Треске су најдобре за ћошталу."

потрефим, погодим; згодим. "Три ћуши ћа гађа зајца и не могу да ћа ћотерфим," "Не мож да ћа ћотрефим тој реч."

пофалим, похвалим. "Ће ћа ћофалим, млођо је вредан." трпни пријед:

пофален, -а, -о, похваљен.

правина, ж правда; праведност; правичност. "Ако ћравина не ћомог-

не, кривина неће.' (Нар. посл. -ХТД)

прашујем, питам. *'Гладан од глад мреје, а сић ћа прашује што је ручаја.'* (Нар. посл. -ХТД)

првњи, -а, -о, први. *'Првња му гла-ва'*, каже се у шали кад је неко млад. (Нар. посл. -ХТД)

предње, с испуштање стомачних гасова уз чујан звук. *'Иде и прди то сокак.'*

преједување, с преједање. *'Пови-емрејев од преједување нећо од гладу-вање.'* (Нар. посл. -ХТД)

преједујем, прејдам; превише једем. *'Прејеја беж ложицу'*, тј. опио се. (Нар. посл. -ХТД)

прерипување, с прескакање. *'Амон бе више, доспа с тој преиђување.'*

претиснем, притиснем. *'Претисни ћу шуршију сас камен.'*

претрзујем, претржем. *'Теј се за ништо не претрзује.'*

прженица, ж специјалитет који се спрема тако што се добро упрже чварци, цепкано кувано телеће месо, кувани шкембићи исцепкани на комаде и празилук, са зачинима (бiber, аleva паприка, лорберов лист, со.)

примавам, замашем; размашем. *'Коња не видеја, ноге примаваја.'* (Нар. посл. -ХТД)

прокарам, (1) проћердам; *'На лошога сина не остављај, јер ће прокара; аран сам ће си заради.'* (Нар. посл. -ХТД) (2) изгрдим. *'Прокарај ћа малко оној малечко, млођо се избезобразило.'*

проодим, (1) пролазим; *'Бо-гаштво прооди, а невоља редом иде.'* (Нар. посл. -ХТД) (2) проходам. *'Прооди ли бебче?'*

пропчујем, пропсујем; испсујем.

"Не му пройцоваја тоћанци на шаван." (Нар. посл. -ХТД)

просерујем, просеравам. *"Немој ви-ше да се просерујеш."*

проџарам, промешам; разгорим ватру. *"Проџарај ћа мало тој огањ."*

пртено, -а, -о, ланено. *"Пртено ко-шуљче."*

прцам, имам сношај. *"Што се неје прцало, не може да се кози.'* (Нар. посл. -ХТД)

прцинем, имам сношај. Псовка: *"Прцинем тој ћа мајке."*

прцање, с сношај *"Бесмо у биоскай и гледамо прцање, чувај Боже."*

прчим се, правим се важан. *'Ем кус, ем се прчи.'* (Нар. посл. -ХТД)

пување, с (1) испуштање стома-чних гасова без звука (разлика од прдежа); *'Доспа бе више с тој юва-ње, ће се тоћушимо.'* (2) када се неко прави важан; кад неко себи придаје велики значај; хвалисање. *"Што се бе шолко юваши?" "Пувам се мало пред њи."*

пуварник, м смрдљак; смрдљива просторија. *"Како, бе, издржујеше у тој юварнику?"*

пуздра, ж жиле и опне од меса. *"Какво, бе, месо, тој беше сама ю-здра."*

пуздриљав, -а, -о, месо пуно жила и опни; жилаво месо. *"Месо беше млођо юздиљиво."*

пузнем, склизнем; оклизнем. *"Бо-ље је нога да то юзне него језик."* (Нар. посл. -ХТД)

пукнет, -а, -о, пукнут; сломљен. *"Пукнешто ћрне не се покрива.'* (Нар. посл. -ХТД)

пустелија, ж пустинја; пусто ме-сто; напуштено место. *"Пустелија и ће си остане."*

пуцкарче, с врста баштенског цвећа, слично каранфилу, само ситније, розе или беле боје. "Башча ћи беше јуна с јуцкарче."

Р

работан, -а, -о, радан; вредан. "Работни коњи и работне жене не бегав." (Нар. посл. -ХТД)

рад, -а, -о, вољан; спреман на нешто. "Носам рад за јакве работе." "Жељна мајка и за девојче рада." (Нар. посл. -ХТД)

развидни, развиднује, свиђе; раздањује се. "Нека се развидни ја ће видимо кој је какав." (Нар. посл. -ХТД)

размандам, размахујем; заљујам; замахујем. "Коња не видеја, ноге размандала." (Нар. посл. -ХТД)

размислен, -а, -о, замишљен; неодлучан. "Размислена жена не ојерена иде." (Нар. посл. -ХТД)

рамнина, **рѣмнина**, ж равница. "Коњ у равнину, а коза у планину." (Нар. посл. -ХТД)

рамнање, **ремнење**, с равнање; уједначавање. "Тој ли да ми бидне за рамнање?"

рамни, **рѣмни**, -а, -о, једнаки; равни; исти. "Два рамни нема ниједе." (Нар. посл. -ХТД)

рамним, **рѣмним**, равним. "Ромним ћа цел сај, ја ће ћа изромним."

раним, храним. "Раним ћа ко сокола, расне ко булушин." (Нар. посл. -ХТД)

расвним, расаним. "Не мож да се расвним."

расвмњује, расањујем. "Цел сај се расвмњујем, ја се не расвни."

расипује, растурам, просипам. "Расипујем се од рабоћу." "Ће ћи расипем од ћушек."

распасујем, (1) откопчавам појас, каиш; "Распашши ћи чашире." (2) распуштам се. "Деца ћи се млодо распасали."

"**Распасана команда**", каже се за распуштену, недисциплиновану војску: "У јуј војску распасана команда."

растрвен, -а, -о, расут; разнесен. "Зашто је ћесок растрвен ћо сокак?"

растрвим, распем разнесем. "Своји ствари има да ћи растрви ћо целу кућу."

рашчукам, разлупам. "Што си се бе ћолко рашичуја од рано сабаје?"

ратишка, ж хартија. "Чичо, замоћај ћи бамбоне у ратишку да се не укашкав."

рашчепим, (1) раширим; "Рашчепим краци." (2) раздвојим. "Рашчепи ћи јеј кајсије да се ћобрђу осушив."

рекнем, кажем. "Још ћу не зрејаја, а он ћу рекнаја." (Нар. посл. -ХТД)

ржим, режим. "Докле јурски коњ ржи." (каже се за нешто што не траје дуго) (Нар. посл. -ХТД)

јркнем, забијем; набијем; гурнем. "јркна му ћа нож у ћушу." Псовка: јркнем ћи ћа мајке."

јрколј, м шлајм; згуснута пљувачка: слина. "Истресе ћа јрколј на сред сокак."

јрт, м хрт; пас. "Зајац брђо бега, ама јрт ћа брђо мава." (Нар. посл. -ХТД)

рупка, ж рупица; мали отвор. "Овочичка руника за свиркање."

С

сал, салте, само; једино. "Да се за-
наш учи сал са гледање, сви би кучки
били касаи." (Нар. посл. -ХТД)
"Салше ши немој од штој да ми збо-
риши."

салтанат, м богатство; раскош;
сјај. "У Србина инаш, а у Грка салта-
наш." (Нар. посл. -ХТД)

санујем, сањам. "Гладна кокошка
просо санује." (Нар. посл. -ХТД)

санћим, тобоже; кобајаги. "Он се
санћим сиоречкаја с девојче."

сас, сас, са. "Бе(с)мо си сас шајка
ми у гости." "Сас свој зној ако не за-
радиш, не фираје." (Нар. посл. -ХТД)

сачнем(се), скотрљам се; откотр-
љам се. "Варкај се да се не сачкаш у
јендек."

сачкам(се), скотрљам се; откотр-
љам се. "Немој да се сачкаш низ ба-
самаци."

свашто, свашта. "Сваши ми доађа
у Јамеј."

свикнујем, навикавам. "Бе си се
свикнев једно на друго." "Још се несам
свикнаја на нове цијеле."

свирим, свирам. "Много убаво сви-
рив онија Бакијини."

свитка, ж искра; варница. "Код ми
ѓу врза једну йоза уши, свијке сам си
видеја."

свиткавац, м свитац. "Пуна башча
сас свијкавци."

свитнем, нестанем; изгубим. "Куде
бе свијна?"

сврзан, -а, -о, повезан; завезан;
увезан. "Сврзане ми руке."

севав, (безл.), боле; пробадају;
жигају. "Севав ме ноге од реуму."

севтелисување, сефтелисување,
прво коришћење нечега; прва упо-

треба. "Бе ёа севтелисујеш ли ново
кошуљче?" "Сефтелиса ёи нове ције-
ле."

севтевјк, сефтельјк, први пут. "Од
севтвјлок и ја да обиђем кућине."

сенјка, ж сенка. "Сал швоју сенјку
ѓиџа воли." (Нар. посл. -ХТД)

сербез, одважан; слободан. "Да
сите ми сербез."

сермија, ж капитал; главница;
имовина. "Кој дава на вересију,
оспане без сермију." (Нар. посл. -
ХТД)

сечко, м фебруар. "Побеснеја како
мачор у сечка."

сиктер, марш; напоље; узвик при
терању некога (нечега). "Сиктер бре
од моју кайју."

сиктеруша, ж кафа која се служи
на крају гозбе, после које гости од-
лазе кући. "Да йоштјемо јоште сик-
терушу, ѡа да си беђамо дома."

синцир, м дем. **синцирче,** ланац;
конопац. "После овој да узмем син-
цирче, ѡа да се обесим." "На своје ни
да лане, а на шуђо сицир ће искида."
(Нар. посл.)

сирење, с сир. "Брај за браја, а
сирење за Јаре." (Нар. посл. -ХТД)

скишни, -а, -о, кишни; кишовит.
"Мала водица више вреди од скишни
облаци." (Нар. посл. -ХТД)

скомина, ж кисео укус у устима
или осећај таквог укуса. "Деца сливе
једев, а стари скомину берев." (Нар.
посл. -ХТД)

скрозирам (се), провидим се. "Кроз
овој фиронђу све се ћровиди."

скршим, поломим; сломим.

сладос, м сласт; слаткост. "Кој је
лизала мед, он му и сладос знаје."
(Нар. посл. -ХТД)

слагај, слажи (се). "Слаћај сас

сваког, а другуј са болећа.' (Нар. посл. -ХТД)

слажем, слажем; излажем.
"Сложаја у горњу чаршију, па докле дошаја доле сам мислија да је истина." (Нар. посл. -ХТД)

слас, м сласт. *"Изедомо га прасе у слас."*

слепујем, слепљујем. *"Од овој шесто све ми се руке слепујев."*

трпни приdev:

слепен, -а, -о, слепљен

сличуга, ж клизалка за клизање на леду. На полузаобљено дрво постави се метална шипка (трака), а кроз отворе између метала и дрвета, на предњој и задњој страни, провуче се дебљи канап којим се сличуге везују за ногу.

слуза, ж суза. *"И Коштан, кад чујеш да мрејем, слуза да не пуштиши."* (Б. Ст. "Коштана")

смотам, завијем цигарету. *"Ће гу смотам једну у новине."*

смрзнујем, смрзвам. *"Пред зору се циганчики смрзнујев."* (Нар. посл. -ХТД)

софра, ж округли низак сто за ручавање. *"Прасе на софру, босе ноге под софру."* (Нар. посл. -ХТД)

спечален, -а, -о, стечен; зарађен. *"Криво спечалено не траји ни до треће колено."* (Нар. посл. -ХТД)

споречкам, посвађам; закачим се с неким. *"Споречкасмо се око међу."*

спотепам, потучем; побијем. *"Због женске паре браћа се делили и споштвали."* (Нар. посл. -ХТД)

спрам, наспрам; према. *"Крива сам си спрам њума."*

спремка, ж препона; гузица. *"Језик му спремку ниже."* (Нар. посл. -ХТД)

спроти, спротив; наспрам; према. *"Сироши јунака и коњ."* (Нар. посл. -ХТД)

спроћу, в. спротив. *"Њина кућа је спроћу цркву."*

срамотен, -а, -о, стидљив. *"Срамотена Мара враћа затвара."* (Нар. посл. -ХТД)

стап, м (1) штап; *"Кој иска куче да прера, стапа ће наће."* (Нар. посл. -ХТД) (2) мушки полни орган. *"Боли ме стап!"*

стапнем, ступим. *"Несем ни стапнаја у њену кућу."*

старејем, старим. *"Код човек старије, памет ми већреје."* (Нар. посл. -ХТД)

стасујем, стасавам; дозревам. *"Не ћи још бери ораси, нека ћи нек стасујев."*

стиснујем, стискам; стежем. *"Немам више текаш да ћи стиснујем."*

стрвен, -а, -о, расут.

стрвим, расејем; разнесем; растурим. *"Не ћи бе спрви то двор."*

стрефим, стрефујем, погодим; згодим. *"Гађа ћи притуши и немога да ћи спреним."* *"Спрефила ћа срчка."* *"И он ћа спрени и неки пуш."*

суђенице, ж мн. Божје службенице које сваком досађују шта ће коме да се деси и којико ће да живи. *"Суђенице ши досудиле."* (Б. Ст. "Коштана")

сунчоглед, м сунцокрет. *"Поља се жушејев од сунчогледи."*

сурунтија, ж нешто старо; пропало; похабано. *"Сурунтија и ајдушка кућа не биднује."* (Нар. посл. -ХТД)

Т

та, па. "Он ли ме рани, ща да ме је-
ва." "

твг, тад. "Кед израснеш ће је
јушиш самог." "

твј, тај. "Тој човек си ич срам нема." "
такнет, -а, -о, такнут; додирнут.

"С мал џрс неје јокнеша", каже се за
поштену девојку. (Нар. посл. -ХТД)

такој, тако. "Немој јакој да збо-
риш."

там, тамо. "Куде има ѡубре, јам се
збирав муве." (Нар. посл. -ХТД)

твмнина, је мрак; тамнина. "Од
овуј јомнину јоћолема нема."

текне, падне на памет; досетити
се; сетити се. "Што ли ји јој срж
шкна на јамеј."

тентим, пушим; димим. "По цел
дан ји јеншиши јеј цигаре."

терезије, је мн. теразије; кантар.
"Рука јерезије нема." (Нар. посл. -
ХТД)

тестија, је већи суд од печене зе-
мље. "Найуни ју овуј јестију сас во-
ду."

тешак, -а, -о, тежак. "Ајор је јо-
шешак од силу." (Нар. посл. -ХТД)

тији, -а, -о, тихи; слаби. "Од јији
јар да се варкаш." (Нар. посл. -
ХТД)

тиња, је блато; каљуга. "Не јерај
свињу у јињу, она сама ће иде." (Нар.
посл. -ХТД)

тиштен, -а, -о, после пећења хлеб
остављен на тихој ватри да се
"истишти", тј. да се допече или про-
суши да не би био гњеџав. "Тиши-
на јоћача арноћа ѡосћа чека."

торник, м уторак. "Родија се у ѡлув
шорник." (Нар. посл. -ХТД)

требим, чистим; одвајам. "Цел дан

јреби(с)мо ёра."

трепка, ж трепавица. "Не је видеја
аир од очи, је од јрејке." (Нар.
посл. -ХТД) "Кој нема очи јрејке му
не јомагав." (Нар. посл. -ХТД)

тресалька, м дем. тресальче, прахер.
"Дај ми ја јој јресальче да ћи очукам
јоњаве."

треска, ж ивер; отпадак при цепа-
њу дрва. "Унеси ји и јеј јреске за
јошталау."

трештен пијан, мртав пијан. "Ене
ја, сије јрејтен јијан."

тривоњ, м тестера (?). "Тривоњ јре-
ду јресече, а на чвор се скриши." (Нар.
посл. -ХТД)

трина, ж струготина; отпад при
стругању дрва. "Што ли ће рабојим
са оволику јрину."

тркаљам, котрљам. "Тркаљало се
јрне, ја си нашло цреј." (Нар. посл. -
ХТД)

тропаљка, ж звечка.

тропка, ж звечка. "Дај ју јројку на
деше да не кмечи више."

Ћ

ћерамида, ћеремиде, ж опека од
печене земље у облику полуцилин-
дра који се шири на једном крају и
сужава се ка другом крају. Користи
се за покривање кућа или оградних
зидова. "Прередимо ји ћеремиде на ду-
вар."

ћеремиција, м човек који прави ће-
ремиде. "Башчавањија иска кишу, а
ћеримиција сушу." (Нар. посл. -ХТД)

ћулумка, ж кокошка са јубом
(ћулумком). "Од оволики јилики
салше две ће биднев ћулумке."

ћумез, м мала, скучена просторија;
собичак. "У јој ли ћумез, бе, ће жи-
виши?"

У

уален, -а, -о, размажен; распуштен. "Девојче ћије млођо уалено."

уалим, размазим; распустим. "Што си се ћа, мори, шолко уалили."

уаљавим, покварим растурим. "Варкам се да ћи не уаљавим."

убав, -а, -о, леп. "До венчање арна и убава, а од венчање каква му је нака му је." (Нар. посл. -ХТД)

убаввчак, -а, -о, лепушкаст. "Убаввчки ћи деца."

убавиња, ж лепота; красота. "Убавиња прооди, а будалсиво останује." (Нар. посл. -ХТД)

увртен, -а, -о, (1) уврнут; заврнут; упреден. "Арно увршено јуже." (2) фиг. блесаст. "Море ћушти ћа он је малко уврши."

удрен, -а, -о, (1) ударен; "Море овој куче нешто ћојаве, како да је удрено." (2) фиг. блесаст. "Он си се на ћашка манаја, малко је удрен."

удрим, ударим. "Ће ћа удрим, дек ми се на ћлаву качија."

удробен, -а, -о, удробљен; уситњен. "Он си иска све удробено." (каже се за готована)

узнем, узмем. "Докле девећи не даши, не можеш десећи да узнеси." (Нар. посл. -ХТД)

укашкам, упрљам; умажњем; запрљам. "Језик ћи укашка, не може да се ојере." (Нар. посл. -ХТД)

украднем, украдем. "И ојенци с ноге ће ћи украдне." (Нар. посл. -ХТД)

улештен, -а, -о, сјајан; изгланџан.

улешим, учиним сјајним. "Ала си ћи улешија цијелке."

улегнем, уђем. "Улеђја како ћијан у кафану." (Нар. посл. -ХТД)

умисла, ж помисао на некога (нешто); подсећање. "Ће ћи ћи врнрм каленицу, да си немам умислу."

упувам се, пуштам стомачне гасове (без звука). "Кој се ћој упиваја?"

уработим, урадим. "Докле лењ мисли, вредан урабоши." (Нар. посл. -ХТД)

утепујем, фиг. поједем; попијем; слиstim. "Ућећа(с)мо ћи целу ћејсију с баницију." "Тећа(с)мо свак и ћој два шишиња."

утрина, ж необрађена земља; ничија земља. "Чело му како раџајска утрина." (Нар. посл. -ХТД)

уфатим, ухватим. "Која се кобила ћашиши, ћај врши." (Нар. посл. -ХТД)

уфатен, -а, -о, ухваћен. "Има крађа која неје уфаћена, али нема ајдук који неје уфаћен." (Нар. посл. -ХТД)

уцврстен, -а, -о, учвршћен; утврђен.

уцврстим, (1) учврстим; "Уцврстиши ћи и ћија мерћеци." (2) утврдим. "Учија сам млођо, али све несам још уцврстија."

ушка, ж на ушку па на менку, с мене на уштап; повремено; врло ретко. "Сећа се на рабоши на ушку ћа на менку." (Нар. посл. -ХТД)

Ф

фајдим, окористим; ћарим.

фала, ж хвала; похвала. "Фаћај зајца с ерћа, жену с ћаре, а будалу с фалу." (Нар. посл. -ХТД) "Фала ћи ко брашу."

фалим, хвалим; похваљујем. "Фалим ће, Боже."

фалба, ж похвала; хвалисање. "Фалба је рђа." (Нар. посл. -ХТД)

фален, -а, -о, хваљен. "У фалене ја-
ѓоде ўразна крошиња." (Нар. посл. -ХТД)

фаћам, хватам; ловим. "С једну
ћерку сио зејта фаћа." (Нар. посл. -ХТД)

Ц

цеклим, сијам. "Цекли се од срећу."
"Да ми ћи очистиши ципелё да се це-
клив."

царување, с царовање.

цирс(т), -а, -о, чврст. "Цирсаша
врећа ўросо држи." (Нар. посл. -ХТД)

цел, -а, -о, цео. "Цел ден се излегу-
јем."

целивам, љубим. "Да се ўријаше-
љиш с будалу и да се целиваши с мечку,
исио је." (Нар. посл. -ХТД)

цемперим, нишаним; усмеравам
ка нечemu. "Не ћу щолко цемпери,
ѓађај ћу."

цепанка, ж цепаница. "На ўреџо-
вареноћа коња једна цејанка је до-
сша." (Нар. посл. -ХТД)

цепен; -а, -о, цепан; подеран. "Та-
кој ли цејен ће идеш ўо чаршију?"

цепим, цепам (дрва, обућу, одећу).
"Идем си дома да си цејим дрва."

цепундија, ж поцепана одећа,
обућа. "Не ће са сарањујемо у щеј це-
йундије."

цирвенка, ж црвено грожђе. "Цир-
венка ми арно родила, јуне ђице."

цирвенци, м мн. врста послистице.
На конац се нанижу ораси, а затим
се преко њих наноси суџук беле, а
споља црвени боје. Облика су ци-
линдра, пречника 3-4 см, секу се
укусом на комаде 5-6 см.

цирвењикав, црвенкаст. "Пашли-

чани још џерв црвењикави, несу још
ситасали."

цирнка, ж црно грожђе. "Црвенка
ми јорано сијасује од цирнку."

циуцка, ж цуцла. "Дај ћу цуцку на
деше да не рове щолко."

Ч

чарапче, с дем. чарапа. "Удрен сас
мокро чарапче." (блесаст, будаласт)

частење, с чашчавање. "Има да
їадне ѡолемо частење."

чишире, чешире, ж мн. панталоне
"И ми имамо чишире (у Врање), каже
се да и ми имамо мушкост. (Нар.
посл. -ХТД)

чашка, ж чашница. "Што сам бе јо-
ија, једну чашку ракију."

чела, ж пчела.

ченгел, м зашиљена кука на којој
се качи месо.

чес, м част. "Кој изгуби чес, ще је
све изгубија." (Нар. посл. -ХТД)

чиј, чији. "Кад Бог дава, не ји јује
чиј си син." (Нар. посл. -ХТД)

човек, м мн. човеци, човек; људи.
"Тражише ће неки човеци."

човество, с човечност; људскост.
"Куде љећа је човество на колено."
(Нар. посл. -ХТД)

чорбација, м газда. "Да ће Бог чува
од новоћа чорбацију." (Нар. посл. -
ХТД)

чукаль, м (1) зглоб; "Севав ме
чукљењи на ноге." (2) чвор. "Овеј
чукаль не може сас секиру да се исце-
ши."

чукљевит, -а, -о, чврноват. "Је-
ден јући чукљевити дрва."

чукам, куцам; лупам. "Цел ден
чукам ћра."

чукање, с лупање; куцање. "Досиша бе више с тој чукање."

чукнем, куцкам; лупкам. "Чукни ми салиће на љенџер." "Мажке ши га чукнем."

Ц

цемпер, м дем цемпирче, цемперић. "Омалело ми овој цемпирче."

цивџан, м врабац. "Рићнаја цивџан на ћерамиду."

Ш

шангарепа, ж шаргарепа.

шепкање, с шапат; шаптање. "Шепкање се најдалеко чује." (Нар. посл. -ХТД)

шепнем, шапнем. "Следи на ћлувода шећнаја." (нар. посл. -ХТД)

шибљика, ж прут; шиба; гранчица. "Од шибљику бива и тојола." (Нар. посл. -ХТД)

шикер, м шећер. "Да је једна мука, па човек сас шикер да ћу рани." (Нар. посл. -ХТД)

шиљас, -а, -о, шиљаст, оштар. "Има млођо шиљас клјун."

штројим, кастрiram. "Штрошти му-ве." каже се кад неко ништа не ради. (Нар. посл. -ХТД)

С

своним, своним. "Докле се не ћовуче, не свони." (Нар. посл. -ХТД)

ПУТОПИС

ХАЦИ-АНТЕ ҚАЛИМАНЦА

(ПРИЛОГ ПОЗНАВАЊУ ВРАЊСКОГА ПРЕДЕЛНОГА ГОВОРА)

САОПШТНО

ДР. ЈОВАН ХАЦИ ВАСИЉЕВИЋ

БЕОГРАД

Електрична штампарија Павловића и Стојановића
1900,

У пределима нашим између Ниша и Солуна влада мишљење, да је између свих градова наших под Турцима Штип дао, овака века, сразмерно највише Хација - поклоника и поклоница гробу Христову, а да је после Штипа долазио, у том погледу, Велес а за Велесом Врање.

И јесте тако, и то има својега узрока, који би требало да јаче привлачи нашу општу пажњу.

Први хација из Врања у овом веку, помиње се, био је *Хаџи Стојче*, који се поклонио гробу Христову 1812. године, а последњи био је на неколико година пре ослобођења Врања од Турака. По ослобођењу Врања није нико више из Врања отишао на поклоњење гробу Христову, а престало се ићи готово из предела наших који су још под Турцима. Похоење Јерусалима ослабело је, иначе, још од 60. година, од кад се пажња нашег народа и под Турцима обрнула на другу страну, на школу и просвету.

Похађање Јерусалима имало је свој дубоки значај и има занимљиву, и за нас врло занимљиву историју своју. Доста је да истакнемо факт, да је ретко који хација, на путу своме у Јерусалим или натраг, пропустио да не оде у Свету Гору и да не види манастир Хилендар, и изгледа, као да је похоење Јерусалима и поклањање гробу Христову било условљено похоењем манастира Хиландара - српскога Јерусалима. Упоредо с овим фактом иде и тај, да се још и данашњи дан, у најживљим бојама, прича о поласку у Јерусалим: Хаџи Трајка из Скопља, Хаџи Михајла из Врања, Хаџи Дамаћа и још неких, што је у своје време сило крепило и челичило дух народа.

Ну та су времена савршено протекла, и приликома у њима могли су се користити само такмаци нашег народа!!!

Хаџи-Анта Калиманац походио је Јерусалим 1861. године, и он је био од млађих Хација врањских. Он је био родом из села *Калиманац*, четири сата северно источно од Врања, у дан Польаначком срезу. У град се преселио још као дечко и стао у службу код трговца и научио читати и писати, толико, да је и свој пут у Јерусалим описао и нама га, ево, оставио.

Овај Хаџи-Антин састав има своју многостручну вредност, али највише вреди као подата за познавање и оцењивање пределнога - пољаничког и врањског - говора и за познавање стања неких богомоља, које је Хаџи-Анта на томе свом путу видео и описао.¹

Као податак за познавање пределнога говора вреди у толико више, што се још ни данашњи дан не може успети, да се наши пределни гово-

1. Последњих година својега живота оболео је Хаџи-Анта умно и као такав је и умро, негде после ослобођења Врања. А непрестано је читao и писао. Има доста његових састава. Хаџи-Анта и сва његова породица, позната под именом "Калиманци", чврсто су се држали у борби против Егзархије и бугараштије.

ри из јужних крајева могу тачно и верно хватати и бележити. Доста је, да се за ово тврђење погледа како је наш даровити песник и књижевник Драгутин Ј. Илић забележио: "Шано душо Шано" и "Стојанке бела Врањанке", или како је Јов. Миодраговић забележио оне две три песме баш из Польанице ("Велика Србија" 1892.) или како је Чедомиљ А. Јевђенијевић забележио: "Каџапун и Ала" ("Будућност" год. IV) и тако даље.

А Хаци-Анта је овај свој путопис написао правим и верним врањским говором.

"...лета знак за у Јерусалим кад искочимо из Врање октонвија дан 21. Понеделник увече манастир,² па вечер Клечовце, па вечер Штип. И у цркву бемо. Па вечер на Чуку сас Јовчу коначимо. Па вечер Костур, па вечер Дорјан. И у цркву бемо. Па вечер Амбарлија. Ручак Ајватово. Па вечер у Солун.³ Знак понеделник. Четири дана седомо у Солун. И у светога Димитрију бе. И мерку од гроб му узедо. И од земљу од гроб му узедо. Искочимо од Солун у суботу од пампор. У недељу Кавала. Понеделник Караагач. У торник увечер Ченак-кале. Покладе за Божић. Знак што смо видели у цркву у Ченак-кале. Украшена много сас злато. Има три иконе. Има једна Богородица, св. Никола, једна св. Антанас. Све три, кад ги горела црква фркнале саме на воздух - Богородица и св. Никола у море а св. Антанас у гумно. Тој смо видели иконе сас дим очадене. И данас има Богородица, кад се русијски пампор удавија у море, да је плакала икона и слузе да је ронила. То је јест. И моштије има св. Тодор Тирон. Друго, у град много лепи судови земни. Има воденице 15 сас ветар, а куће све сас талпе. То смо видели на св. Филипа. Среда знак, па још има на туј икону, што је плакала, један Арнаутин из тог истог пампора русијског што је пропаја излегнаја и на св. Богородицу руку направија (оково у сребро) од сребро и то је Богородица што је пред Божић. У ову цркву има и аги јазма-----дотле је.

У среду седомо, у четвртак искочимо. Коца видомо. Сал магазе што има и анови. Па видомо Медерево. Тој има големо кале и голем је град. И туј се много рађав маслинке. Па видемо Ени-кале. Малечко је и до сам до море -----

Па искочимо у Измир. И искочимо у град. Идомо у цркву. На три је крама: један крам св. Антанас, један крам св. Богородица, један крам св. Никола. Туј има голема звонара, на пет ката висока. И у цркву много украсено. Не може да се искаже. Па смо били у другу цркву, нову, крам

2. Под овим се подразумева манастир св. Оца Прохора Пчињскога. То је био први конак у поласку за Јерусалим а последњи у повратку за Врање. И иначе је био конак за трговце и путнике.
3. Пут је овај третиран у нашем чланку: "Свети Прохор Пчињски" и његов манастир ("Годишњица" XX).

св. Георгија. Једна година како је направена и још је недоправена, али је много украшена. Има звонару, на три ката високу. Лепоћа не може да се искаже. Ради стоку, и ради куће, и ради дућан, од Солун много поубаво. То је било у суботу, ноември дан 12. Од Измир што ни узе пампор длажина му је 250 ноге, један бој длибина а ширина 32 ноге. Измир град 15000 куће, освен дућани. Људи казаше.

Одовуд Родоз легамо у клисуру у недељу вечер. У понеделник пођомо накуде Родоз и туј ми се учину море да је, накуде Родоз, надоле (нагнуто). И други људи рекоше да јес. У Родоз има кале и једна кула висока, и воденица на ветар. Протокали по пару. Од Родоз како пођомо накуде Къбръз стигомо у среду-----

Къбръз⁴ град незгодан и скупотија. И у цркву бемо. Крам ву је св. Лазар. Има гробницу у олтар, обашка на десну страну. И туј запалимо по две свеће. И помолимо се Богу. У четвртак увечер стигомо у Бејрут -----

И туј бему у једну цркву. У црквенске књиге арапска слова и име свеца исписано сас арапски слова-како турска слова. И крам му је св. Катарина. Црква је све ћемер. Од камена и лема, не толико голема. Асли никакав лезет нема. У четвртак преседемо и у петак искочимо у дан 6. сата. У суботу дођомо у Јаву у дан 6. сата. Знак Екатерина ноемри дан 21. Знак што седемо у метов св. Ђеорги, недеља и понеделник. У торник искочимо за у Јерусалим -----

Јава град све сечен (тесан) камен. Ђеремиде нема, све како кале. И па има кале, а полоша чаршија нема, па полоши људи нема -----

На Арапи видомо четири барјака напред. По њи два гоча чукају и два Арапина сас тасови чукају. Наши у цркву чатив арапски и грчки. Црква неје накитена -----

У среду искочимо из Јаву и у четвртак дођомо у Јерусалим на 4. сахата. Знак, први пут како је адет вечернина бидна у цркву и целивамо иконе ред поред, па одма на трапезарију на вечеру. Једна чаша ракија, две чаше вино, па сваки на одају. Ујутру рано на 6. сахата (ово је све а ла турца) калуђери станаше да читав. А нас четири сахата ни викнаше за у цркву. Постојамо у цркву два сахата. На 11. сахата викнаше не заради ноге мијење. Уведоше ни у другу одају и туј има две свеће големе како ламбада и једна посредња. Туј наследемо сви што дођомо ту вечеру, спроти петак. А у петак било мијење седилиште. Чепечевре⁵ нешкуи почеше да мијев ноге по ред сас сапун. А један поп избрише ногу сас пешкир па целива десну ногу. По њега друга два попа посипујев руке сас миск⁶ сапун. По њега калуђер сас ђулеп прска. Паре нема туј давање. Па ни одведоше у

4. То је Кипар

5. Кругом - миндерлука, непокретних клупа у соби за седење па и за спавање.

6. Миришљав сапун

цркву, докле искочи црква, па сви на одају. Мало време на ракија и кава. Па мало време па на ручак, на једна чаша ракија и две вино, па сваки на одају. Мало време постоја па писувамо милостињу. Писамо ја Анта и Миша осам имиња и дадомо пет мецидије и дукат. За туј цркву куде је трапезарија, много красна, а што су сурети божји⁷ чисто начињени, тој се не може да искаже. А што има како је врзан Господ куде га бијев чивути, тај сурет не може да се искаже - само да прозбори, толку убавиња. Црква је постељана сас мермер камен а малечка је. Крам ву је Цар Костадин и Царица Јелена. Први пут туј легамо у теј одаје. Њина постельја и јастуци. У туј цркву има један камен што је седеја Исус на њега, кад су га били чивути. И одотле када се скинамо у Јерусалим, даље, 65 басамака има па да слегнемо доле на рамно.

Ноемри 24. увечер у Јерусалим.

Епсимијана црква се каже Успеније Богородице: 47 (41?) басамака доле. Пред обор када се скинемо 20 басамака, па тад ће дођемо пред цркву. На двор од десна стране има у камен како црква, што су спали Апостоли. Туј саг целивамо света места. Туј читав Јермени. Док се одслужи литургија рисјански, после читав они и служив у цркву. С десне старне има ћошка, за иконе за целивање. Од леве стране па има ћошка сас иконе јерменске. Туј доле има један бунар, *штарна* се каже, сас воду. Кад узмемо наору пијемо воду одотле. У чело има одаја мало на високо, туј се кава пије, гости да пијев. Има и матере божје гроб. Врз њега се служи летургија. И за гроб па има за служење летургија. На два места служив сваки дан, али сас иконе неје украсена, топи кутије што има у камен под земљу извртено. Али има наша и јерменска литургија. Има 440 кандила свега. Кад искочимо из град накуде Генеиманију надоле, има један камен што целивамо. Туј је свети Стефан Аркијакон утепан сас камење. Спротива има јерменска бача; више њума има једно сокаче; у сокаче један камен се целива, куде се је Господ заплакаја стојејки заради да не би попије смртну чашу, а анђел седеја до једну масленку и му рекја: не је кабил док не попијеш туј чашу. И тај масленка и данас постоји и је заградена сас дувар. И ми смо узелу од њума. И па има три камена на три места за целивање, куд су спали Апостоли, и Господ куд врзуја маску и куд је Богородица седела. До камен туј је заградено. И у јерменску бачу има масленке што су фркнале, кажу људи, кад је Јуда туј Приграја Исуса, кад га издаја на Јуде за 33 сребра. Тој смо видели и од масленку кад се не стаљав⁸ младенци да се покадив сас лис, и жена стара да ги покади, што је стара, што не рађа више. Чиста да је -----

Туј има много знамења спротив кале. Врата заптеана сас дувар куд су Господа прокарали. Па ће се отворив второ пришествије. Има гробје

7. Иконе

8. Сувишна раздраженост младожењина.

чивутско небројено. Горе има вознесеније куд му је нога ступала господска, куде правимо ногу од восак.⁹ Туј има једно кубе и данас здраво.

Бемо и у Лазаров гроб. Од гроба 31 басамак доле. Под камен гробница је. Одотле узemo од земљу мало. Од тој село види се Мртво море. И ја видо тој.

Више Јерусалим у камен има куд је спаја Вару 32 године. Како браја смокве сас крошњу такој заспаја. Кад се разбудија такој му крошња пуна била како онај сахат кад је браја. Туј седи један дервиш. Дадомо по 20 паре на человека за гледање.

И у Крст манастир bemо. Туј има стара црква кубелија али од нао-коло подновена, а не је толку накитена. Од леве стране поза олтар има чесно дрво куд је расло, и корен куд му је бија у камен. И данас се по-знава. И туј целивамо. И туј ѡаци учив богословију. На три ката је манастир. Око манастира заградено како кале. Један капиџик малечак има железан. Надвор има један софальк, и над сафањак једна лозница и други ствари. На три ката је високо, пол сахат је далеко од град.

Свети Илија манастир. Много красно. На четири ката је. Има један орал куде носи светому Илије леб једно парче.

Откуд доодимо у Јерусалимски град, надвор, десне стране, преко долине, има једна црква свети Ђеоргија од 150 године како гу нашја један човек. Орађим пропаја вол у земљу, кад да видив у земљу, црква свети Ђеоргија. И нашли иконе 20 старе и један синцир сас катанац. Иљач је заради кад полуди човек, турив му алку на шију и катанац затворив. Кад оздрави човек, сам се катанац отвори. И гробница има Кузман и Дамњан—

Јаковска црква кад улазимо у Јерусалим леве стране Свети Јаков. Туј има један камен куде су утепали светога Јакова. Туј се целива тај камен, има иконостас сас мермер камен. И туј се целивав два свеца сас сребро уковани. Тој је пред цркву, а црква је мала. Укращена је еређно. И туј служив Арапи арапски и повеће идеј Арапи.

До њума има једна мала црква.

Заради кућу на светога Јакима и Ану куде ги је била. Кад идемо у Гениманија на лево има једна црква баталена, а сага гу правив френци. Испод њума има једна чешма суха.

— Туј је света Ана мила свету Богородицу. По наовамо има на десно у дувар, куде судив Турци, на тај дувар једна порта је била, куд

9. Хације доносе из Јерусалима по једну воштану ногу и она се меће под јастук болеснику који се бори са смрћу, да би се одлучило оздрављење или смрт.

су прокарали Исуса заради да га затворив у тамницу. Тад су врата зазидана. Спротива је тамница: на десну страну црква је френска. Туј смо били. По наовамо има један конак и црква френска, куд су га судили Исуса. Спротива, десне стране, има једно место уз дувар, куд је слушала Богородица шта ће бити сас Исуса. И место се познава. По наовамо има један дирек положен од камен, заради знак зар кад су Исуса товарили сас крст, заради да га разапнев. Туј је Исус оданаја и туј су фатили двојицу сас ангарију за крст, да одменив Исуса дак се уморија. Спротива, десне стране, имамо чивутске куће, и два пенџера и данас ги има на дувар, и куће има и данас. Туј по сокак прошла Богородица плакајћим и заради Исус гледајћим, шта ће бити сас њега. Како свака мајка, сажалила се је једна чивутка па фрљила Богородице један јагљк да си убрише слузе. Опазили чивути и туј чивутку изгорели.

По наовамо на десну страну има Светаја Свети и туј се не пуштав Турци.

Заради Солона и Исаја. Испод Гепсиманију има један камен, куде је Господ замесија кал на камен и ћоравому очи намазаја, и му рекја: иди доле на извор, умиј очи, ће видиш. И умија очи и провидеја. И солонски гроб има пун камење. Испод њега има гроб Исаин, само ижљебан камен. За чудо је, испод њега има дуд куд су стругали Исају пророка. Испод њега има бунар што извира вода мидаим. Испод бунар подоле извира вода од бунар. Кад префрља вода од бунар, знај тај је година берићетна.

Сретеније Богородице црква. Туј има добра црква и жене калуђерке, служив. Много је красна и има две епитафије руске сас џамови. Ништа по лепо не може да буде. И друге иконе има свакакве. Све лепе.

Евтимија црква много је красна. Накитена је, али је малечка. И туј служи владика и народ много беше.

Тодорица црква, много красна и убава. Кад улазимо, има, куде епитроп што седи, има мало уз мердивен. Има једно епитафије руско много убаво. Али је црква мала. И туј су калуђерице.

Свети Ранђел, московска црква. Све москови служив. И владика московски. Срећна је и неје толико укращена. И туј смо били.

Црква свети Никола, убава и укращена. И туј људи кад умирав од друге стране, туј ги доносив, туј ги опоју. И Стојилко је туј седеја.

Свети Сава манастир. Једна урма има 1300 године како је посадена. Казаше ни људи. Има свети Јован Дамаскин гробница, и црква има туј. И па има свети Јован Продром. Испод њега има глава сечена у икону. Од туј цркву нагоре, до кулу има 163 басамака. Мала црква а много красна. На доле 24 басамака. Па има црква мала св. Ђеорђија, па надоле 38 басамака св. Сава црква. Надвор има гробница кубелија Светому Саве. Свега басамаци 224. До кулу нагоре 31 басамак -----
На горе накуде испосницу 44 басамака. Светому Саве и испосницу бемо, и свећу запалимо. И па има један пенџер у испосницу како килица¹⁰ ма-

ла, баш куде је седеја свети Сава. И па не пуштав жене. У тај манастир има мачке све мушки и па има заради дивји врапци за рањење и за воду. И на мачке и на врапци и на лисице, ако ги не дав калуђери таин и воду, ће да изумрев, нема ни шта нигде да окусив. Ђе помрев зашто је све камен, ем је страшна долина и страшна висина, сал камен. Тој се каже Огњена река и течи у Мртво море. И па има још једна црква свети Никола. Туј има 14000 главе од калуђери исечене. И данас ги има туј, све једна по једна, како су ги Турци исекли. Цар и персиски исекја.

Једна каца има у камен што се каже купел. Туј у св. Николу. Који се покрсти, ели Турчин ели Чивутин, праћа га у св. Саву и у туј га кацу крстив. Од војордана црква имала, неко време отуда донесен један крст расијатије и четири иконе спротива уз дувар турене. Спротива има једна кула од св. Саве кале надвор, и у кулу има једна црква с. Симеону, што је Исуса у руке примаја, па је на земљу пао и се расипао одврх кулу та доле - куде узимамо воду од св. Саве кладенац. Много је красна црква и накитена. Пред манастир има надвор у обор два подрума длибока. Кад умрев, калуђери, бутнев ги у подрум. Тој ги је копање! И неколко главе се целивав.

Витлејем манастир. Много красно, и страшна направа. Не исказана лепоћа. Има 44 дирека кад улазимо у цркву. И тој је како црква. На Рождество, кад буде, много света има туј, куде 44 дирека што су. Туј има људи; и пизами. И црква постельана сас мермер камен и много иконе има. И расијатије и свакакве иконе и много украшене. Много лепоћа, што се не може да искаже. И куде се родија Исус, мало на ниже од цркву, има двоја врата, једна од истока једна од запада. Од куде исток врата што су, над тај врата има једна икона Рождество мати Божје и Исус и анђели, од Русију, само злато. Такву баш више нема. Таква се икона нигде више не наоди. Много има иконе и у Јерусалим украшене, од злата, ама од туј икону поскупа, и калуђери кажев, да гу нема. И остави други ствари свакакви и украшени сас злато и сас сребро. И крстови од злато и бајраци, свакакве уредбе црковне, што се не може да искаже. Царске уредбе поради направе за божествене заповести како што треба. На Божић све беше накитено, идоле, куде се је родија Господ има звезда. Туј ми целивамо. Подоле, куде је било јасле, туј има Френци. Они туј служив. Има туј они што су направили дете од сваки ствари у повитку. Само што не заплаче, толко је начињено. И ми се поклонимо куд јасле. И на Божић служише 31 калуђер обучени са све три владике, и ѡаци и псалтови други и 14 бајрака и фенери и крстови те се црква заоди. Много красота и убавиња, што се не може да искаже. И, међу јасле и међу звезду има један дирек, куд се је фатила Богородица сас руке, кад је родила Исуса. И туј опасујемо ширит и обрисујемо куде звезду. Добро је заради кад добива жена, тај ширит да опаше сас божество (чистим срцем)

и Богу да се помоли, и мати Божју да помоли, знај лакос ће има. И на врата икона што има, туј кад погледа човек, сваки ће се расплач-како има на икону за Исуса, кад су тражили, много деца су исекли. Које наполе исечено, којему глава исечена, које у срце убодено. Која мајка брани дете, дете голо собучено, а мајка, распасштрмена, фатила нож гол сас руке, а мајку фатили за косе. Друг пришја дете ву убоја у срце, и крв течи, а мајка држи дете и бори се, а не види да ву је дете убодено. Она мисли живо је. Туј су много деца и мајке. Иде писак, иде мука, иде од деца крв, Боже мили чудо је големо и жалос је голема, само кој да не погледа, онај да се не расплачне. Туј је много голема мука и жалос је голем и плач и они бозгун од чивути, како ли Господ трпе? Онаки жалос! И мати Божја је мрднула мало одотле у један камен, и туј се скрила сас Исуса, а они су чивути прошли покрај тај камен, и су рекли чивути: неје у овај камен, и су прошли. И туј смо били у тај камен, и сад је припремено мало како црква и туј смо узели земљу. Одотле је побегла мати Божја до један камен, седнала и оданала и туј има белег. Знак одотле побеже у Египат сас Исус.

Донде је Витлејем.

Мало много што бе кадар исписа заради знак, да се сетим куде сам бија. Свакога Бог да однесе сам да види. Онакој не може да се искаже. У Витлејем много одаје има. Нисам ги изброяја. Шес манастира има у Јерусалим сас одаје што ријејански поклоници седив. Св. Ранђел, св. Никола, св. Димитрије, св. Арапампије, св. Јован, св. Аврам. А друге многе цркве и манастирчићи има красни и убави, али седив калуђерице. Седми је манастир Патрикана сас одаје. Има туј, кад доодимо од Јаву, туј коначимо, па после по одаје."

У књижици овој има и неколко записа. Ми ћемо овде исписати само два:

"Од Вучитрн поклоник попа Жива поболе се пред светог Арапампију ферхуарија 6 дан, знак у среду увечер кад писуваше калуђери заради поскуре по 25 гроша. Таг се поболе и умре 14. дан ферхуарија, знак у петак у првопосну недељу у четири сахата и пол."

"Знати се у Солун кад се вратимо да идемо у Чавуш манастир, иам агијазмо, заради бесно куче кад уапе да пије, лек бива."

На крају књижице налази се на четири стране бележен рачун о трошковима, које је Хаци-Анта учинио до Јерусалима и натраг.

У Бечу 1897.

СНЕЖАНА РАДИВОЈЕВИЋ-ПЕТРОВИЋ

Народни музеј Врање

**СОФКИНА МАРАМА
(О музејском поклону)**

Крајем новембра 1996. године, на адресу Музеј-куће Боре Станковића стигла је пошиљка из Енглеске. На полеђини коверте стајала је адреса пошиљаоца: M. Beck-Liler 1 Fastcliffe Avenue Newcastle upon Tyne, NE3 4SN England. На картону, пажљиво прикачена, стајала је везена марама са цедуљом и текстом следеће садржине: "Ова марама, везена срмом и концем, бодом који изгледа исто са обе стране, припадала је Софији-Софки, жени чувеног Миткета Стјанића, а кћери познатог Јање Влајинца, до мађина и индустријалца из Врања (рођ. 1817. - умро 1902.). Сама Софка била је испрошена за Митку 1868.г. и њена китка (испит) је била одложена на вест о убиству кнеза Михајла, која је потресла и Врање, онда још увек под Турцима". (Музеју поклонила праунука Софкина, Милица Бек-Лилер).

Осим података приложених у писму, о госпођи Бек-Лилер у Музеју ништа више нисмо знали. Из разговора са потомцима породице Влајинца сазнали смо да се на умрлици Софије Стјанић (Влајинца) налази и Миличино име. У родослову породице Стјанић, кога смо добили од Марине Стаменковић (чија је мајка, Лидија Стјанић, сачувала податке о породици) не налазе се подаци о Софкиној праунуци Милици Бек-Лилер.

Чланак, објављен у *Полишици* 11. новембра 1996. године, о овом необичном поклону из Енглеске, помагао нам је да сазнамо ко је дародавац Софкине мараме. Наиме, из писма које је Музеју упутио професор Александар Деспић, председник САНУ, сазнали смо ко је госпођа Милица Бек-Лилер.

Она је рођена у Београду, 29. новембра 1924. год. од мајке Косаре Јањић и оца Николе Лилера, обоје професора математике. Милица Лилер је студирала на Технолошко-металуршком факултету и дипломирала 1950. године као најбољи студент у неколико генерација. Радила је, изве-

сно време, у Хемијском институту САНУ. Публиковала више научних радова, као сарадник професора Панте С. Тутунџића и самостално, из области физичко-хемијских особина бинарних смеша киселина.

У Енглеску је отишла 1956. године на пост-докторске студије Одсека за физичку хемију Универзитета у Њукастлу на Тајни. Удала се за Виљема Бека, сарадника на истом одсеку. Сав свој радни век, обое су провели као наставници физичке хемије на истом Универзитету. Др Милица Бек-Лилер написала је књигу о особинама сумпорне киселине на енглеском језику, која је публикована у издању једне од познатих светских издавачких кућа.

На крају писма сазнајемо, да је Софија Стјић прабаба и Александра Деспића, а Милица Лилер његова сестра од тетке.

Софкина марама (66x65 цм)

Из неколико писама које смо разменили са госпођом Лилер, захваљујући се на поклону, произашли су подаци о пореклу поклона. Наиме, мараму је сачувала Миличина млађа тетка, Станислава Калиманчић, са којом је живела у истом домаћинству до удаје у Енглеској 1959. године. После теткине смрти 1983. год. приликом последњег боравка у Београду 1986. год., у заоставштини је пронашла мараму са белешком да је припадала старамајки Софки. Њена намера је била да при следећем доласку

прибави адресу Музеја и пошаље мараму. Како из здравствених разлога и ратних прилика у Југославији није била у могућности да реализује до-лазак у земљу, мараму је послала из Енглеске.

Занимљиви су подаци које је госпођа Бек-Лилер изнела у писму о својој породици. Сазнајемо да је Димитрије-Митке Staјић, ожењен Софијом-Софком Влајинац, послужио писцу Борисаву Станковићу као прототип за лик Миткета из "Коштане". Говорио је турски и арнаутски, био је врло храбар, добро је јахао и руковао оружјем, те су га браћа увек водила на трговачка путовања, највише ради заштите каравана робе од разбојника. И док је Митке водио боемски живот, Софка је носила тежак терет вођења великог домаћинства.

На школовање мушки деце у породици се није штедело (нпр. Милан је лекар-гинеколог, Staја генерал, Јордан војни лекар, Урош је имао докторат), док се о школовању женске деце мало водило рачуна.

Тако је Јефимија, најстарија ћерка Миткета и Софије, ишла у школу само до девет година, јер није било у реду да сама иде улицама. Са свега 16 година удали су је за човека кога није познавала, по проводацилуку своје тетке. Таса (Анастас) је био сељачког порекла, из села Калиманци, дошљак у Врање, добар, здрав и вредан човек. Митке га је волео, а Врањанци су га брзо прозвали Калиманчић.

Јефимија и Таса Калиманчић имали су три ћерке: Косару, Вукосаву и Станиславу. У Београд су се одселили нешто пре 1900. год. Таса је

Јефимија (Фима) са ћеркама Вукосавом, Станиславом и Косаром 1919. год. у Београду

имао радњу у центру града, а касније је покушао и као предузимач. Међутим, 1909. године је умро од запаљења плућа. Јефтимија је са три ћерке остала без средстава за живот. Све три су се школовале, биле одлични ћаци и добиле стипендије за студије у иностранству: Косара на Економском факултету у Греноблу, Вукосава на медицини у Прагу, док је најмлађа Станислава, уз рад, студирала права у Београду, али је због болести морала на последњој години да одустане од студија.

Занимљиво је да је Косара носила презиме Јањић, док су две сестре носиле очево презиме. До тога је дошло приликом уписа у матичне књиге у Врању, када је на питање матичара чије је дете, уследио одговор да је праунука Јање Влајинца. Зато је уписана као Јањић и тако је остало. То сведочи о великом угледу самог Јање Влајинца.

На основу података које смо прикупили од Марине Стаменковић, Нине Стјић и њене сестре Драгице Лекић, и саме Милице Бек-Лилер у могућности смо да прикажемо делимично родослов породице Стјић. Он у себи саджи многе недостатке, али се надамо да ће и овакав сачуван и објављен помоћи у даљем проучавању врло угледне врањске породице Стјић.

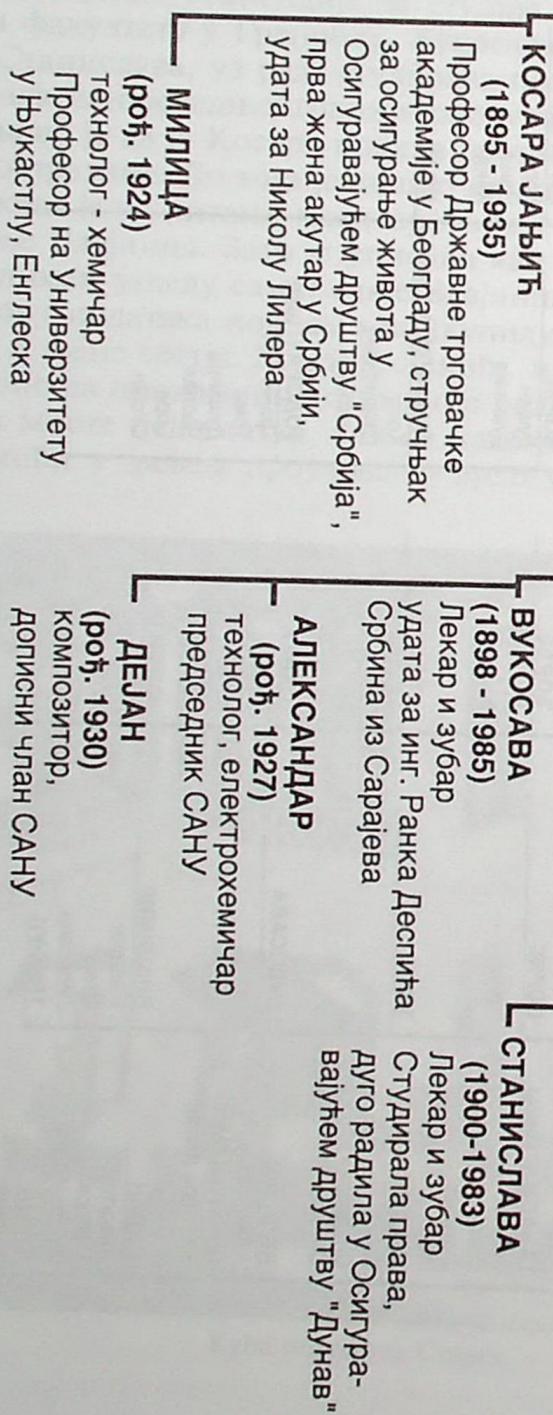

Кућа породице Стјић

СТАЈА (умро 1877. год.) И БОЖАНА СТАНОЈЕВИЋ ИЗ БАРБАЦА

<u>ТОМА</u>	<u>МИТКЕ И Софка</u> (самоубиство 1893. год)	<u>АРСА</u>	<u>ВАСА</u>	<u>КОСТА</u>	<u>СОФКА (Аба)</u>
<u>МИЈАЛКО</u>	<u>ЈЕФИМИЈА (Фима)</u>	<u>ЈАНЧА</u>		<u>РИСТА</u>	<u>СТОЈАНА</u>
Милош Тома Вука Ксенија Евгенија Савка Руска Катарина Божана	Косара Вукосава (Вука) Станислава	Лидија Василија (Вања) Љиљана Љубица			Косара Љубинка Брана Катица Вера
<u>ТАНАСИЈЕ (Таса)</u>	<u>БОРИС</u>	<u>ЂОРЂЕ</u>		<u>ЗАГОРКА</u>	
Сретен Олга Султана		Надежда	Душан Душанка	Бора Цања Кокан	
<u>ЈОРДАН</u>	<u>УРОШ</u>	<u>СТАЈА</u>	<u>ЗАМФИЛИЈА (Зана)</u>	<u>КОЈА</u>	
Војин Владислав Олга		Михајло Ђорђе	Коча Станислава Јелена		
<u>ВЕЛИЗАР</u>	<u>ВИДОСАВА</u>	<u>САВКА</u>	<u>ТОДОРА (Тода)</u>		
Александар (Арса) Драгутин (Драги) Радмила (Рада)		Ненад Вера Димитрије	Трајко Тома Душанка Часлав		
<u>МИЛАН</u>	<u>ВЛАДИМИР</u>	<u>СОФИЈА</u>	<u>БОРА</u>		
Драгутин Миодраг	Миодраг	Милица	Стојан		
<u>СТАЈА</u>	<u>ТРИФУН</u>				
Миомир Љиљана Бранислав	Стаја Лепосава				
<u>ЈАНАЋКО</u>					
				Десанка Драгица Ангелина (Нина) Миодраг (Бата)	

АНТАНАС (Таса) и ЈЕФИМИЈА (Фима) КАЛИМАНЧИЋ

ДР СРБОЉУБ ДИМИТРИЈЕВИЋ
Народни музеј Врање

О МУЗЕЈСКОМ ПРЕДМЕТУ

Можда не би било претерано рећи, између осталог, да је наше време - *време музеја*. Ни у једној другој епохи, веку, није било толико музејских институција као у овом нашем. Оне су у тој мери разнородне и разноврсне да измичу једној ваљаној систематизацији и класификацији, а самим тим и дефиницији или одређењу шта музеји јесу¹. Ако их набрајамо, неким случајним навођењем, тај низ је скоро неограничен: педагошки музеј, музеј морепловства, музеј уметности, инструмената, открића, фосила, биљака, ношње, фотографије, космичког истраживања итд. Скоро свака људска делатност, уметност и активност има свој музеј и поред оспоравања њихове важности² у нашем времену. Тешко је рећи зашто је то тако. Ствар стоји једнако као и са осталим битним обележјима наше епохе. Рецимо, наше доба се зове и *ашомско доба*, али атом је већ давно пре тога био откривен. Исто је и са ознаком *време информатике и комуникације* јер су и раније људи комуницирали и сходно томе преносили информације. Одговор можда лежи у све већем убрзању³ и протицању ствари, које проистиче из намере Модерног доба да само себи стално буде ново. Јер, оно је *modo* - модерно, где то *modo* значи - сада. И све што је сада, мора бити модерно, јер само при том поседује своју

-
1. И музеологија нам потврђује, да је до једне потпуне дефиниције и класификације музеја тешко доћи.
 2. Негирање музеја за рад тезе о "живом животу културних добара" је контрапродуктивно. Остављено да "живи" у амбијенту или у самој животној ситуацији, културно добро је, као и све ствари, осуђено на пролазност и трошење, а самим тим и на нестанак. Оно што доприноси да се културно добро отме од пролазности је - музеј. Друго је питање, када се ради о уметности, да ли она треба да се бави и учествује у свакодневном животу или треба да следи неки властити ток независно од свакодневних изазова.
 3. "Svijet prolazi brzo i stoljeće se ubrzava." G. Bashelard, PLAMEN VOŠTANICE, August Cesarec, Zagreb, 1992., 15.

актуелност. И све што је створено у модерној епохи, и ако је превазиђено, мора остати ново, како не би, у супротном, модерно у неким деловима било старо - модерна епоха не може поднети да буде стара. Ништа не може бити ту, а да притом не буде ново или стављено, схваћено и искоришћено⁴ на нови начин. Преко оваквог обележја епохе, можда треба гледати и објашњавати нарастање музеја у нашем веку. То нам говори и следеће одређење:

"Музеј је опште узевши установа, која прима и сабира предмете, када им из било којег разлога престаје потреба или понестаје могућност да служе битној оној сврси, због које су настали односно у виду којем су створени. (...). Музеј даје наиме предметима, који га у битности сачињавају, особен жиг, нарочито значење према одређеној сврси и својеврсним својим циљевима."⁵

Музеји, дакле, предметима дају неко ново место и ново значење у правцу трансформације предмета ка музејском изложку. Нова позиција нечега (онога што је за човека важно) је у складу са духом Модерног доба. Ради се о двострукој важности: да је ново и да је сам предмет вредан - важан. У овом складу, чини се, постоји и несклад. Човек, преко музеја и уз помоћ њега, као да граби, склања и реагује на оно што му се некако отело, од онога "да све буде ново". Док су у прошлости људи сакупљали вредне предмете да би их сачували од зуба времена, сада је потребно чувати их и од самих људи. Ипак, поставља се питање: шта је са самим стварима у свему томе?

С једне стране, ништа се не би могло учинити, а да предмети то не омогућују, то јест, ако као предмети, по својој бити, не могу предметовати на различите начине. При свему томе, они морају имати нешто што их држи. Оно што сваки предмет јесте - да је он ствар. Заправо, природа ствари је да стварнује на много (и предметских) начина. С друге стране, када је реч о музејима, што је још битније, и што објашњава тако велику њихову појаву јесте: *да је музејски изложјак много ближи својој суштини као ствар, него употребности и дашоси као ѕредмећ*. Музеји, дакле, једнаковредно чувају и предмете и оно што је људско - људе.

4. Искоришћавање је посебно добило на замаху када су економија и производња везале за себе науку. Модерна наука је онда кренула да открива што више, да отвара нове могућности не обраћајући пажњу на последице. Све је стављено у функцију рабљења и искоришћавања.

5. Pavao Vuk - Pavlović, DUŠEVNOST I UMJETNOST, Sveučilišna naklada "Liber", Zagreb, 1976, 35.

6. Наводе се различити разлози као одговор на људску побуду да сакупља ствари око себе, од генетских до оних који су у вези са страстима, емоцијама, сигурношћу, итд. Акценат је и у тим ситуацијама на човека, а не на ствари. Можда је боље све то сагледати преко заједништва човека и ствари. *Inter - esse* показује на једнакоизврност бити човека са бити света - ствари.

1. Ствар и предмет

То што се крећемо све брже и што смо у могућности да превалимо веома велика растојања може значити да смо изгубили близину а не да смо је брзином стекли. Ствари су изгубљене у оном моменту када су схваћене као пред - метности и пред - ручности, то јест, када је суштина ствари једино мишљена као употребност. Оне, иако нама тако близке, постале су нам далеке. Ипак "(...)" близу нам је оно што обично називамо стварима. Шта је, међутим, ствар? Досад је човек о ствари као ствари размишљао тако мало као и о близини.⁷

Хайдегер, заправо, види три типа досадашњег схватања ствари: "(...)" као носиоца својих својстава (*Träger von Eigenschaften*), или јединство осетилне разноврсности (*Einheit einer Empfindungsmannigfaltigkeit*), или као обликовану ствар.⁸ У првом случају, под ствари се подразумева скуп својстава око неког замишљеног средишта. При оваквом схватању, не могу се разликовати ствари и оно што то нису, јер, рецимо, жива бића нису ствари али имају својства (мада и њих у стварновању можемо узети као такве). Овим начином се елиминише и разлика између употребних и природних ствари. Код другог покушаја разумевања, ствари се тумаче као оно што делује на наше тело и чула. Њихово деловање није само на једно чуло, већ на више њих и истовремено, остајући јединствене као збир, целовитост или облик. Узимајући ствари као јединство осетилне разноврсности, ми тиме не долазимо до њих, већ само до осета помоћу којих покушавамо да их реконструијемо. Осетилност, заправо, посредује између нас и њих. "(...)" саме ствари су нам много ближе него сви осети.⁹ Утисци су неодвојиви од ствари и дати су истовремено као ствар-утисак. И у трећем виђењу, оне су обликована твар. Не постоји безоблична твар, већ је увек у неком облику. Облик одређује њихову постојањост. Ово важи за све ствари које се нама надају као природни, уметнички или употребни предмети. Међутим, овакво њихово противмачење, опет, их не захвата у њиховој пуној суштини. Оно покушава да њихову суштину објасни преко суштине произвођења оруђа. А опет, облик није одлучујуће код оруђа. Оруђе зависи од циља или оноге чему служи." "Служност" (*Dienlichkeit*) је суштинска карактеристика оруђа као оруђа.¹⁰ По Хайдегеру, почевши од Платона и Аристотела, западна мисао је погрешно све ствари и све присутно разумела као предмет производње. "Уместо *предмета* (*Gegenstand*) ми употребљавамо тачнији израз: *оно што излази на видело* (*Herstand*)."¹¹ Свака ствар: од крчага, гранитног

-
7. М. Хайдегер, МИШЉЕЊЕ И ПЕВАЊЕ, Нолит, Београд, 1982, 106.
 8. Мирко Зуровац, УМЈЕТНОСТ КАО ИСТИНА И ЛАЖ БИЋА, Матица српска, Нови Сад, 1986., 122.
 9. M. Heidegger, HOLZWEGE, Vittorio Klostermann, 1950., 18.
 10. М. Зуровац, ..., 124.
 11. М. Хайдегер, МИШЉЕЊЕ И ПЕВАЊЕ, 108.

блока, аутомобила, скулптуре, јесте то што се појављује у смислу да самостално стоји. "Самостално стајање обележава као нешто самостално. Као самосталност нечега самосталног, крчаг се разликује од предмета."¹² Ако ствар узимамо као нешто што је изашло пред нас, нама пред - метнуто, онда присутно не узимамо као ствар него као предмет, одређујући му суштину према нашим виђењима и циљевима.

2. Музејски изложак

Три традиционална начина схватања ствари, међусобно испреплетења, опстају до данашњих дана. Услед непогађања њихове суштине и захукталости Модерне да свему нађе сврху, примену, место и учини их стално новим, чини се да лежи разлог (али и исправност наше почетне констатације): *да је наше време - време музеја*. Музеји, донекле, омогућују да ствари стоје и буду ту мимо разноразних циљева, употребности, обележја места. Оне у музеју као да су решиле да буду то - ствари, без намере за даљом промени ради неке сврхе или да и даље служе сврси због које су настали. Музеји их сачувавају као такве. Крчаг у једном музеју стоји пре свега као крчаг.

Музеји су отворени јавности да би изложци пружили информацију о себи. Бит музеја - да је отворен - поклапа се са суштином ствари да се појављују на виделу. Сазнајни моменат - информација о отвореној присутности једне ствари је лишена и емоција. То јест, емотивност онога ко се информише је у другом плану или у делу отворене ствари и чистог естетског доживљаја без присуства жеље за употребом, поседовањем, итд. Музеј, било које врсте, не инсистира на емотивној јачини, уживању, свиђању, стављајући своје излошке у отвореност. По томе се разликује од храмова, позоришта или концертних дворана. Музеји желе да "(...)" свој постав и састав приведу што бољем схватању, што дубљем разумевању, (...)."¹³ Дакле, музејски изложак је стављен на место, пре свега, да као такав пружи информацију о себи. Нико, ни најозбиљнији верник неће обавити ритуални чин пред сакралним излошком у музеју. Изложци у њима постају нешто друго у односу на своје име. Тако је топ, оруђе из кога се пуца и са чим се ратује, али топ у музеју није такав топ него нешто налик томе, неко привиђење или слика. Столица у њему не служи за седење, као ни чаша за пиће или сат за информисање о времену. Сви изложци су у некој другој симболици - *музејској симболици* - једнаки. Сви су ту ради показивања своје отворености као ствари, или као нешто што су ствари на свој начин, што зовемо бильком, птицом, или цветом. "Нема сумње, да су предмети у свом музејском смештају по правилу и у првом реду ту, да се виде, да буду приступачни посматрању и да, колико је могуће, послуже знању и поуци, да прошире и продубе видокруг у правцу

12. Исто, 106.

13. П. Вук - Павловић, ДУШЕВНОСТ И УМЈЕТНОСТ, 36.

како индивидуалне тако и колективне свести.¹⁴ Али не само ради знања као знања, већ преко тог знања ка стицању свести о томе да су нам ствари најближе и да смо окружени њима. Музеји преко својих изложака, као присутних ствари, омогућавају да оне буду онакве какве јесу. Дозвољавајући им да буду такве, омогућавају нам непосредност са њима и близину - близост, а самим тим и близост са светом и са нама самима. Близост је супротна од похаравања и уништавања ствари, света и нас самих. Музеји нас уче на који начин треба живети као смртник на земљи, под небом, и пред божанством.

14. Исто, 40.

ДР РАДОШ ЉУШИЋ
Филозофски факултет Београд

ПОВОДОМ 120 ГОДИНА ОСЛОБОЂЕЊА ВРАЊА ОД ТУРАКА (говор)

Госпође и господо,

Држава је најзначајнија творевина у историји једног народа. Не постоји ни једна установа у којој би народ могао да се боље и сврсисходније организује и искаже своје стваралачке способности од државе. Зато је највећи циљ сваког народа, током повеснице, да створи државу, да је организује и да у њој живи. Онај народ који нема сопствену (државу), живи под окриљем друге државе, у блажем или тежем ропству, дели судбину владајућег народа, прима његове карактерне особине и уноси у своје национално биће најчешће негативне црте господаревог менталитета, бива спутаван и понижаван, а његови житељи постају грађани другог реда. Такав народ нагло заостаје у свом развоју или, у најбољем случају, једва успева да прати у културном и сваком другом погледу остале народе. Живети у другој држави подразумева заостајање, чамовање и пропадање.

У народу, као и у сваком човеку, постоје стваралачке снаге које замиру, ако немају прилику да се искажу. Та појава прати све поробљене народе, понајвише оне који живе у државама са лошим државним уређењем, као што је било Турско царство у последња два столећа. Векови ропства остављају несагледиве негативне последице на карактер и менталитет поробљеног народа. Са стицањем слободе не нестају те изузетно негативне особине, оне понекад трају деценијама, па и вековима. Њих се ослободити није лако, као што није нимало једноставно прихватити нове, у свету већ увеко убичајене и модерне погледе о друштву и држави на тако рањиво, неизграђено и запуштено национално биће. Ропске црте у менталитету нестају споро и тихо, модерне, које их замењују, крећу се најчешће истим током и истом брзином.

Срби су поносни што су први устали на Турке, први створили националну државу на Балкану, међу првим се ослободили феудализма у Европи, релативно рано уздигли своју државу на степен књажевства и краљевства и у много чему предњачили на балканским просторима. Ако хоћемо, а морали бисмо, да будемо хладнији и присебнији према сопственој прошлости, требало би да се крајем овог века и поводом овога и других јубилеја упитамо: да ли смо ми толико државотворан народ, колико смо у то себе убедили?

Почели смо да стварамо државу 1804. а довршили смо је 1918. године. Процес сувише дуг, па су у темељу такве државе узидани големи напори и неизмерне жртве многих поколења. Уместо српске државе створили смо југословенску, која се два пута распала, а судбина треће Југославије сасвим је неизвесна. Крајем 20. века Србија је враћена на стање пре 1918. године. Посматрано са становишта државности, осам, да не кажем пропалих, али сасвим сигурно узалудних деценија. Осам деценеја у празном ходу.

Срби опет немају државу, док наши суседи, иако су државе створили после нас, додуше у нешто повољнијим приликама, живе мирно у својим стабилним једнонационалним заједницама. Суседни народи су вештином сналажења, па и трпљења, када је било нужно и повијања, сачували своја национална и државна бића. Ми, који смо предњачили и служили им као узор, данас прилично заостајемо за њима; ми који смо били храбрији и борбенији, сада смо поражени и понижени; ми који смо давали смер и утирали стазу по којој су се балкански народи вешто кретали, спали смо на то да се данас на њих угледамо. Очигледно је да наши суседи нису понављали наше грешке. Ми се морамо суочити са сопственим заблудама, од којих је југословенска, по мом дубоком уверењу, највећа. Наши суседи се нису упуштали у сличне државотворне авантуре, и били су у праву.

Ево у чему је трагична судбина овог града и наше државе. Врање се помиње први пут 1093. и припадало је Византији, Бугарској и Србији. Пало је под Турке 1427. а ослобођено је тек 1878. године, на данашњи дан. Оно је било у саставу српске државе, потом југословенске, око 359 година, а у турском ропству 451 годину. Робовање је трајало скоро читав век дуже од слободе!

Требало би истаћи још једну чињеницу битну за овај град и његову околину. У средњовековној и нововековној српској држави Врање је било погранично место, на периферији која се граничи са Византијом, Бугарском, Турском, а данас Македонијом. Тај положај нимало завидан, изискивао је и изискује од Врањанаца вечити опрез на овим немирним балканским просторима. Дуго су, и сада су, Врањанци на граници, на бранику отаџбине. Таквом граду била је, а и данас је, намењена улога предстраже и споне са стрпским светом у Турској и Македонији. Добро уређене државе поклањају особиту пажњу пограничним местима. Да ли

је то случај са Врањем? Зар је потребно истицати, да се трагика наше државотворности огледа у томе што је Врање остало и даље погранично место, са улогом коју је добило одмах после ослобођења од Турака.

Све ово речено је да би се схватио историјски тренутак и неизмерни значај, када је у овај град ушла српска војска 19/31. јануара 1878. године у 9 часова. Командант Добровољачког батаљона Станковић, одмах је известио предпостављене да су их Врањанци дочекали грљењем и љубљењем. "Старци су плакали од радости, хрстили се и благодарили Богу што их је поживео да дочекају тај најсрећнији час у свом животу." Уистину је ослобођење најсрећнији час у животу појединца и у повесници народа.

Врање су ослободиле трупе Шумадијског корпуса којим је командовао генерал Јован Белимарковић, будући намесник краља Александра. У другом српско-турском рату, борбе за ослобођење Врања биле су најжешће и најкрвавије. Огромне људске и материјалне жртве пале су на обе стране, српској и турско-арнаутској. У појединостима око ослобођења нећемо се упуштати, али би требало споменути, поред Добровољачког батаљона још Београдску, Рудничку и Смедеревску бригаду. Први и Други артиљеријски пук и коњицу Прве шумадијске дивизије. У ослобођењу Врања истакла су се два наша потоња прослављена команданта - Радомир Путник и Степа Степановић, који су у овом рату стицали прва ратничка искуства. После крвавих борби за Врање, турска војска повукла се према Куманову, а наше трупе продрле до Грачанице, на Косову.

Други српско-турски рат, за разлику од Првог, трајао је кратко и за нас је био веома успешан. Тада успех умало да помуте наши ратни савезници Руси, који су Санстефанским миром уступили Бугарској део српских територија, па и Врање. То је учињено зато што је руски пут за Цариград ишао преко Бугарске, а не Србије. И кад нам је Министарство спољних послова Русије саопштило да прво иду руски, затим бугарски, па тек српски интереси, кнез Милан и ондашња наша дипломатија брзо су реаговали и променивши нашу спољнополитичку оријентацију, потражили су ослонац у Аустро-Угарској. Тада преокрет од покровитељице и заштитнице Русије према ретко наклоњеној нам Аустро-Угарској био је болан, али неминован. Кнез Милан и Јован Ристић, наш незванични представник на Берлинском конгресу, брзо и добро су схватили однос снага међу великим силама и српски брод усмерили су водама које су нам донеле корист. Уз подршку Аустро-Угарске успели смо да задржимо скоро све територије, па и овај леп град.

Велика источна криза (1875-1878) није донела српском народу оно што је желео - уједињење, али су Србија и Црна Гора постале независне државе са знатним територијалним проширењем. Ако узмемо у обзир ондашњу суревњивост великих сила уперену против, нама до тада увек наклоњене Русије, која је у овом рату ставила бугарске интересе испред српских, само нескромни Срби могу бити незадовољни постигнутим

успехом. Врањанце држим за скромне и вредне људе, који 1878. год. уписују у најзначајнију годину у својој градској повесници.

Ослобођено Врање оставило је најлепши утисак на прве посетиоце из Србије. Кнез Милан провео је цео други рат са војском, у шајкачи, са војничким чизмама, пуштеном брадом, замурдарен као какав ешкија. Он је заволео новоослобођене крајеве више него дотадашњу кнежевину, поклањајући им, као владар, особиту пажњу. Мита Ракић је писао да је: "Врање, најлепше место у Новој Србији", а Стојан Новаковић да је овај град оставил на њега утисак "какав није никаква друга варош у Србији". Житељи најужнијег града у Кнежевини наставили су да живе и дишу душом Марка Краљевића, како је тачно запазио један савременик. Није им било тешко да се прилагоде државноправном и друштвеном уређењу Кнежевине, а потом и Краљевине Србије и деле њену судбину до данашњег дана.

ВРАЊЕ, 31. јануар 1998. год

СЛАВИЦА СТЕПАНЕНКО
Народна библиотека Врање

СТО ДВАДЕСЕТ ГОДИНА ВРАЊСКЕ БИБЛИОТЕКЕ

Ове, 1999. године, Народна библиотека "Бора Станковић" у Врању прославља значајан јубилеј - сто двадесет година постојања.

Пчињски округ је, са још пет других на југу, са градовима Ниш, Пирот, Лесковац и Врање, тек после српско-турских ратова и Берлинског конгреса ушао у састав Србије. Та историјска чињеница објашњава заостајање од тридесетак година, колико дели оснивање читалишта у раније ослобођеним крајевима од оних у Старој јужној Србији. Овде, међутим, није реч о томе да јужњаке није занимала књига, ни читање, већ о непостојању неопходних историјских услова за њен опстанак. Те околности су, између остalog, имале и позитивно својство.

Новоослобођени крајеви поседовали су невероватну глад за свим новинама и потребу да у свему стигну, и по могућству престигну, раније ослобођене градове.

У тој журби, као није било времена да се све забележи, остави за наук потомству. Нема много аутентичних записа о првим књигама у Врању и Пчињском крају. Писао је о томе Јован Хаџивасильевић, мада више на основу казивања савременика, него из сопственог искуства. Ипак, његово сведочанство ваља узети озбиљно, јер у предговору своје књиге "Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у 19. веку" вреднује једино писање на основу података.

Највећи број сачуваних података сведочи о мукама богатих трговаца и занатлија да прокријумчаре и набаве књиге на српском језику пре ослобођења од Турака. Хаџивасильевић је оставио исцрпно сведочанство о периоду, од 1860. до ослобођења, 1878. године. Нажалост, најмање је писаних докумената о првим годинама Читалаштва у Врању, основаног 1879. године, само годину дана по ослобођењу од Турака. Тај датум, међутим, говори много. Говори, пре свега, о свести да је у то давно доба, књига била равноправна са свим осталим животним потребама. А књига

је у Читаоници врањској било мало - 25 дела у 27 томова, према извештају окружног начелника од 20. јуна 1880. године. Читаоница је била претплаћена на 24 листа и часописа, домаћих и страних.

О раду Читаонице до Првог светског рата знамо веома мало. Библиотеке, иако слове за верне чуваре писане речи, поседују мало података о себи. Нажалост, ни Библиотека врањска није изузетак. Оно мало писаних трагова што се ипак нашло у архивама сведоче о томе да су књиге биле нешто драгоцене и вредне. Наиме, књиге којих је, тврди Хаџивасиљевић, било у трговачким кућама више него ма где, Врањанци су, као и оружје, држали на истакнутом месту у намештеној гостинској одаји на рафу. По томе знамо да су се Врањанци књигом поносили и хвалили, баш као и оружјем.

Мало, међутим, знамо о раду читаонице, књижном фонду и људима који су у Читаоници радили. Остаће не забележена имена пионира врањског библиотекарства, без којих Библиотека не би била оно што је данас.

Истражујући Архиву Југославије и Архиву Србије, аутор ових редова је нашао податке о раду многих сеоских читаоница у врањском крају - у Градњи, Тибужду, Требешињу, само о Читаоници врањској - ни словца.

Можда период између два светска рата, од 1919-1941. године и није био најблиставији у раду Библиотеке, али о том периоду имамо највише података, захваљујући, између остalog, и нашем суграђанину, покојном Ристи Симоновићу, који је писао о раду Врањске грађанске касине у истоименој публикацији, објављеној у Врању 1982. године.

2.

Грађанска касина је наставила рад Читаонице и била претеча данашње Библиотеке. Она је била духовно стециште грађана, трговаца и занатлија, не само интелектуалца. Упркос критикама на рачун елитизма које су више идеолошке него културолошке природе, не може се порећи огроман утицај Касине као културног језгра на свеукупни живот града.

Плакати и позивнице, сачувани у Завичајној збирци Библиотеке, сведоче о најразнороднијим активностима Касине, од књижевних и здравствених трибина, предавања о актуелним темама, вечери класичне музике, до забавних вечери и маскенбала са којих је приход ишао у доброворне сврхе.

Једина институција те врсте у Врању и читавом округу, Грађанска касина, је попут жиже прикупила сав креативни свет у граду. У њеном окриљу рођене су све будуће институције културе: позориште, певачко и спортско друштво, и покренуте локалне врањске новине, 1931. год.

Кубурећи стално с простором, због чега су многа предавања одржавана у сали Хотела "Врање" и Начелства, Управа Касине је одлучила да сазида Дом грађанске касине. Априла, 1921. у Врањском гласнику је штампан проглас за прикупљање паре за његову изградњу. Иако

се Касина бавила разним видовима културне делатности, ипак је библиотечкој делатности посвећивала највише пажње. Рат је априла, 1941. осујетио изградњу, а прикупљени новац је остао заробљен код Поштанске штединице у Београду.

Од оснивања Читаонице, до данашње Библиотеке, ова институција културе је променила десет просторија у граду, од Харемлука и Начелства до Радничког универзитета, Занатског дома и Џиврићевог дућана, да би се скрасила на једанаестом месту, за Библиотеку зиданом простору Центра за културу.

Сан о сопственој згради за Библиотеку остварио се после више од 60 година. Ко зна да ли би се остварио, да о томе нису сањали пре толико година заљубљеници у књиге и читање окупљени у Грађанској касини.

Посебан фонд у данашњој Библиотеци чини преко 1000 књига из Грађанске касине. То је трећина фонда Касине, јер Риста Симоновић у поменутој публикацији каже да је 1941. године, када је рат прекинуо њен рад, Грађанска касина имала преко 3000 књижевних и научних дела.

Печат Грађанске касине који се, такође, чува у Библиотеци, носе углавном књиге Српске књижевне задруге, у чијем су издању најпознатаја дела светских класика попут Толстоја, Тургењева, Достојевског. Међу њима, нажалост, нема књиге са редним бројем један, прве у Књизи инвентара. Претпоставља се да је две трећине фонда остало код несавесних чланова Читаонице, али и код несавесних чланова Управе којима су уочи рата књиге дате на чување, а један број дела руских писаца изгорео је на ломачи 1948. године на тргу код старе Апотеке, недалеко од данашњег Музеја. Недужни писци су по ко зна који пут страдали плаћајући данак нетolerантности и заслепљености политиком. О томе, наравно, не постоје писани трагови, јер се сви по мало стидимо таквих поступака. Постоје само усмена казивања и нада да нећемо поновити ту грешку да на књигама искаљујемо бес, ма чиме он био изазван и ма колико био оправдан.

Први писани податак о обнови Читаонице после Другог светског рата налази се у Записнику са Седнице пленума Градског народног одбора, састављен 1. јануара, 1945. године у Врању. Пленум је донео Решење по коме о Народној читаоници треба да се стара Градски НО Одбор, коме се налаже "да у споразума са Агит - пропом, организује преглед књига Народне читаонице."

Записник о прегледу књига није сачуван, па не знамо да ли је овом приликом било селекције са идеолошког становишта.

Осим што су огледало града, библиотеке су аутентична историја друштвених и политичких прилика. Однос према књизи и библиотеци верно говори о развијености једне средине. Ако пажљиво анализујемо разнолике видове пратећих делатности Библиотеке, или њену набавну политику, на пример, можемо сазнати многе појединости о једном раздобљу.

У време мање издавачке продукције библиотеке су, па и врањска, набављале готово све што је објављивано. Срећног ли времена! А књиге су штаппане по неким другим, тада важећим правилима - у већем тиражу, лепо опремљене, са предговором, са поговором и белешком о писцу. О њиховој изврсној занатској изради сведоче и дан данас добро очувани примерци.

Кад је о чувању књига реч и ту се може говорити о утицају времена - сиромашније време тражило је брижљивије опходење са књигама. Време благостања, међутим, доносило је благо речено нехajни однос према њима. Књиге су враћане са закашњењем, оштећене, или се у најгорем случају уопште нису враћале.

Нажалост, упоредо са осипањем књижевног фонда, расла је цена књига, па је све мање књига куповано за Библиотеку. Истовремено је, шездесетих година, у Врању због изградње првих фабрика, нагло повећан број становника, па је Библиотека била све даље од минимума стандарда у библиотекарству - књига за становника општине. Та наизглед непремостица препрека отклоњена је тек у периоду од 1983-1987. године, када је посредством тадашњег СИЗ-а за културу, набављен чак и за данашње прилике огроман број од 27000 књига. Фонд књига у Библиотеци "Бора Станковић" нарастао је од 54000 на 81000 књига.

Данас Библиотека, упркос богатом фонду од 112 000 књига, не испуњава стандард, 1,5 књига за становника општине.

У свим осталим елементима она је достигла ниво модерне, веома развијене Библиотеке - по броју огранака, организацији рада, стручном кадру и месту које ова институција културе заузима у култури града и округа.

Наиме, Библиотека има пет огранака који изузев Одељења у Врањској Бањи, имају одличан простор са читаоницама и представљају културну оазу. Библиотека је аутоматизовала свој рад увођењем програмског пакета БИБЛИО и сврстала се у ред најmodернијих библиотека у Србији.

Ова Библиотека је једна од ретких којој је поверено да буде матична за два округа - Пчињски и Косовско-поморавски. Она сисматски прати, проучава и настоји да допринесе бољем раду 11 општинских библиотека са 36 огранака и 85 школских библиотека на свом матичном подручју.

Овако модернизована, компјутеризована Библиотека ће личити на све остале велике библиотеке. Оно по чему ће се једино разликовати је Завичајна збирка, чијем раду посвећујемо много пажње. Уосталом, један од битних разлога да ова институција оснује аутоматску базу података и уведе кориснички програм јесте управо тај, да библиотекари уместо административних послова, више времена имају за рад са читаоцима. Осим тога, компјутеризовани рад значи могућност претраживања и бржег налажења потребне књиге. То је почетак остваривања сна о библиотеци као информативном центру. Нема лепшег поклона за 120. рођендан Библиотеке "Бора Станковић" у Врању.

ДР ЈОВАН ЈАЊИЋ

ДОПРИНОС ИСТОРИЈИ СРПСКЕ УСМЕНЕ НАРОДНЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Др Љубиша Рајковић Кожељац: *Лирске народне јесме југоисточне Србије*,
Институт за проучавање културе Срба, Црногораца, Хрвата и Муслимана,
Приштина, 1997.

Већ у првој реченици своје књиге *Лирске народне јесме југоисточне Србије* аутор, др Љубиша Рајковић објашњава своје побуде приступања свеобухватном изучавању лирске народне поезије, која је настајала и живела на староштокавском дијалекту српског језика, на просторима југоисточне Србије. Он каже: "И поред извесних запажених покушаја (...) народна поезија југоисточне Србије није до сада у довољној мери систематски и стручно ни истражена ни проучена." И доиста, прави је био тренутак да се приступи таквом амбициозном и, морам казати, нимало лаком задатку. Огромна је литература о овој поезији (збирке песама, фолклористичке и етнографске студије, узгредни записи стручњака других научних усмерења и сл.) настала до овог тренутка. С друге стране, познато је да данас, брже него икада, ова поезија нестаје. Објављују се последњи њени записи, последње збирке песама.

Све су то били разлози за писање једне синтетичке студије о овој поезији у којој би она била анализована и вреднована као књижевна, уметничка чињеница. А наша наука о народној књижевности није у овом часу могла имати погоднију и компетентнију личност за овај задатак од др Љубише Рајковића - због његовог вишедеценијског рада на бележењу и проучавању ове поезије и због његовог свестраног књижевног и лингвистичког образовања. И он је тај задатак извршио, можемо рећи, изванредно, веома студиозно, акрибично - на ниво докторске дисертације.

Управо о његовој недавно објављеној дисертацији и желимо, да би смо је представили јавности, проговорити у овом осврту.

Своја разматрања народног лирског песништва југоисточне Србије аутор је изложио у књизи која има следећа поглавља: Увод (9-24), Поме-

ни народног певања у југоисточној Србији (25-27), Записи, збирке и записивачи (29-55), Досадашња проучавања народне лирике југоисточне Србије (57-89), Врсте лирских песама (91-233), Утицај суседних крајева (235-254), Однос усмене и писане књижевности (255-279), Језик, стил и стих (281-357), Народне песме и друге уметности (359-366), Певачи и казивачи (367-380), и Прилози (381-426).

* * *

У Уводу, поред указивања на потребу да се детаљније и критичније испита народно песништво југоисточне Србије, аутор сажето а са обиље података, говори о географским и антропогеографским одликама југоисточне Србије, о њеној историјској прошлости, о становништву, о етничким варијететима, и струјама у њој (моравско-вардарској, косовско-метохијској, шопској, динарској, тимочко-браничевској и др.), затим о привреди и занимањима људи, о културним и просветним приликама, о дијалекатском говору - једном речи о укупности живота на тим просторима који је изнедрио народну поезију са изванредним уметничким квалитетима.

Регистровао је, у посебном поглављу, прве и све потоње помене и податке о поезији тих предела - од византијских извора до путописних и других записа с краја XIX века. Овде су на једном месту, хронолошки, дати најважнији извори (махом путописни) у којима се налазе подаци о песмама, певачима, приликама у којима се певало, о игри и музичи којом је била праћена песма и сл.

Аутор полази од изречене констатације у нашој науци о народној књижевности да је југоисточна Србија једна од области у којој је било највише услова за живот усменог песништва, посебно у XIX и XX веку, и да су ту записани најбољи примери српске народне лирике.

Проблему досадашњег записивања и објављивања лирских народних песама на овом подручју посвећено је, у овој књизи, посебно поглавље. У њему су, од Вука Карадића, који је први записао и објавио једну песму (*Девојка са три љубавника*) из староштокавске дијалектске зоне у својој *Малој славено-србској џеснарици* 1814. године, до данашњих дана, наведени многобројни делатници на пољу бележења и објављивања ове поезије. То су били научници, учитељи, свештеници, разни чиновници и други писмени и учени људи. Ту су подаци о публикацијама (библиографски дати) у којима су објављиване песме, затим о збиркама и антологијским изборима песама и сл.

Закључујући ово поглавље са 1990. годином, он истиче да је узео у обзир углавном све што је о лирској народној поезији записано и објављено. Његов је закључак, после увида у сву ту грађу, "да је усмена лирика овог дела Србије веома богата (једна од најбогатијих на Балкану) и да је у приличној мери и забележена (...). Такође је лако могло да се уочи да ова лирика, као и лирика других крајева, обилује варијантама и да

међу записаним има доста понављања. До тих понављања долазило је највише услед необавештености тих записивача."

Упоредо са праћењем записивања и објављивања лирике југоисточне Србије, аутор је сагледавао и резултате њеног стручног и научног проучавања. Могао је утврдити да неког озбиљнијег рада на том плану до пред крај XIX века није било, када је, захваљујући етнографском одбору Српске краљевске академије у Београду, дошло до интензивније систематске активности на прибирању, сређивању и објављивању ове поезије, нарочито у пределима који су тек ослобођени од Турака. На по који објављени научни рад о овој поезији могло се наићи и тада, нарочито када је било речи о етнолошким и фолклористичким истраживањима.

Аутор је установио да ни у првој половини XX века није било радова који би били искључиво посвећени лирском песништву. Такви радови - студије, књиге, а особито реферати и саопштења на конгресима Савеза удружења фолклориста Југославије, јављају се тек после Другог светског рата. Он је подвргао пажљивој анализи и оцени доступне прилоге у стручној и научној литератури који су за предмет имали лирску поезију југоисточне Србије, хронолошким редом - од радова, на пример, Јована Хаци-Васиљевића (*Лазарице, српски народни обичај*) из 1890. године до прилога Томислава Милковића (*Овде има ћанка Стана*, Стремљења, Приштина, 10, 11-12, 1991, чији је поднаслов *Народне јесме и обичаји у југоисточној Србији - Лазарице из Сурлице у Пчињи*), па је на основу тога и могао да закључи "да свестранија и дубља истраживања и проучавања тек предстоје, но ово што је до сад на том пољу учињено добра је основа управо за такве подухвате".

Таквог подухвата он се и прихватио и окончao га веома успешно, на корист нашој науци о усменој народној књижевности.

* * *

Централно и најобимније поглавље у књизи је о врстама лирских народних песама, односно о њиховој тематско-мотивској разноврсности и богатству. Југоисточна Србија је једна од оних јужнословенских области у којој је било највише услова за настанак и живот усменог народног песништва од давнина, па до XIX и XX века, када је и било његово врло интензивно бележење и сакупљање. Оно се сачувало у изворном облику, у усменом преношењу такорећи до данашњих дана. А певало се у разним животним приликама, како аутор каже: "Готово сваки корак људски био је праћен песмом, понајчешће лирском. С песмом се устајало, с песмом се легало." Песма је, може се рећи, обухватала човеков живот у тоталитету. Отуда и толика разноврсност тема и мотива, па и облика у којима је тај живот песнички транспонован.

Најбоље се то може показати ако наведемо називе врста и подврста које је аутор својом анализом, својим проучавањем, обухватио: Обредне песме (коледарске, божићне, водичарске, вучарске, ранилачке, лаза-

ричке, јермијашке /јеремије/, марковске /марковданске/, Ђурђевске /Ђурђевданске/, великденске /ускршње/, спасовданске, краљичке, додолске, крстоношке; Обичајне песме (светосавске, здравице, тужбалице); Верске песме (митолошке, хрићанске); Посленичке песме (копачке, жетелачке /жетварске/, пастирске, пчелске /пчеларске/); Љубавне песме; Породичне песме (песме о односима међу члановима породице, успаванке, стрижбарске, печалбарске и војничке) и Родољубиве песме.

Како се види, аутор је углавном прихвато класификацију лирских народних песама која је уобичајена у нашој науци о народној књижевности, односно потврдио је на разматраној грађи све врсте и подврсте ове поезије. И ту се нема шта приговорити. Таква раздеоба песама омогућила му је да анализује, оцени и вреднује (а често и превреднује) највећи број песама насталих на овом подручју Србије. Можда би смо могли узгред да приметимо да је требало издвојити партизанске народне песме као посебну подврсту родољубивих песама. (Аутор иначе користи овај назив и узима у обзир резултате досадашњег проучавања овог најновијег слоја нашег лирског народног певања.) Ове песме, истина, имају наглашену родољубиву црту, али се од њих и битно разликују.

Чињеница је да се ова поезија профилисала у посебан вид народне поезије, са властитим светом мотива, тема и ликова, и са специфичним стилско-изражајним и језичким одликама, као тип наше ангажоване, функционалне и естрадне поезије.

Све врсте лирских песама (и њихове подврсте) аутор је детаљно проучио. Он најпре даје услове (економске, социјалне, историјске, породичне и друге) у којима је настајала одређена врста песама, у којима је она живела, преносила се, мењала, добијала нове варијанте и сл. У ту сврху аутор се увек користио етнографском литератуrom, често цитирајући и дуже пасаже из ње. Посебно је значајно да истакнемо да је он многе песме и настанак њихових варијанти пратио од првих записивања, уочавајући све промене кроз које су оне пролазиле. Говорећи о животу песме, о њиховој мени, он, свакако с правом, констатује да: "сваки нараштај има и своје, потпуно нове песме, које се све више певају науштрб старијих. У питању је, дакле, не само нека врста претакања него и заменјивања". Или: "Песме су (...) као и људи, као и нараштаји, пролазне: једне одлазе, друге долазе". Код свих врста песама уочавао је и њихову метрику и мелодију, а разматрање је увек сводио на синтетички закључак, општу оцену о уметничкој вредности дотичне врсте. Тако, на пример, о љубавним песмама закључио је: "Осим мотивског богатства, љубавне песме југоисточне Србије одликују се богатством језичко-стилски, изражајних средстава, изнијансираношћу (а често и префињеношћу) поетског изуста, метричком разноликошћу и мноштвом изузенто лепих песничких слика, изнад свега искреношћу у исказивању осећања и снажном емоционалношћу. Те песме, гледано у целини, иду у сам врх српске усмене лирике."

Када разматрамо љубавну лирику у појединим областима југоисточне Србије, где она иначе има одређених специфичности, др Рајковић високо вреднује, на пример, врањску љубавну песму. О њој надахнуто пише: "Посебно место, у овом делу наше земље у том погледу свакако припада Врању, односно врањској песми. Ако по ичемо, Врање је у Југославији, па и шире, познато управо по љубавној народној песми, која га је прославила (можда је Врање само друга реч за песму и појање!). С обзиром на такву питомину врањског душевног поднебља, вероватно да није ни мало случајно што је то поднебље изнедрило писца који је био песник и кад је писао у прози - Борисава Станковића, који у целокупном свом књижевном раду (и у причи, и у роману, и у драмама) готово да није писао ни о чему другом дали само о темама с љубавним мотивима."

Аутор за многе врсте лирских народних песама, нарочито за обредне и обичајне, констатује да су до сада биле предмет интересовања мањом фолклориста и етнографа, те да се мало њих, готово нико, није позабавио њиховим књижевним аспектом, да их нису видели као уметност речи. Због тога су њихова садржина, њихова емоционална потка, лепота песничких слика, њихов језик остали несагледани.

И доиста, тек је овај аутор о лирици југоисточне Србије са овог аспекта дубље, и што желимо нагласити, компетентније проговорио.

* * *

Разматрајући пак лирско усмено песништво југоисточне Србије са аспекта његове аутономности и изворности, аутор у посебном поглављу анализује везу овог песништва са народном лириком суседних крајева, прати утицаје које је оно отуда трпело. С обзиром на то да се подручје југоисточне Србије налази у средишњем делу Балканског полуострва, то се и утицаји на народно стваралаштво, због, пре свега, живог кретања и мешања становништва, морали да буду врло живи и интензивни. Разуме се, они су били узајамни.

Др Рајковић је установио: "Готово да нема ниједног познатог мотива из усмене народне лирике југоисточне Србије а да није опевана и у усменој лирици из других српских крајева, као и у усменој лирици Бугара, Румуна, Македонаца, Грка, Албанаца, Црногораца, Муслимана, Хрвата итд. "А отуда су и долазили утицаји. Аутор указује на посебно живе утицаје који су били из Шумадије и западне Србије, из истојезичне поезије, а говори и о Вуковим збиркама народних песама којих је било на овим просторима, па и у оним крајевима који су били најдуже под турским ропством.

Утицаји (прожимања) су се огледали како у тематско-мотивском, тако и у стилском и језичком погледу, а такође и у версификацији и мелодији.

Упркос свему, лирско песништво ове области сачувало је своју аутономност, своју самосталност. Зато аутор и закључује ово разматрање констатацијом: "Кад се узму у обзир сви утицаји које је усмена лирика суседних крајева извршила на усмену лирику југоисточне Србије, може се рећи да ти утицаји, у целини гледано, ипак нису тако велики. Стога они нису могли битније да утичу на оно што чини самосвојност лирског народног песништва југоисточне Србије."

Следећи данас све раширеније схватање о два тока књижевног стваралаштва, усменог и писаног, али и о њиховој међусобној повезаности, прожимању, међуутицају, стимулисању и дестимулисању, аутор је, на грађи коју прожима књижевност настајала на просторима југоисточне Србије, то детаљно испитивао и дошао до вредних закључака. Том проблему је посветио посебно, овеће поглавље. Интересантно је истаћи да и сам аутор као стваралачка личност у себи спаја, за овај аспект проучавања, важне црте: заљубљеник је у усмену народну књижевност, њен је велики познавалац, али и делатник на пољу ауторске, писане књижевности. Са овом књигом управо се појавила и његова збирка хајку поезије (*Небо у кладенцу*, Књижевна заједница "Вељко Видаковић", Ниш, 1997.), која и својим насловом потврђује изнету констатацију. А о раније изашлој књизи, збирци *Успук* ("Слобода", Иванград, 1988.), сам каже да је надахнуће нашао у тимочким баснама.

Детаљније и аргументованије него било ко пре њега, а са уважавањем је консултовао сву претходну литературу о томе, у овом поглављу говори о "присутности" усмене народне лирике и њеној стилогености у књижевном делу наших класика са овог простора - Боре Станковића и Стевана Сремца, али и младих, савремених песника, какви су Драгољуб Златковић, Зоран Вучић, Томислав Н. Цветковић, Јосиф Стефановић, Томислав Мијовић, Зоран Милић, Власта Младеновић, Власта Н. Ценић, итд. Овде бисмо још додали, данас познато песничко име из Врања, Мирослава Михаиловића-Церу и његову збирку песама *Мешла за њо кућу* (Матица српска, Нови Сад, 1993), где је веома срећно у песничке сврхе послужио врањски дијалектски говор и врањска народна песма.

Истичемо да је аутор сасвим правилно уочио да писана књижевност може понекад и дестимултивно да делује на народну песму, у случајевима када је песник из народа, изједначавајући поезију с римом (и римовањем) и по угледу на то, почeo и сам да ствара. "Тако је он почeo да спасава песме с обавезнотим римом. Нема силе која би данас тога 'песника', стихоклепца, разуверила, објаснила му и убедила га да не валья тако радити, те га одвратила од тежње ка обавезној рими. Отуда данас у ново-компонованој 'народној' музичи (у песмама 'на народну') толико шунда, кичераја, крајњег неукуса..." - такорећи са огорчењем пише др Рајковић.

Најчешће је сусрет двеју поетика, поетике усменог и поетике писаног стварања, био срећан и стваралачки продуктиван. На примеру Боре Станковића аутор то потврђује, па и у вези с тим и закључује: "Врањско

усмено песништво у стваралаштву Борисава Станковића није никада пуки спољни украс, сирови и банаљни, површни фолклоризам (...) но је увек функционално употребљено, у складу са суштинским законитостима уметничког стварања. Оно, дакле, није никаква инкрустација, никакав уметак, никакво страно тело у организму пишчеве речи, но нешто што извире из ткива самог пишчевог литерарног ткања, и то на један посве природан и спонтан начин, као што се из пупољка помаља цвет."

Ово мишљење може се прихватити и као општи закључак о разматраном проблему - проблему односа усмене и писане књижевности настајале на просторима југоисточне Србије.

Уверен да су "лингвистичка, стилистичка и версификацијска изучавања народне поезије, као и оне тзв. уметничке, један од нужних предуслова ближег упознавања с том поезијом" - аутор приступа сагледавању језичко-стилских и версификацијских карактеристика и специфичноси народних лирских песама југоисточне Србије. Његово је уверење, такође, да "резултати језичко-стилских и версификацијских истраживања усмене народне лирике једнога краја омогућавају и нека компаративна сагледавања (успостављање паралела) особито када је у питању усмена лирика суседних крајева, а истовремено пружају целовитији увид у поетику усменог твораштва уопште."

Полазећи од таквих постулата, као и од мишљења Матије Бећковића које узима за мото свог разматрања проблема ("Дијалекат није странпутица, него пречица до звезда"), аутор, будући својим лингвистичким образовањем за то припремљен, приступа детаљној, минуциозној анализи језика, стила и стиха народне лирске поезије југоисточне Србије.

На око 40 страница разматра лексичке, фонолошке, морфолошке и синтаксичке посебности народних песама из свих језичких зона овог дела Србије, па закључује: "Из мноштва наведених примера (којих је могло бити и више) види се да је језик лирских народних песама југоисточне Србије веома широк, контаминиран многим варваризмима (међу којима највише има турцизама). Изражајна снага тога језика, међутим, тиме није умањена, напротив. Присуство многих дијалектизама, локализама и речи страног порекла доприноси живописности самих песама, њиховом језичком колориту и, у целини, њиховој уметничкој вредности, јер су те лексеме готово свакда употребљаване веома функционално (пробрано, дакле, и стилски дотерано)".

Овај део је заокружена студија, може се рећи прва у нас, о тој проблематици.

У досадашњем проучавању народне лирике југоисточне Србије, као и српске лирике уопште, најмање је пажње посвећивано њеним стилским одликама. Интересовање је било усмерено мањом на њихов тематско-мотивски, предметни слој, као и на контекст настанка и живота, на певаче и казиваче, на промене и варијације и сл. Др Рајковић међу први-

ма, а овако детаљно свакако први, анализује ову поезију, свестан да "није лако ни једноставно разабрати се у дубље уметничке поруке песама, у њихов активан смисао, у њихове архетипске слојеве и у све оно што је у њима запретано, али што је жива жишака њихове белетристичке и општесрдске, хуманистичке вредности." Кључ за улажење у "скривени смисао" он види у примени лингво-стилистичке методе, којом може открити "постулате њихове валидности како на естетском (чисто литерарном, уметничком) плану тако и на информативном, комуникацијском, социолошком, општем, семиотичком и когнитивном плану".

Из његових језичко-стилских анализа песама, изведенних са смислом да се уочи сваки детаљ који доводи до уметничког учинка, проистекле су констатације да је стил лирских народних песама југоисточне Србије у општем погледу подударан са стилом народне лирике из осталих крајева Србије, односно штокавског говорног израза, али што је и разумљиво, и са одређеним посебностима, које проистичу, како он закључује, "из известних специфичности менталитета самог живља југоисточне Србије (...), из дијалектског карактера језика тог живља, његовог географског размештаја, хетерогености етничког састава, спољних утицаја и других фактора".

И када анализује стих ових песама он констатује да је у глобалу гледано, "грађен према систему метричких правила која, иначе, важе у народној лирици створеној на српскохрватском језику, и не само на њему", да је разноврстан, често избрушен до савршенства и да је "једна од највећих драгоцености наше усмене поезије уопште".

Однос народне песме и других уметности такође је био предмет истраживања у докторској дисертацији о којој говоримо. Показано је, више у виду скице, повезаност лирске народне песме са простора југоисточне Србије са другим облицима уметничког изражавања - са игром, пре свега, али и са музиком, са сценском уметношћу, са сликарством (посебно са фрескосликарством и иконосликарством).

Образложен је и прихватљив закључак до којег је аутор дошао разматрајући реализацију народне песме и других уметности: "да је лирска народна песма југоисточне Србије са музиком и игром од давнина у чврстом узајамном односу и да је синкретизам ових уметности у фолклору овог подручја наше земље очуван у оној мери у којој и саме те уметности."

Можда је била прилика да се у овом контексту анализује и однос, односно, повезаност и испреплетеност лирске народне песме и других облика усмене народне књижевности - епске песме, енigmoloшких и паремиолошких облика, па и драмских - онако како је то, више узгред, аутор учинио када је (с. 180) уочио да се део једне народне песме јавља и као народна загонетка, као и примере када поједини стихови имају пословичко, афористичко значење и смисао.

Већ на почетку поглавља о певачима и казивачима аутор констатује да њима, певачима и казивачима, припада највећа заслуга што су многе песме сачуване, што су отргнуте од заборава. Старовремска песма је већ

ствар прошлости, изобичајена - носталгично запажа аутор - надвладао је данас "народњачки" шунд, кич најгоре врсте којим се храни скоројевићки, малограђански укус. Нестали су услови, нестало је амбијент који је погодовао лирској народној песми. Но, и поред свега, у југоисточној Србији се и у данашње време појављују збирке изворних народних песама. Аутор наводи три такве (Славољуб М. Обрадовић: *Бело ћеро на језеру*, Ниш, 1987; Власта Н. Ценић: *Кладенче*, Дољевац, 1990. и Љубиша Рајковић: *Јајдо ћолубаћо*, Зајечар, 1991.) Њима би се могла придржити и збирка аутора ових редова (*Ођрејала месечина*, Врање - Приштина, 1997, која је иначе настала 1987. године).

Са пуно појединости представљен је рад записивача песама и њихова искуства са информантима, певачима и казивачима песама. Низ је ту запажања битних и за реконструкцију стваралачког процеса народних уметника, а дати су и подаци о најистакнутијим међу њима. Поред својих личних запажања о бележењу народних песама и певачима дато је и више фрагмената из фолклористичке и етнографске литературе који осветљавају ову проблематику.

У тежњи да увек буде потпун у својим разматрањима, он поглавље о народним певачима и казивачима завршава констатацијом: "И поред свга што смо овде изнели (а тога је могло бити и више), ваља признати да је о певачима и казивачима лирских народних песама с подручја југоисточне Србије, у целини гледано, сачувано, ипак, мало података, тако да се о њима, све скупа, не зна много. Подаци које су о неким својим певачима и казивачима пружили поједини записивачи утолико су драгоцености."

Важно је на крају да истакнемо да су Прилози, као и додатак књизи, веома информативни. Чине их Објашњења коришћених скраћеница, Литература и извори и Резиме на немачком језику. Донет је попис од око 560 библиографских јединица стручне литературе: књига, антологија, часописа, годишњака, повремених издања, важнијих рукописних збирки и радова и друге грађе.

Овде је свакако било места (а потреба је несумњива) да се донесе регистар коришћених појмова и наведених имена, што би олакшало коришћење ове књиге, иначе крцате подацима.

* * *

У закључку овог осврта можемо сумарно констатовати да књига др Љубише Рајковића Кожельца, *Лирске народне ћесме југоисточне Србије* пружа у овом тренутку најпотпунији увид у проблематику народног лирског песништва на тлу југоисточне Србије, осветљавајући га са књижевно-историјског и књижевно-теоријског аспекта. Као таква, она без сумње значи крупан допринос историји српске усмене народне књижевности и, сигурно је, да ће за свако даље проучавање овог вида стваралаштва на српском језику бити незаobilазна.

Др СТАНА СМИЉКОВИЋ

**ДР ЈОВАН ЈАЊИЋ: УСМЕНА НАРОДНА КЊИЖЕВНОСТ
- МЕТОДИЧКО-НАСТАВНИ АСПЕКТИ, ЗАВОД ЗА УЏБЕ-
НИКЕ И НАСТАВНА СРЕДСТВА, БЕОГРАД 1998.**

Књига *Усмена народна књижевност* представља још један корак даље ка одгонетању тајни наше народне књижевности. Реч је о књизи која са методичко-дидактичког аспекта разматра проблеме везане за народну лирску поезију и прозу. Проф. Јањић полази од добро познате поделе лирске поезије истичући да је то интимни дневник човекових расположења и осећања. Као израз најдубљих и најсуптилнијих емоција,стале су песме бола, болести и патње не само србијанског човека, већ и свих народа балканске ветрометине. Поједини стихови тих песама могу се поредити са најдраматичнијим сценама трагедија и балада старохеленске књижевности.

Одељак књиге о лирским народним песмама врањскога краја представља виђење аутора или и његов истанчани укус у избору најбољих примера и истицању елемената који својом уметничком снагом опчињавају и данашње читаоце и тумаче. Неке од тих песама ушле су у антологије српске и југословенске лирике, а неке у наставне програме, те представљају школску или домаћу лектиру за ученике основних или средњих школа. Истовремено, тврди проф. Јањић, ове песме одсликавају душу јужносрбијанског човека који је патње и несреће упорно негирао стварним или измаштаним лепотама као што је ова опевана у следећим стиховима:

"Кад запева старија
девет села слуша;
kad заигра млађија,
девет села гледа."

Лирска народна поезија своје најбоље стихове изаткала је у песмама насталим на дијалектским говорима јужне Србије. Њихова мелодија заокупљала је пажњу музиколога и фолклориста, али, како истиче проф. Ја-

њић, тих песама са потврђеним естетским вредностима има мало или нимало у програмима за основне школе. А може их бити, нарочито у раду додатне наставе српског језика, при пручавању архаизама, у раду на диференцијалној граматици или уочавању особености стваралачког и књижевног рада писаца који су говор дијалекта удахњивали својим јунацима.

Аутор је детаљно анализирао наставне планове и програме за основну школу, изнео распоред обраде лирске поезије од I до VIII разреда, а уз то иде констатација да избор чине антологијске песме различитих жанрова. Оне, правилно интерпретиране омогућавају ученицима да се поступно упознају са народним животом, његовим мудростима и психологијом опстанка.

Други део књиге садржи књижевно-теоријски и методички приступ народној поезији. Ови књижевни жанрови јављају се, како у школској, тако и домаћој лектири, те ученици имају могућности да најпре схвате, а онда тумаче најлепше умотворине духа нашег народа, почев од бајки, басни, новела, прича, до кратких књижевних форми пословица, загонетки и питалица. Након теоријског образложења следи питање и задаци за размишљање и дискусију који ће показати каква је рецепција изабраних књижевних текстова народне књижевности. Проф. Јањић највећу пажњу поклања народним бајкама, не без разлога, јер су оне најзаступљенија књижевна врста у програму за основне школе.

Доста места у књизи аутор придаје и кратким књижевним формама – пословицама и изрекама као огледалу народног разума и мудрости, загонеткама и одгонетању као игри речи и духа, а уз то и питалицима. Наравно, неизоставно је помињање њиховог значења и тумачења у програму школске и домаће лектире, као и изборне наставе.

Додатак књизи представљају контролни задаци за проверу усвојених знања о животу и раду Вука Каракића и народној књижевности. Задаци су различитог типа и омогућавају ученицима да уз мисао и знање стечено током организованог рада у наставном предмету Српски језик и књижевност одговоре или исказују свој суд и запажање. Затим следе могуће теме за писмене саставе или говорне вежбе, избор из библиографије, индекс појмова и поговор.

Књига *Усмена народна књижевност* аутора др Ј. Јањића доприноси да се на самом kraју ovог века још једном осврнемо и кроз уметничко остварење народа сагледамо свеукупни живот и духовност која је тај живот чинила интересантним. Вредности народне књижевности на које аутор указује, као и предлози за њену интерпретацију у основној школи, омогућавају наставницима ново сагледавање и обновљени приступ у анализи ових естетских садржаја.

МР СРБОЉУБ ИВАНОВИЋ

ДРАГОЉУБ Б. ЂОРЂЕВИЋ: *СКИНХЕДИ - момци из нашег краја*

(Друштво за заштиту и унапређивање менталног здравља деце и омладине -
Одбор за грађанску иницијативу, Ниш 1998.)

Есеј о скинхедима са подтицајним поднасловом *Момци из наше^г краја*, настало је у оквиру пројекта *Ре^{ги}онална културна сарадња на Балкану*, Института за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, под покровitelством проф. др Љубише Митровића. Аутор је руковођилац једног од потпројекта под називом: *Етнички и конфесионални односи на Балкану*.

Есеј о скинхедима проф. др Драгољуба Б. Ђорђевића, поред додатка Џона Кларка *Скинхеди и ма^гично оживљавање заједнице*, састоји се из седам целина повезаних тако да у великој мери употпуњавају слику о скинхедима као омладинској поткултури у нас.

У првом одељку под насловом *Одакле есеј о скинхедима* аутор објашњава зашто се као већ афирмисан социолог религије определио да пише о омладинским поткултурама, конкретно о скинхедима. Поред личних разлога садржаних у генерацијској вези са "духом шездесетих", аутор истиче и професионалне разлоге који су, с једне стране, садржани у чињеници и да бављење религијом као сложеном друштвеном творевином нужно подразумева и бављење младима као специфичном друштвеној групом, њиховим положајем, културом, потребама, погледом на свет и свим оним што младе чини специфичном групом у односу на друге друштвене целине. С друге стране, аутор истиче и професионалне разлоге садржане у императиву социолога, да без обзира на временску дистанцу, реагује на догађаје како би их темељно анализирали и објаснили. Мотивисан овим разлогима, настало је есеј о скинхедима који се налази пред нама.

У одељку *Скинхеди као изненађење* подстакнут трагичним догађајима, убиством Душана Јовановића (ромског дечачића) на београдском ас-

фалту, аутор актуелизује феномен скинхеда, маргиналне омладинске поткултуре, у форми питања: ко су скинхеди? одакле су дошли? откуд међу нашом омладином таквих шовинистичких и профашистичких скупина? разликују ли се скинхеди у нас у нечemu од других скинс-покрета у свету? како су се десили у нашем толерантном и мултиетничком друштву?

У наредним одељцима (*Задонетни момци, Момци йош у нас, Момци из нашеј краја, Бели и ћарави момци*) проф. Ђорђевић анализички приступа проблемима омладинске поткултуре и других омладинских група - уличних дружина, гангова - нудећи квалификоване одговоре на напред наведена питања.

У есеју аутор подржава тезу прихваћену међу социологозима који се баве културом младих, да треба разликовати поткултуру младих као дела глобалне културе младих. Младе генерације се срећу са специфичним проблемима, као што су: незавидан радно-економски положај, маргинална политичка улога, тешкоће при укључивању у секундарну друштвену средину, ексклузивни идејни профил много шири, опуштенији и мање уплетен у кршење закона од поткултуре рубних омладинских група попут: теди бојса, панкера, рокера, молдова, скинхеда и других.

Анализујући омладинске поткултуре у намери да открије узроке настанка, социјално порекло, одржавање, функционисање као и њихове последице, аутор актуелизује седам суштинских одредница омладинске поткултуре:

- не обухвата сву омладину,
- у већини чини је омладина радничке класе,
- фаворизује мушки принцип,
- окупља омладину из тзв. културе родитељске класе,
- отеловљује генерацијске специфичности,
- формира и изражава се карактеристичним стилом,
- реагује вредностима, стилом, начином живота, бунтом,...

Утврђујући овим одредницама садржину опште прихваћеног теоријског модела омладинске поткултуре у свету и њену идејну супротстављеност званичној култури, аутор истиче, да се овај модел тешко може без остатка применити на наше прилике. На примеру социјалног порекла припадника омладинске поткултуре ова теза се најбоље може илустровати. Док на Западу припадници омладинске поткултуре, па и скинс-покрета, потичу из тинејџерске популације радничке класе, код нас су они старијег узраста, много мање их је из радничке класе, а неупоредиво више из осиромашених средњих слојева и добро стојећих новобогаташа. Много мање их је из предграђа, а много више из урбаних језгара, док је у свету обрнуто. Припадници омладинске поткултуре као и скинс-покрета код нас су наша деца, деца из наше улице, насеља, аутобуса, омладинци који раде у оближњем драгстору, кафићу и знојем зарађују да би

преживели. Бројни успешно уче, студирају, мада има и оних који су неизапослени, забатали посао, породицу, одајући се разним пороцима. Већина их је уљудна, толерантна, комуникативна у свом понашању, док је мањи број оних који су искључиви, деликвентни, шовинисти и расисти у својим ставовима и схваташтима.

Наша слабост је што их не примећујемо, оптерећени разним проблемима, а тек у инцидентним ситуацијама, какав је догађај на београдском асфалту, склони смо да их уочавамо и обележавамо.

Есеј нас информише, да су скинхеди изворно британска омладинска поткултура, настала после Другог светског рата, која се попут таласа раширила на све стране у разнородним државама, политичким режимима, културама, цивилизацијама, испољавајући поред локалних специфичности и униформне карактеристике скинс-покрета у свету, скинс стила, вредности и идеологије.

-Подвијене ногавице на фармеркама (панталоне "трофртальке" са трегерима), тако да се виде радничке чизме типа "Док Мартинс", радничка кошуља застарелог типа, кратко подшишана фризура (обријана глава), застарели качет и кожна наруквица, неке су од битних спољних карактеристика скинхеда које одају репутацију момка за фрку.

-Наглашена мушкист, тврдоћа у ставовима и припадност радничкој класи у смислу оживљавања типичних вредности те класе, јесу оквирне карактеристике вредносног система скинхеда.

-У идеолошком смислу скинхеди еволуирају од нетрпељивости и расизма, крајње доњег конзервативизма (у Енглеској), фашизма (у Немачкој и другим европским земљама) и шовинизма и национализма (у источно - европским земљама).

У Југославији скинс-покрет јавља се осамдесетих година. Испољавајући до сада неке нетипичне карактеристике, као што су: малобројност, различито и разнородно социјално порекло припадника покрета, недостатак чврсте организације покрета, много више је симпатизера него активних чланова покрета. Насупрот развијеном друштву Запада, са стабилним социјалним структурима где скинхеди долазе из најсиромашнијих слојева радничке класе, налазећи се перманентно на ивици деликвентног понашања, у нашем друштву скинхеди се регрутују пре свега из пауперизованих средњих слојева и новокомпонованих богаташа. Скинхед-покрету су привржени старији омладинци за које скинхед покрет није само мода већ стил живота. Момци из нашег краја, бар до сада, осим изражене агресивности на фудбалским утакмицама, што јесте обележје скинса у свету, нису испољавали агресивност у свом понашању. Припадници скинс-покрета код нас заступају идеје иза којих можестати сваки човек, као што су: нетрпељивост према криминалу, дроги, сексуалној изопачености, супротстављање деструктивним сектама, култовима и масонерији. Оно што их чини специфичном омладинском групом, што их разликује, односно што треба стигматизирати, одбацити, јесте нетоле-

рантност, шовинизам, национализам (расизам) према другим етничким и конфесионалним заједницама код нас, а пре свега према Муслиманима, Шиптарима и Ромима.

На крају есеја аутор констатује да одговорност за положај Рома, и даље дискриминисаних у политици, економији и култури, подвргнутих гетоизацији, изложених ксенофобији и расизму, сноси свет старијих, не млади и не скинхеди, који су само распрострањени национализам и шовинизам извели до екстрема претворивши га у расизам.

У виду хуманистичке поруке, са којом ћемо се сви сложити, аутор истиче да нежељене, трагичне догађаје, попут убиства недужног ромског дечачића на београдском асфалту, не треба решити сигматизацијом и сатанизацијом читаве поткултуре младих, јер то може изазвати појаву нових девијантних појава, већ оживљавањем интракултуралистичких идеја у друштву и свести људи. "Живети са и поред расно, етнички и религијски "другачијег" јесте предност и богатство - никако несрећа против које се бори уништавањем живота".¹

Есеј о скинхедима проф. Ђорђевића, осим друштвеног значаја који се најнепосредније огледа у упознавању и ширењу сазнајних видокруга о омладинским поткултурама посебно о скинс-покрету, има и видан научни значај који се огледа у теоријским и методолошким дометима. Есеј представља изузетно добар пример успешне примене упоредног метода, а са њим и успешног коришћења аналитичко-синтетичког приступа у социолошким теоријским истраживањима.

Руководећи се сазнајним, хуманистичким и научним дометима есеја о скинхедима проф. Ђорђевића, искрено га препоручујем како научној и стручној јавности, тако и широј читалачкој публици.

1. Драгољуб Б. Ђорђевић, *Скинхеди*, Ниш, 1998., 25.

Превод резимеа на енглески језик
Ненад Арсов
Драган Јовановић

♦♦♦

Лектор
Марина Јањић

♦♦♦

Вињета на насловној страни:
Античка посуда из гробнице у селу Гложје
код Босилеграда; II - IV век; печена земља,
превлака, жигосање; 12 x 10 см; случајни
налаз; откуп; IB 2598.

Вињета на полеђини:
Привезак из оставе накита са локалитета
Кончуль; VII - X век; бронза, ливење.

♦♦♦

Тираж: 300 примерака
Техничка припрема: "TERRA" Врање
Опсег: 20 табака
Штампа: "СВЕН" Ниш
Штампање завршено: 1999. год.